

Inta Freimane

Trešā persona
latviešu verbu
sistēmā

LU Akadēmiskais apgāds

345128

2008-5

176

L
81

Inta Freimane

Trešā persona
latviešu verbu sistēmā

LU Akadēmiskais apgāds

UDK 811.174(075.8)
Fr 430

Inta Freimane. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2008. 202 lpp. ISBN 978-9984-825-36-6

Recenzentes:

Dr. habil. philol. prof. **Dace Markus**

Dr. philol. doc. **Andra Kalnača**

Autores redakcijā

Maketa un vāka dizainu veidojis **Arnis Čakstiņš**

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

0308068578

© Inta Freimane, 2008

© Latvijas Universitāte, 2008

ISBN 978-9984-825-36-6

Priekšvārds

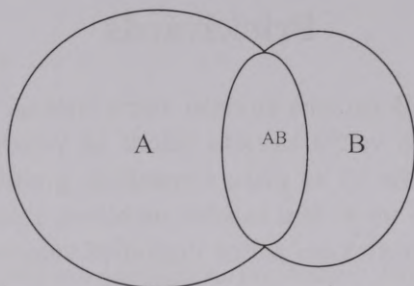
Monogrāfija "Trešā persona latviešu verbu sistēmā" ir oriģināls latviešu valodas pētījums. Tā ir veltīta latviešu valodā un valodniecībā ļoti aktuālam tematam un attiecināma kā uz plašu semantikas problēmu klāstu, tā arī uz gramatikas kategoriju un ar tām saistīto problēmu izpratni. Monogrāfijai ir teorētiska ievirze un pietiekami solīda ilustratīvā valodas materiāla bāze.

Teorētiski trešās personas verbu problēma latviešu valodniecībā līdz šim kompleksā veidā nav risināta – ir tikai fragmentāri raksturojumi morfoloģisko paradigmu apskatos latviešu gramatikās un dažādās cita tipa tematiski atbilstošās publikācijās, kuras autore ir centusies izmantot atbilstoši temata risinājumam.

Darbā ir risināti ar tematu saistīti nozīmīgi semantikas un gramatikas jautājumi: trešās personas statuss valodas verbu sistēmā, tikai trešajā personā lietojamo verbu semantiska un gramatiska iekļaušanās valodā, pētījamo verbu formālā izveide un saistāmība, kas savukārt ir nozīmīga teikuma sintakses izpratnē.

Mūsu dzīvē parādības, kurās mēs esam iesaistīti un paši aktīvi darbojamies, ir šķiramas no parādībām, kas neatkarīgi no mums pastāv apkārtējā pasaulē, bet šī ārējā apkārtējā pasaule ir vērā ņemama tieši sava patstāvīguma un nesatricināmās neatkarības resp. objektīvā pamata dēļ. Personas nozīmes izpausme rāda, ka valodas līdzekļu lietojums vispār un verbu lietojums it īpaši ir saistīts ar reālās īstenības objektīvu noslāņošanos divās lielās semantiskās sfērās, un šīs sfēras aptver visu mūsu dzīvi. Tās ir: 1) nepersonas sfēra, ko veido a) daudzpusīgā un plašā priekšmetu un parādību pasaule un b) no personas neatkarīgā dzīvē pasaule; 2) personas sfēra ar daudzveidīgām un visai sarežģītām attieksmēm gan pašā šīs sfēras iekšienē, gan arī pret nepersonas sfēru. Starp abām galvenajām mūsu dzīves semantiskajām sfērām pastāv dažādi pārejas posmi un slāņi.

Tāpat no personas viedokļa pasaule pastāv divos pamatveidos: 1) kā objektīvi motivēta priekšmetu un parādību pasaule un 2) kā subjektīvi pamatota un sociāli nosacīta personas iekšēji apzināta pasaule ar visām ar to saistītām personas attieksmju peripetijām gan pret citām personām, gan arī pret objektīvi pastāvošo apkārtējo pasauli. Katrai no tām ir sava neatkarības sfēra, bet starp tām abām ir arī saskares sfēra; shematiski to varētu attēlot, kā parādīts 4. lpp. attēlā.

A – objektīvi pastāvošā apkārtējā sfēra;

B – subjektīvā personas iekšējā sfēra;

AB – abu minēto sfēru saskares josla.

Personas prezentācija valodā ir skaidrojama atkarībā no piederības pie kādas no minētajām sfērām. Verbu visu triju personu formu lietošanas iespējas jeb **trīspersoniskums** ir attiecināms tikai uz personu kā saprātīgu, intelektuāli attīstītu būtni (skat. A sfēru), bet **tikai trešās personas** formu lietošanas iespējas – gan mazākā mērā – izpaužas kā personas sfērā, tā arī – galvenokārt – verba funkcionēšanā nepersonas resp. no personas attālinātā ārējās pasaules laukā (skat. B sfēru). Personas darbības sfēra paplašinās, personai izzinot apkārtējo ārējo pasauli.

Pētījums par verbu trešo personu nav tapis vienotā nepārtrauktā procesā – tas ir izstrādāts ilgā laika posmā, aktīvi pie tā strādājot divos paņēmienos ar lielu laika atstarpi.

Pirmajā posmā ir runa par darba pamatu, ko veido autores pirmais plašākais zinātniskais pētījums par trešajā personā lietojamiem vārdiem – zinātņu kandidāta disertācijas “Vienpersonas vārdi mūsdienu latviešu literārajā valodā” manuskripts (aizstāvēts 1967. gadā), kas pilnībā nav ticis publicēts (tam atbilst piecas pirmās literatūras sarakstā norādītās autores publikācijas). Disertācijā iezīmētos jautājumus autore vēlāk dažādā veidā pētījusi latviešu valodas vārdu sistēmā. Šo pētījumu galvenie virzieni ir: vārdu semantiskā klasifikācija un saistāmība, valences teorijas jautājumi, vienkārša teikuma sintakses teorija. Īpaši ir pētīts viens latviešu valodas trešās personas vārdu leksiski semantiskais tips – skaņu vārdi (autores darbus par tiem skat. literatūras sarakstā).

Pētījums otrā un pēdējā, t. i., pašreizējā variantā ir lasītājam piedāvātā monogrāfija “Trešā persona latviešu vārdu sistēmā”. Tas ļoti atšķiras no pirmajiem soļiem pirms četrdesmit gadiem – gan teorētiski, gan metodoloģiski. Autore ir atteikusies no, viņasprāt, neprecīzā termina *vienpersonas vārdi* un šo atteikšanos centusies pamatot. *Trešās personas vārdu* tipoloģizācijas jautājumus viņa ir risinājusi gan gramatiskā, gan

semantiskā aspektā un skatījusi šos verbus kā personas gramatiskajā, tā arī semantiskajā laukā, izstrādājot vispārīgu personas un nepersonas lauka teoriju saistījumā ar pētījamo objektu. Viņa ir arī centusies iezīmēt noteikta semantiskā mikrolauka elementu resp. verbu iespējamu asociatīvi nosacītu iekļaušanos citos mikrolaukos.

Par pamatpostulātu pētījumā izmantota valodas līmeņu teorija, un tas ir risināts ar mūsdienīgām pētniecības metodēm, – galvenokārt izmantota opozīciju identificēšanas metode un komponentu analīzes paņēmieni.

Iezīmēsim galvenās darbā risinātās problēmas.

Pirmajā nodaļā apcerēta persona no gramatiskā viedokļa: analizēta persona kā gramatiska kategorija, izvirzīts personas lauka jēdziens valodas semantiski gramatisko attieksmju sistēmā, dota šī lauka izpratne un tipoloģija, izvirzot trešajā personā lietojamās, tāpat trešās personas verbus kā īpašu un nozīmīgu verbu tipu. Te aplūkotas arī trešās personas vārdiem raksturīgas derivatīvās un formāli variatīvās īpatnības.

Otrā nodaļa nedaudz atšķiras no citām ar savu ievirzi – tajā dots ļoti īss vēsturisks ekskurss trešās personas verbu tipoloģizācijā. Tas darīts, lai atgādinātu lasītājam dažas tradicionāli lietotas un varbūt arī labi zināmas lietas par tā sauktajiem bezpersonas un vienpersonas vārdiem valodniecībā un tādā veidā atvieglotu nākamajās nodaļās doto trešās personas verbu analīzes izpratni.

Trešās personas verbu statusam latviešu valodas verbu gramatiskajā sistēmā – personas gramatiskajā laukā – pilnībā veltīta trešā nodaļa. Te dots pētāmo verbu morfoloģisko formu un sintaktisko īpatnību funkcionāli gramatisks raksturojums.

Par personas semantisko lauku saistījumā ar verbu raksturojumu pēc personas pazīmes runāts ceturtajā nodaļā. Te raksturotas sintagmātiskās un paradigmatiskās attieksmes leksikā un verbu personas lauks paradigmatiski diferencēts pēc elementa 'persona' – aplūkoti verbu personas lauka galvenie leksiski semantiskie tipi, īpaši izceļot dialoga nozīmību personas nozīmju interpretācijā.

Piektā nodaļa veltīta personas semantiskajam laukam, rādot trešās personas verbus kā kopējas verbu sistēmas semantiski motivētu sastāvdaļu. Te verbu personas lauks rādīts kopumā, parādot tā divas galvenās daļas – trīspersonu verbu aktīvās personas lauku un pasīvās personas lauku, un tieši šo pēdējo pārstāv trešās personas vārdi. Aktīvās personas lauks ir tikai ieskicēts vispārējos vilcienos, lai ilustrētu to fonu, uz kura autore ir veidojusi trešās personas verbu izpratni gan personas, gan nepersonas laukā. Trešās personas vārdi, kas attiecas uz pasīvās personas lauku, veido visai strikti nosakāmu verbu mikrosistēmu.

Ļoti plašs to trešās personas verbu materiāls, kuri neiekļaujas personas laukā, ir apkopots sestajā nodaļā. Šie verbi veido nepersonas resp. nulles personas semantisko lauku verbu sistēmā gan dzīvās dabas, gan priekšmetu un parādību sfērā. To ir daudz, un tiem ir plaši sazarota semantika, tie veido plašu semantisku mikrolaiku tīklu, bet tiem ir ļoti nabadzīga formālā izveide un šaura gramatiski funkcionālā sfēra.

Turklāt darbā ieskicēta arī pie noteiktiem leksiski semantiskiem tipiem piederošu trešās personas verbu potenciāli iespējamā funkcionēšana citos asociatīvi nosacītos mikrolaukos.

Monogrāfija "Trešā persona latviešu verbu sistēmā" paredzēta samērā plašam filoloģiska profila lasītāju lokam ar valodnieciskām interesēm. Tā var būt noderīga zinātnisku pētījumu rosināšanai. Īpaši svarīga tā varētu būt augstāko mācību iestāžu docētājiem un studentiem dažādu sinhroniskās valodniecības kursu, piemēram, mūsdienu latviešu valodas leksikoloģijas, morfoloģijas un sintakses kursa, kā arī dažādu speciālkursu izstrādē un apgūvē, bet it īpaši atbilstoša profila maģistrantūras kursu gatavošanā un attiecīgo problēmu padziļinātas izpratnes veidošanā.

Daži vārdi darba ievādjumā būtu sakāmi arī par citējumiem un pētījumā izmantoto ilustratīvo materiālu. Visi citējumi no teorētiskajiem avotiem un ilustratīvie piemēri doti jaunajā ortogrāfijā arī tad, ja oriģināls ir vecajā ortogrāfijā. Citu valodu teorētisko avotu citāti doti latviešu valodā autores tulkojumā. Vārdu formas ilustratīvajos piemēros nav labotas – tās ir saglabātas, piemēram, *gājuse* literārās formas *gājusi* vietā, aiz neliterārās formas liekot norādi [tā].

Pētījuma tapšana ilgstošā procesā ietekmējusi ilustratīvā materiāla atlasī un izmantojumu. Kā ilustratīvā materiāla pamats izmantoti oriģinālliteratūras ekscerpti no 86 autoru darbiem, bet bez tiem izmantoti arī piemēri no dažiem rakstu krājumiem, žurnāliem, laikrakstiem un populārzinātniskiem darbiem tajos gadījumos, kad daiļliteratūrā tādi nav atrodami, bet valodas sistēmā pastāv (skat. ilustratīvo piemēru avotu sarakstu). Piemērus autore izvēlējusies pēc atbildmes valodas analīzē izdarītajiem secinājumiem, un šai izvēlei nav nekāda sakara ar citēto darbu vietu kādā citā vērtību skalā. Darba pirmajā posmā autorei ir bijusi iespēja izmantot 20. gadsimta vidū Latvijas PSR ZA Latviešu literārās valodas vārdnīcas vajadzībām izveidotās kartotēkas ekscerptus (apmēram laikā līdz 1965. gadam). Autore pati pēc savas izvēles ir plaši ekscerpējusi A. Upīša prozu. Viss analizēto verbu klāsts salīdzināts ar K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcu (saīsināti: ME) un J. Endzelīna un E. Hauzenbergas Papildinājumiem un labojumiem K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai (saīsināti: EH), vajadzības gadījumā minot citātus no šīm vārdnīcām.

Autore dažādu tehnisku iemeslu dēļ ne vienmēr ir varējusi izmantot precīzus citātus no literāriem avotiem, tāpēc viņa ir izmantojusi arī pati savus piemērus gan no savas valodas pieredzes, gan arī – dažreiz nedaudz pārveidotus – no citēšanai nepieciejamiem avotiem; tie ir piemēri bez avotu norādēm. Tā kā ilustratīvais materiāls parasti ir dots noteiktā sistēmā, citētie piemēri reizēm mijas ar pašas autore dotajiem, un tādā gadījumā citāti no autore piemēriem tiek nodalīti ar zīmi • pirms citāta vai citātu grupas.

Aiz citētajiem ilustratīvajiem piemēriem iekavās dotas avotu norādes – avota šifrs (skat. ilustratīvo piemēru avotu un to saīsinājumu sarakstu), no tā ar komatu atdalīta lappuses norāde (bez citām īpašām pieturas zīmēm); periodiskiem izdevumiem norādīts arī numurs.

Autores pieredze trešās personas verbu materiāla vākšanā liecina, ka visbagātīgākais attiecīgo verbu klāsts un niansētākais to lietojums ir atrodams A. Upīša valodā.

1. PERSONAS LOMA VALODĀ

Persona ir ļoti svarīga – tā ir galvenā mūsu dzīvē un, tātad, arī valodā kā vienā no dzīves izpausmēm. Persona ir visa pamatā. Tā ir reizē ļoti vienkārša un arī ļoti sarežģīta kategorija. Personas ir *subjekti*, kuri dzīvo un veic dažādas darbības, iesaistās procesos un ieņem noteiktus stāvokļus. Personas ir arī *daļa no tiem objektiem*, kuri tiek iesaistīti visā, kas ir un notiek ap mums un ar mums. Tātad personas jēdzienā izpaužas kompleksa attieksme pret īstenību: gan subjektīva – no subjekta pozīcijas un atbilstoši subjekta iespējām un interesēm realizējot subjekta mērķus un mainot apkārtējo pasauli, gan objektīva – tāpat no subjekta pozīcijas vērtējot no paša subjekta neatkarīgus un noteiktām objektīvām likumsakarībām pakļautus citus subjektus un objektus apkārtējā ārējā pasaulē. Persona ir tā, kura apgūst un vērtē konkrētus faktus un izdara vispārīnājumus. Personas – tie esam mēs paši, jebkurš no mums un mēs visi kopā. Un tieši tāpēc persona ir ļoti nozīmīga valodā un tātad arī valodniecībā. A. Severska vērs uzmanību uz to, ka par personas jēdzienu ir plaši diskutēts dažādās izpētes jomās – filozofijā, socioloģijā, antropoloģijā, psiholoģijā, reliģijā, literatūrā un mākslā.¹ Valoda nav iespējama bez personas aspekta izpausmēm. Valoda atspoguļo personas reālo statusu dzīvē – dabā, sabiedrībā, domāšanā resp. intelektuālajā sfērā. “Kurš saka *ego*, tas arī ir *ego*.”² Personas var būt gan leksiskas (*māte, bērns*), gan gramatiskas (*es, tu*).³ Mūsu izpētes objekts ir galvenokārt gramatiskā persona, taču tās gramatiskā semantika ir cieši saistīta ar leksisko semantiku.

1.1. Persona kā gramatiskā kategorija

Valodas dziļajā struktūrā objektīvi pastāv attiecsmju jeb relāciju sistēma, kurā izpaužas attiecsmes starp darbību, stāvokli un procesu, no vienas puses, un attiecīgo dalībnieku resp. aktantu, no otras puses. Virsējā struktūrā šīs sistēmas projicēšanai nepieciešama atbilstoša gramatisko līdzekļu sistēma, kas izmantojama objektīvi pastāvošos izteikumu tipos. Šo gramatisko līdzekļu kopuma raksturošanai nepieciešams jēdziens *gramatiskā kategorija*. Tā kā pētījuma mērķis ir trešā persona verbu sistēmā, jākomentē personas loma gramatisko kategoriju sistēmā resp. *personas kategorija*. Jātiek skaidrībā

¹ A. Severska ir pētījusi personu kā valodas gramatiskās sistēmas kategoriju – skat.: Siewierska A. *Person*. – Cambridge, 2004.

² Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. – М., 1974, с. 294.

³ Siewierska A. *Person*. – Cambridge, 2004, p. 2.

par pašas personas izpratni, par tās attieksmi pret izteikuma situāciju un par aktantu resp. dalībnieku attieksmi pret darbību, procesu, stāvokli.

Skaidrojot personas kategoriju, izvirzās noteiktas bināras opozīcijas. Personas *izpratnē* galvenā ir aktantu vispārinātā semantika un tās gramatiskā realizācija. Tiešā personas nozīme tiek vispārināta, un parasti ar personu šādā vispārinātā nozīmē saprot cilvēku (*hum*). Pārējos gadījumos mums ir darīšana ar ārējo pasauli, un personas *hum* jēdziens tajā tiek neitralizēts (*unhum*) – tas tiek attiecināts kā uz pārējo dzīvo – augu un dzīvnieku – pasauli, tā arī uz nedzīvo – priekšmetu un parādību – pasauli. Galvenā ar personas jēdzienu saistītā opozīcija valodas (un arī verbu) sistēmā ir: *hum* ↔ *unhum*. Otrais minētās opozīcijas loceklis *unhum* ir opozicionāri strukturējams tālāk – tas ietver opozīciju *dzīvs* un *nedzīvs*, resp., *anim* ↔ *unanim*. Minētā opozīcija adekvāti tiek atspoguļota verbu sistēmā atbilstoši verbu leksiskajām nozīmēm: ar *hum* nozīmi tiek lietoti visu triju personu jeb *trīspersonu* verbi, ar *anim* un *unanim* – trešās personas verbi, kas latviešu valodniecībā saukti par *vienpersonas* verbiem.⁴ Trīspersonu verbiem personiskuma rādītāji ir gramatiski – verbu formu paradigmā realizēta *hum* nozīme, un to sintaktiski var balstīt pronomeni (parasti tie ir personas pronomeni, bet tie var būt arī piederības pronomeni).

Gan dzīvē vispār, gan arī valodā resp. valodniecībā mums ir darīšana kā ar atsevišķām konkrētām personām, tā arī ar personu kopumu un attiecīgiem atbilstošiem personu pronomeniem kā personu vispārinājumiem gramatikā. Šis fakts motivē vienskaitļa un daudzskaitļa šķīrumu personu formās gramatikā (kurš gan ne vienmēr ir tīri gramatisks – par to turpmāk, 3.2.1.).

No kategoriālā viedokļa persona ir ļoti vispārināts jēdziens un parasti kā tāds arī vērtēta valodniecībā. Tādēļ, iekams apcerēt trešās personas problēmu latviešu valodā un valodniecībā, vispirms ir lietderīgi noskaidrot autores izpratni par *gramatiskās kategorijas* un tās ietvaros *personas kategorijas* vietu un nozīmību gramatikā.

1.1.1. Gramatiskā *nozīme* un gramatiskā *forma* kā gramatiskās kategorijas pamats

Lai pētītu un skaidrotu jēdzienu *gramatiska kategorija* verbu trešās personas aspektā, vispirms formulēsim jēdziena un termina *kategorija* izpratni. Vārdnīcās tam dotas vairākas nozīmes, svarīgas ir divas no tām. Pirmā vērā ņemamā nozīme: lietu un parādību pazīmju, īpašību u. tml. vispārinājums – vispārīga jēdziena nosaukums (dažādās zinātnes nozarēs),

⁴ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. – R., 1959, 628. lpp.

kas atspoguļo priekšmetu, parādību grupas, klases, kā arī to vispārīgākās, būtiskākās pazīmes; ar to saprasta arī šādas grupas vai klases vispārīga pazīme.⁵ (Piemēram, kustības kategorija, laika kategorija, gramatiska kategorija.) Otrā nozīme ir konkrētāka: priekšmetu, parādību u. tml. grupējums pēc kādām to pazīmēm vai īpašībām,⁶ attiecīga iedalījuma vienība resp. klase⁷; kāds no lietu, īpašību, attieksmju pamatveidiem.⁸

Valodniecībā termins *kategorija* lietots visai plaši: ar to saprastas gan plaši vispārinātas, gan par vispārinātām šaurākas, gan ļoti šauras parādības resp. jēdzieni. Minētas gramatiskas (t. i., morfoloģiskas vai sintaktiskas) kategorijas, vārddarināšanas kategorijas, leksiski gramatiskas kategorijas, arī formālas kategorijas, lingvistiskas kategorijas utt. Jēdziens *gramatiska kategorija* lietots galvenokārt pirmajā no divām iepriekš minētajām termina *kategorija* nozīmēm, jo gramatika, kā zināms, balstīta uz vispārinājumiem. Taču gramatikā ir sastopama arī šī termina otrā, konkrētākā nozīme (piemēram, gadījumos, kad par gramatiskām kategorijām sauc atsevišķus locījumus vai sintaktisko sakaru paveidus). Par morfoloģiskām kategorijām sauc visai atšķirīgas lietas, piemēram, gan locījumu kopumu vispār, gan atsevišķus locījumus, gan arī atsevišķas vārdu un vārdformu grupas vārdšķiru sastāvā. Minēta saskaņojuma, piekļāvuma un pārvaldījuma kategorija, modalitātes kategorija u. c. tml. Tātad gramatiskās kategorijas jēdziena izpratnē sastopams visai liels raibums.

Jēdziena *kategorija* kā abstrakta jēdziena lietošanā nepieciešama konsekvence. Jēdziens *gramatiska kategorija* ir tieši saistīts ar personas jēdzienu un tātad ar analizējamo tematu. Mūs interesē jēdziens *gramatiska kategorija* un tā ietvaros – *morfoloģiska kategorija* un *sintaktiska kategorija*.⁹

Gramatiskās kategorijas jēdziens kā vispārinājums ir teorijas jautājums, kas kopējs vairākām resp. daudzām valodām. Valodā neko nevar nosaukt, neiekļaujot to kādā vispārinātā kategorijā¹⁰. “Tādas valodas kategorijas, ko veido, no vienas puses, satura plāna vispārīgāko kategoriju apvienojums un, no otras puses, izteiksmes plāna visīsākās kombinācijas atbilstoši katras valodas īpašiem likumiem, veido valodas gramatiskās kategorijas. Gramatisko kategoriju kopums veido valodas gramatiku.”¹¹ Gramatiskās kategorijas

⁵ LLVV 4, 204. *kategorija* 1. un 2. nozīme; SV 348 *kategorija* 2. nozīme.

⁶ LLVV 4, 204. *kategorija* 3., piemēram, svara kategorija sportistiem.

⁷ SV 348, *kategorija* 1.

⁸ Turpat, 348. lpp.

⁹ Par gramatiskām var saukt tikai morfoloģiskas un sintaktiskas kategorijas – leksiski semantiskas kategorijas te neietilpst.

¹⁰ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. – М., 1975, с. 110.

¹¹ Turpat, 111. lpp.

izpratne saistīta ar gramatiskās *nozīmes* un gramatiskās *formas* izpratni: tieši uz šīm gramatiskajām parādībām balstoties, veidojas gramatiskās kategorijas jēdziens valodas kolektīva domāšanā. Katram valodas elementam resp. zīmei ir divas puses – semantiskā (satura, nozīmes) un formālā (materiālā). Saturs nespēj eksistēt bez formas – tieši forma kā satura materiālā izpausme nodrošina satura jeb semantikas pastāvēšanu un funkcionēšanu. Semantika valodā ir galvenā, bet forma ir ārēji aktīva, un saturs, t. i., semantika, it kā paslēpjās aiz formas, tas var būt gandrīz nemanāms. Tāpēc valodas pētīšanu un analīzi mēs parasti sākam ar formu, jo tā ir uzskatāma. G. Helbiga uzsver, ka semantika ir pārāk sarežģīta, tā ir analīzes augstākā pakāpe, un tāpēc ar to analīze jābeidz.¹² Tā ir metodoloģiski pamatota pieeja.

Atšķirīgi uzskati par gramatiskās kategorijas būtību sastopami tieši gramatisko nozīmju un gramatisko formu savstarpējo attiecsmju izpratnē, t. i., kardinālajā nostādnē: *saturs* ↔ *forma*. “Gramatiskā kategorija ir gramatiskās uzbūves pamatelements un pārstāv formas un satura vienību. Tās saturs izpaužas divu vai vairāku vispārīgu nozīmju opozīcijā.”¹³ “Gramatiskā kategorija ir gramatisko pazīmju klase, kurā apvienotas dažādas formālas vienības, starp kurām ir gan kopējās vispārinātās, abstraktās nozīmes vienotība, gan tādu pašu abstraktu, bet tomēr konkrētāku nozīmju pretstatījums.”¹⁴ Piemēram, locījuma kategorija kā vispārinājums nav saistāma tikai ar vienu locījumu – tā ir daudzu locījumu analīzes apvienojuma rezultāts. Verba laika kategorijā apvienota gan abstraktā laika skaitīšanas nozīme vispār, gan arī visi iespējamie laika tipi, piemēram, tagadnes, pagātnes un nākotnes nozīmju savstarpējs sastatījums resp. pretstatījums.

Formālās pazīmes ir nosakāmas tikai, ņemot vērā saturu, jo bez satura izpratnes nevar pateikt, vai formālajām pazīmēm ir kāda nozīme, vai tās vispār eksistē, vai eksistē pati kategorija.¹⁵ Tātad gramatiska kategorija pastāv kā tādu gramatisku nozīmju grupa vai klase, kas apvienotas opozicionālā pretstatījumu sistēmā un kam ir noteikta formāla izpausme. Katrai gramatiskajai kategorijai ir savi formāli rādītāji. Taču valodniecībā sastopami arī citādi uzskati, proti, ka gramatiskajai kategorijai nav speciālu ārēju rādītāju – ka tādi ir tikai gramatiskajām nozīmēm. Pēc šāda uzskata gramatiskajai kategorijai formālu rādītāju nav tāpēc, ka tā ir vispārināta, ka tai ir augsta abstrakcijas pakāpe.¹⁶ Gramatiskās kategorijas izpaužas

¹² Helbig G. Beiträge zur Klassifizierung der Wortarten. – Leipzig, 1977, S. 124.

¹³ Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 2000, с. 8.

¹⁴ Русский язык. Энциклопедия. – М., 1979, с. 59.

¹⁵ Щерба Л. В. О частях речи. // Сборн. “Русская речь” под ред. Л. В. Щербы. Новая серия, 2. – Л. 1928, с. 7–8.

¹⁶ Моисеев А. И. О грамматической категории. Вестник ЛГУ, 1956, № 2, с. 128.

galvenokārt, izsakot gramatiskas nozīmes ar dažādiem gramatiskiem līdzekļiem; šīs gramatiskās nozīmes ietilpst gramatiskajās kategorijās. Tātad jābūt skaidrībai, vai gramatisko formu kā gramatiskās nozīmes ārējo izpausmi var uzskatīt arī par attiecīgās gramatiskās kategorijas ārējo izpausmi, par gramatiskās kategorijas formālo rādītāju.

Visā objektīvajā realitātē, arī valodā, pastāv satura un formas vienība, turklāt saturs ir primārs. Pamatosis atšķirības starp gramatisko nozīmi un gramatisko formu.

Gramatiskā nozīme ir tāda vispārināta nozīme, kas piemīt noteiktu vārdu grupai neatkarīgi no atsevišķu šīs grupas vārdu konkrētajām nozīmēm, padarot šo vārdu grupu par gramatiskās nozīmes konstruktīvu elementu.¹⁷ Tātad gramatiskās parādības (vārdu formas u. c.) neietilpst gramatiskajās kategorijās kā izolētas vienības – tām ir tipoloģiska nozīme, tās veido vienību grupas resp. tipus. Gramatiskām nozīmēm parasti ir kompleksa izpausme, bet ne vienmēr. Piemēram, kompleksi izpaužas verba laika un veida kategorija. Taču nekad kompleksā veidā neizpaužas laiks un darbības subjektu skaits.¹⁸

Gramatiskā forma ir valodas vienības (parasti vārda) ārējā materiālā izpausme. "Par vārda gramatiskajām formām sauc tādas viena un tā paša vārda izmaiņas, kuras, izsakot vienu un to pašu jēdzienu, vienu un to pašu leksisko saturu, atšķiras vai nu ar papildu jēdzienisko nokrāsu, vai arī izsaka viena un tā paša domu priekšmeta cita veida attieksmes pret citiem tā paša teikuma priekšmetiem."¹⁹ Gramatiskās kategorijas ir izsecinātas no konkrētām gramatiskām parādībām resp. gramatiskām formām un no gramatiskām nozīmēm, tās klasificējot un secinājumus vispārinot. V. Vinogradovs par gramatiskajām kategorijām sauc gramatikas kopējos jēdzienus, kas nosaka valodas gramatiskās uzbūves raksturu vai tipu un izpaužas vārdu izmaiņā un vārdu sakopojumā teikumā.²⁰ Gramatiskās kategorijas veidojas attiecīgās valodas evolūcijas gaitā un ir domāšanas produkts, kura radīšanā izmantoti valodas objektīvie likumi vārdu formu maiņā un sintaktisko konstrukciju izveidē. F. de Sosīrs ir teicis, ka materiāla vienība pastāv tikai tāpēc, ka tai ir jēga. Jēga un funkcija pastāv tikai tāpēc, ka tās balstās uz kādu materiālu formu. Abi principi, viens otru papildinot, atbilst apgalvojumam par vienību

¹⁷ Матвеева – Исаева Л. В. Грамматические категории. Ученые записки Ленингр. Гос. Пед. ин-та им. А. И. Герцена, т. 104. – Л., 1955, с. 8.

¹⁸ Мельчук И. И. Курс общей морфологии, с. 2 ч. 2: Морфологические значения. – Москва-Вена 1998, с. 14.

¹⁹ Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М. – Л., 1972, с. 35.

²⁰ Грамматика русского языка, т. 1. Фонетика и морфология. – М., 1952, с. 9.

savstarpēju norobežošanu.²¹ Gramatiskās kategorijas veidojas uz zināma pretstatījuma pamata – tās ir “divu vai vairāku savstarpēji atkarīgu un vienu otrai pretstatītu konkrētāku gramatisku nozīmju vispārinājums. Ir valodnieki, kuri uzskata, ka gramatiska kategorija veidojas uz divu (un tikai divu!) rindu pretstatījuma pamata²², un tās ir ne tikai formu rindas, bet starp tām ir stingri likumsakarīgas attiecības.²³

Ir lietderīgi pieņemt, ka gramatisko kategoriju izpratnē jāuzsver noteiktas attiecības starp gramatisko nozīmju rindu locekļiem, tās balsta pretstatījuma iespēju resp. opozīciju klātie viendabīgu gramatisko nozīmju rindu iekšienē.

Valodniecībā pastāv atšķirīgi uzskati par gramatisko kategoriju apjomu. Piemēram, nav vienotu uzskatu par vārdu šķiru kā morfoloģisku kategoriju. Pieņemot uzskatu, ka gramatiskās kategorijas pamatā ir attiecsmju izteikšana, bet katra atsevišķa vārdu šķira tikai nosauc pašus priekšmetus, pazīmes, darbības, procesus u. tml., nerādot iekšējās opozicionārās attiecības starp tiem, varam secināt, ka katra atsevišķa vārdu šķira nav uzskatāma par gramatisku kategoriju. Varētu gan runāt par vārdu šķiru kategoriju vispār, ar to saprotot visas vārdu šķiras kopumā. Ņemot vērā, ka katras gramatiskās kategorijas iekšienē pastāv opozīciju resp. pretstatu vienība, var pieņemt kā zināmu vispārinājumu salīdzinājuma kategoriju kopumā, bet par atsevišķu gramatisko kategoriju nedrīkst atzīt pārāko pakāpi vai vispārāko pakāpi.²⁴

Parasti mēs opozīciju dabu vērtējam kā bināru. “Binārums ir gramatiskās kategorijas eksistences minimāls nosacījums.”²⁵ Taču gramatiskajās kategorijās pastāvošā iekšējā pretstatu vienība ne vienmēr ir bināra, proti, ne vienmēr konstatējamas tikai divas pretējas nozīmes. Dažkārt binārā opozīcija vēsturiski var būt veidojusies uz citu opozīciju pamata, nekā tās ir konstatējamas mūsdienu valodā. Piemēram, skaitļa kategorijā ir ietverts kā vienskaitlis, tā daudzskaitlis to savstarpējās attiecībās, taču senāk, piemēram, latviešu valodā ir bijis un vēl tagad leisu un citās valodās bez minētās binārās opozīcijas ir arī divskaitlis (ir arī valodas, kurās sastopams trīsskaitlis). Ne divskaitlis, ne trīsskaitlis nerāda skaitļa kategorijas pretējos polus, tomēr tie ietilpst daudzskaitlī un ir pretstatāmi vienskaitlim, tātad pastāv vispārināma opozīcija: *vienskaitlis* ↔ *ne-vienskaitlis* resp. *daudzskaitlis*. Nebūtu vēlams runāt par vienskaitļa, divskaitļa, trīsskaitļa

²¹ де Соссюр Ф. Курс лингвистики. – Ф. де Соссюр, Труды по языкознанию. М., 1977, с. 172.

²² Штелиинг Д. А. О неоднородности грамматических категорий. – ВЯ 1959, № 1, с. 56.

²³ Turpat, 63. lpp.

²⁴ Turpat, 127. lpp.

²⁵ Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 2000, с. 65.

kategoriĵu, kā to darĳjis A. Reformatskis (gan norādot, ka šĳm kategoriĵām ir mazāka abstrakcijas pakāpe).²⁶ Arĳ laika opozĳcijas ir iekšēji dalāmas, vispirms pretstatot tagadni pārējiem laikiem (*tagadne* ↔ *ne-tagadne* resp. tagadnes trūkums). Sinhroniskā skatĳjumā vēsturiski nozĳmĳgas opozĳcijas ne vienmēr būtu ņemamas vērā. Mūsdienu valodā gramatisko kategoriĵu iekšienē veidojas daudzpakāpju opozĳcijas – vispirms primārā, bet pēc tam katrā no primārās opozĳcijas locekļiem iespējamās sekundārās opozĳcijas. Primārā opozĳcija katrā gramatiskajā kategoriĳā ir viena, un to nosaka pirmais gramatisko nozĳmju pretstatĳjums. Personas kategoriĳai tāds ir: *persona* ↔ *nepersona*. Savukārt personai ir sekundāra opozĳcija: *runātājs* (kā subjekts) ↔ *ne-runātājs* (kā objekts), bet nepersonai: *dzĳvs (anim)* ↔ *nedzĳvs (unanim)*. Galvenais gramatisko kategoriĵu identifikācijā ir atrast attiecĳgajā nozĳmju skalā neitrālu pozĳciju un to ņemt par pāmatu. Neitrālajā pozĳcijā atrodas gramatiskās kategoriĳas *dominante*, bet tās noliegums pārējās – dominantei pretējās – formās veido attiecĳgās gramatiskās kategoriĳas iekšējo opozĳciju.

Identificēĳot gramatisku kategoriĵu, jāņem vērā vairāki svarĳgi semantiski un gramatiski faktori. Pirmkārt, tas, ka gramatiskajai kategoriĳai ir augstāka abstrakcijas pakāpe nekā gramatiskajai nozĳmei, Otrkārt, gramatiskā kategoriĳa ir sarežģĳta pēc uzbūves – tā liecina, ka pastāv vairākas pretstatāmas gramatiskās nozĳmes (ne mazāk par divām), un ka no šĳm nozĳmēm veidojas pati gramatiskā kategoriĳa. Treškārt, gramatiskās nozĳmes apvienojas gramatiskā kategoriĳā, pamatojoties uz attieksmēm starp lĳdzĳgiem lielumiem – vienas gramatiskās nozĳmes esamĳba liecina par to, ka pastāv arī otra, pirmajai atbilstoša un vēl turklāt tai pretstatĳta gramatiskā nozĳme; tieši šo minēto attieksmju dēļ gramatiskās nozĳmes apvienojas noteiktā gramatiskā kategoriĳā. Gramatiskajās kategoriĳās nepastāv “piespiedu” attieksmes. Ceturtkārt, gramatiskajai kategoriĳai nav sava speciāla ārējā rādĳtāja – tā atklājas ar dažādiem tajā ietilpstošo gramatisko nozĳmju izteikšanas lĳdzekļiem. Tātad gramatiskā kategoriĳa kā vispārĳgais, veselais realizējas ar konkrētā, daļējā starpniecĳbu – ar gramatisko nozĳmju palĳdzĳbu. Gramatiskā nozĳme kā konkrētais un daļējais liecina par gramatisko kategoriĵu kā izsecinātu un vispārĳinātu. Gramatiskās kategoriĳas vispārĳinātā nozĳme formāli izpaužas ar gramatisko lĳdzekļu resp. gramatisko formu komplekta palĳdzĳbu. Tātad gramatiskajai kategoriĳai atbilst gramatisko formu sistēma, resp., gramatiskā paradigma, un “.. gramatiska paradigma ir tādu vārdu antonĳmiski sinonĳmiska grupa, kurus apvieno gramatiskā nozĳme.”²⁷ Gramatiskā kategoriĳa ir tāds gramatisko pazĳmju tipoloģisks vispārĳinājums, ko veido tipiskas gramatiskās nozĳmes, balstoties uz opozicionāriem pretstatĳjumiem. Turklāt jāņem vērā,

²⁶ Реформатский А. А.. Введение в языкознание. – М., 1960, с. 261.

²⁷ Степанов Ю. Д. Основы общего языкознания. – М., 1975, с. 140.

ka valodas sistēma nav strikti nosacīta – tā ir elastīga, un tajā starp dažādām kategorijām ir daudz pārejas parādību.

Latviešu valodniecībā par gramatiskajām kategorijām runāts maz. J. Endzelīns “Latviešu valodas gramatikā” šim jautājumam nepievēršas, jo viņa darbam ir cita ievirze. J. Loja “Valodniecības pamatjautājumos” ir pieminējis gramatiskās kategorijas, bet runājis par tām ļoti skopi – viņš piemin kategoriālas nozīmes kā vispārinātas, bet neizdara pašreiz vērā ņemamus secinājumus.²⁸

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1 gramatiskās kategorijas jēdziens formulēts šādi: “Gramatiskās kategorijas vispārina vairākas gramatiskās nozīmes, kas ir izteiktas ar kādu stingri noteiktu gramatisko formu sistēmu. Tās ir it kā gramatiskās nozīmes un tās izteicējas gramatiskās formas vienība.”²⁹ Un tālāk turpat “Gramatiskās kategorijas apvieno noteiktas sistēmas savstarpēji saistītas un reizē pretējas gramatiskās nozīmes, ko izsaka atbilstoša savstarpēji saistītu un reizē pretēju gramatisko formu sistēma. Piemēram, gramatiskā skaitļa kategorija eksistē tikai tad, ja kādā valodā ir vismaz divi skaitļi – gramatiskā vienskaitļa nozīme un forma un gramatiskā daudzskaitļa nozīme un forma. Tāpat gramatiskā locījuma kategorija ir tikai tais valodās, kurās ir divi vai vairāki locījumi.”³⁰

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1 runāts par plašākām un šaurākām gramatiskajām kategorijām. Par šaurākajām gramatiskajām kategorijām uzskatītas plašāko gramatisko kategoriju sastāvdaļas: ir locījuma kategorija vispār, bet tai pakārtotie locījumi arī saukti par kategorijām. Tāpat runāts 1) par laika kategoriju un 2) par tagadni, pagātņi, nākotni kā šaurākām kategorijām. Teikts, ka plašākās kategorijas ir abstraktākas, bet šaurākās izsaka tikai kādu vienu noteiktu vai arī dažas noteiktas gramatiskas nozīmes. Vārdu šķiras – lietvārds, verbs u. c. – arī uzskatītas par gramatiskām kategorijām. Tātad Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1 nav konsekventi šķirts konkrētākais no vispārinātākā, un par gramatiskām kategorijām sauktas arī visas tās gramatiskās nozīmes, kuru kopums veido gramatisko kategoriju. Te vārdu šķira tiek uzskatīta par visplašāko kategoriju, bet locījuma, skaitļa, dzimtes, laika un citas kategorijas par tai pakārtotām un par to šaurākām – tātad šaurākās kategorijas izpaužas plašāko kategoriju robežās. Var piekrist, piemēram, ka locījuma kategorija un laika kategorija patiešām ir gramatiskas kategorijas, turpretī nevar piekrist tam, ka atsevišķi locījumi, kā arī atsevišķas laiku formas tiek uzskatītas par gramatiskām kategorijām, jo

²⁸ Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. – R., 1968., 207.–209. lpp.

²⁹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959., 12. lpp.

³⁰ Turpat, 12. lpp.

tās ir tikai atsevišķu gramatisko nozīmju realizētājas. Tas šeit ir gan pateikts, taču nav nošķirta gramatiskā nozīme no gramatiskās kategorijas: “.. šaurākās kategorijas ir mazāk vispārinātas un izsaka tikai kādu vienu noteiktu vai arī dažas noteiktas gramatiskas nozīmes.”³¹ Līdzīgus uzskatus pauž arī Dz. Paegle: “Pēc rakstura un apjoma gramatiskās kategorijas ir gan plašākas, gan šaurākas, piem., datīva vai ģenitīva locījuma kategorija ir šaurāka kategorija, bet locījuma kategorija ir plašāka, vispārinātāka. Visplašākās kategorijas morfoloģijā ir vārdšķiras.”³² Šādam uzskatam pievienoties nav lietderīgi, jo tikai vienu noteiktu, konkrētu gramatisku nozīmi uzskatot par gramatisku kategoriju, gramatiskās kategorijas jēdziens tiktu pārāk konkretizēts, zaudētu vispārinājumu un tātad savas būtības jēgu.

No iepriekš teiktā izriet noteikta konsekvence: vārdu šķiras vispār un arī gramatisko nozīmju vispārinājums katras atsevišķas vārdu šķiras ietvaros var tikt uzskatīts par gramatisku kategoriju. Piemēram, ir laika, personas, locījuma u. tml. kategorijas. Gramatiskās nozīmes turpretim ir tikai šo kategoriju sastāvdaļas un pašas par kategorijām nevar tikt uzskatītas. Secinājums: būtu jāuzmanās termina *gramatiskā kategorija* lietošanā – nevajadzētu runāt par verbu *darbības kategoriju*³³, par substantīvu *priekšmetiskuma kategoriju*³⁴ nosaucot tās par gramatiskām kategorijām, bet turpat tālāk runāt par *gramatisko priekšmetiskuma nozīmi*.³⁵ Par darbību un priekšmetiskumu būtu jārunā tikai jēdzieniskā nozīmē.

No teiktā varam secināt, ka latviešu valodniecībā, tāpat kā citās valodniecībās, termini *kategorija* un *gramatiskā kategorija* dažkārt tiek lietoti nekonekvienti.

Apkopojot iepriekš teikto un izdarot savus secinājumus, varam šādi definēt gramatiskās kategorijas jēdzienu: *gramatiskā kategorija ir semantiski un formāli nosacīts gramatisks vispārinājums*³⁶, kurā *semantisko pusi pārstāv vispārināta, parasti no gramatiskā viedokļa universāla nozīme*³⁷, bet *formālo pusi realizē konkrētāka, tipoloģiski izsecināta un opozicionāra – uz iekšējiem tipoloģiskiem pretstatījumiem balstīta – gramatisko formu sistēma*.

³¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. – R., 1959, 12. lpp.

³² Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija, I daļa. – R., 2003, 17. lpp.

³³ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. – R., 1959, 542. lpp.

³⁴ Turpat, 375. lpp.

³⁵ Turpat, 375. lpp.

³⁶ Kā katrs vispārinājums, arī gramatiska kategorija ir izsecināta no konkrētiem faktiem un konkrētām gramatiskajām nozīmēm – tā ir piramidāls veidojums, kam pamatnē ir konkrēti fakti, konkrētas gramatiskas nozīmes, bet pati gramatiskā kategorija veido piramīdas virsotni.

³⁷ Tāda, kā laika vai personas kategorija verbam, skaitļa kategorija substantīvam u. tml.

Gramatiskā kategorija balstās uz **dominantes**; dominante ir neitrālākā no iekšējās opozīcijas³⁸ gramatiskajām nozīmēm. Piemēram, skaitļa kategorijas dominante ir vienskaitlis; laika opozīcijas dominante ir darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršā tagadne.

Gramatiskās kategorijas ir konsituatīvi nosacītas un savstarpēji saistītas. “Visu zināmo semantisko vārdizmaiņas kategoriju pamatā ir trīs semantiskie bāzes elementi vai trīs galvenie šifteri: ‘es’, ‘šeit’, ‘tagad’.”³⁹

1.1.2. Gramatiskās nozīmes un gramatiskās formas *asimetriskums*

Valodas sistēma ir elastīga. Tajā nav pastāvīgas atbilstmes starp formu un saturu. Ja nozīmei vienmēr atbilstu attiecīga forma, veidotos simetriska sistēma, taču valodai šāds simetriskums parasti nav raksturīgs. Gramatisko formu veido ļoti konkrēti gramatiski līdzekļi, bet tās saturs, iekšējā, semantiski svarīgā daļa ir gramatiskā nozīme. Attieksmes starp gramatisko nozīmi un gramatisko formu ir asimetriskas: vienai formai var būt vairākas nozīmes, bet, savukārt, atšķirīgām formām var būt ļoti tuvas nozīmes. Ja gramatisko nozīmju ir vairāk, nekā to formālās izteikšanas iespēju vai arī otrādi, sistēmā veidojas asimetriskums. “Visus sarežģījumus gramatiskajā analīzē rada izteiksmes un satura plāna asimetrija.”⁴⁰ “Valodas gramatiskajā sistēmā polisēmijas, sinonīmijas un homonīmijas cēlonis ir gramatisko formu funkcionālā asimetrija – konteksta iespaidā gramatiskajām formām var atšķirties formālais un jēdzieniskais saturs, t. i., vērojama formas un satura nesakritība. Tādējādi: 1) viena un tā pati gramatiskā forma var būt izmantota dažādu nozīmju izteikšanā; 2) viena un tā pati nozīme var būt izteikta ar dažādām gramatiskajām formām.”⁴¹ Parasti nozīmju ir vairāk nekā to formālās izteikšanas iespēju. Ja daudzām formām ir vairākas nozīmes un veidojas formu polisēmija resp. homonīmija, mēs sastopamies ar problēmu, kuras detalizēta izpēte ir citu pētījumu kompetencē; šeit jautājums ir tikai ieskicēts risināmo uzdevumu aspektā, proti, saistījumā ar personas kategoriju.

³⁸ Parasti iekšējā opozīcija ir bināra, bet ne vienmēr.

³⁹ Мельчук И. И. Курс общей морфологии. – Москва-Вена, с. 38. Piezīme: I. Meļčuks te izmantojis R. Jākobsona ieviesto terminu *šifters*, kas nozīmē *pārvietotājs* [kr: *переключател*].

⁴⁰ Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 2000, с. 43.

⁴¹ Kalnača A. Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpausme un attieksmes latviešu valodā. – Baltistica IX 2000: Starptautiskais baltistu kongress “Baltu valodas laikmetu griežos.” / Referātu tēzes. – R., 2000, 123. lpp.

Gramatisko nozīmju un gramatisko formu asimetriskums izpaužas visā valodas sistēmā.⁴² Samērā spilgti tas parādās verbu formu sistēmā. Mūs interesē personu gramatiskās nozīmes un to izteikšanas formālās iespējas latviešu valodā. Formu sistēma var būt nabadzīgāka par izsakāmo nozīmju sistēmu. Piemēram, latviešu valodas verbu sistēmā īstenības izteiksmes tagadnes formu mikrosistēmā ir sastopamas formas bez afiksiem kā gramatisko nozīmju formāliem rādītājiem, proti, verbu formas ar nulles morfēmu galotnē.⁴³ Veidojas vienādas formas ar divu personu – otrās un trešās – nozīmi: *tu / viņš strādā, runā, domā, meklē, skrien* u. tml. Šajā gadījumā verbu morfoloģisko formu sistēma ir indifferenta pret personu un personas nozīmi minētajiem un tiem līdzīgiem trīspersonu vārdiem realizējas sintaktiski – parasti ar attiecīgo pronomenu palīdzību. Ne visas verbu personu formas latviešu valodā ir formāli marķētas – tādas ir tikai 1. un 2. personas formas abos skaitļos. 3. personas formām trūkst skaitļa atšķirības formālo rādītāju: *viņš, viņa, viņi, viņas runā, dzied, dejo, priecājas, bēdājas* u. tml. Ja formālo marķieru resp. rādītāju nav, 3. personas skaitļa formas ir identificējamās pēc konteksta un/vai situācijas, resp., konsituatīvi. Tajos gadījumos, kad pie trīspersonu verba nav nosaukts darītājs, izvirzās normēšanas problēmas, jo nav skaidrības par subjektu: tas nav formāli reprezentēts, un ir jāiztieks bez tā. Piemēram, *Nosauca uzvarētājus*. Ieteikums: šādos gadījumos lietot nevis darāmās kārtas formu, pie kuras būtu sintaktiski jākompensē subjekta nozīmes afiksa trūkums verba 3. personas formā, bet gan ciešamās kārtas formu, jo latviešu valodā ciešamās kārtas konstrukcijās darītāja nosaukums vispār nav paredzēts – pēc konsituatīvās nozīmes tas ir nenoteikts un atbilst runātāja nolūkam: *Tika nosaukti uzvarētāji*. E. Benvenists ir uzsvēris, ka verba personas lingvistisko teoriju var veidot tikai uz opozīciju pamata, šķirot verbu personas, un ka pastāv asimetrija starp divām pirmajām personām un trešo personu.⁴⁴

Tikai trešās personas formā lietojamie vārdi, kuru semantika nepieļauj personas kā humānas būtnes nozīmi – tāpat arī 1. un 2. personas formu lietojumu –, atrodas ārpus šīs sistēmas un demonstrē personas formu asimetriskumu, jo trīspersonu vārdiem ir pilna un no personu viedokļa formāli diferencēta formu sistēma, bet trešās personas vārdiem tādas nav – tiem ir tikai viena pati trešās personas forma, pat bez skaitļa diferencēšanas iespējām. Trešās personas verba subjekts nevar būt ne runātājs, resp.,

⁴² Gramatisko asimetriju franču valodas materiālā ir pētījis V. Gaks. Gramatiskajā asimetrijā viņš ir izdalījis 3 tipus: sistēmas asimetriju, struktūras asimetriju un funkcionēšanas asimetriju. Par to detalizēti skat.: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 2000, с. 53 -63.

⁴³ Skat.: Kalnača A. Morfēmika un morfonoloģija. – R., 2004, 19. lpp.

⁴⁴ Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974, с. 261.

adresants, ne adresāts – tas ir pilnīgi patstāvīgs verba subjekts nepersonas laukā (par to skat. 4.2.2. un 6.) vai izjutējs, pacienss pasīvās personas laukā (par to skat. 5.2.).

Valodas parādības teorētiski analizējot noteiktā opozicionārā sistēmā, mēs šo sistēmu parasti veidojam simetrisku, neprecīzi iezīmētās resp. neskaidrās vai neiezīmētās valodas elementu vietas marķējot kā brīvas vai negatīvas: *es* ↔ *ne-es*; *afikss* ↔ *nulles afikss* u. tml.

1.1.3. Personas kategorijas *opozicionāri* nosacītais pamatojums

Personas kategorija pieder pie verbu fundamentāla un nepieciešama raksturojuma.⁴⁵ Tā balstās uz tādu opozīciju sistēmas, kas ir attīstījusies reizē ar komunikācijas procesu. "Persona ir nepieciešama valodas kategorija. Tīs personas – tie ir valodas apziņas trīs pamatpunkti, tāpat kā trīs laiki ir trīs iekšējās uztveres pamatpunkti. .. Pat no nevalodiskā viedokļa nepieciešamas vismaz divas personas: "es" un "ne es"."⁴⁶ Valodā ir izveidojusies mūsdienīga personas jēdziena izpratne, dodot valodisku motivāciju attiecīgo, ar personas izteikšanu saistīto valodas līdzekļu semantiskam pamatojumam leksiskajā un gramatiskajā sistēmā. Personas jēdziens ir universāls – to uzsvērusi A. Severska.⁴⁷

Opozīcijas izpaužas visās valodas sfērās – gan universālās (semantiskās), gan konkrētās (leksiskās), gan vispārinātās (gramatiskās), un to identificēšana var izvērsties visai sarežģīta. Mēs esam raduši opozīcijas uztvert kā vispārinātas bināras struktūras, taču nav noliedzams, ka to pamatā ir strukturējamas daudzlocekļu sistēmas. Varētu teikt, ka binārās opozīcijas ir sinonīmiski antonīmisku pretstatījumu galējie punkti, bet viens no binārajiem locekļiem var veidot kompleksu hierarhisku sistēmu, proti, tam var būt pakārtoti citi locekļi. Piemēram, opozīcijas *anim* ↔ *unanim* pirmais loceklis *anim* pakārto lineāru divlocekļu rindu *hum* ↔ *unhum*, kuras otrais loceklis savukārt arī ir strukturējams: *zool* ↔ *botan*. Tas pats iespējams arī gramatikā, piemēram, binārajā opozīcijā *vienskaitlis* ↔ *daudzskaitlis* otrajam loceklim pakārtota lineāra rinda *divskaitlis*, *trīsskaitlis* u. tml.

Mēģināsim konstatēt tās opozicionārās sakarības, uz kuru pamata mūsdienu valodā tiek prezentēts personas jēdziens. To darot, uzmanības centrā paturams personas jēdziens. Pētot gramatisko kategoriju iekšējās

⁴⁵ Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974, с. 261.

⁴⁶ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956, с. 343.

⁴⁷ Siewierska A. Person. – Cambridge, 2004, p. 8.

opozīcijas, ir izmantojama opozicionāro komponentu metode⁴⁸: tiek sastatītas gramatiskās formas ārpus konteksta un iegūts priekšstats par šo formu galvenajām paradigmatiskajām nozīmēm. Katrā gramatiskajā formā ir tik daudz gramatisko sēmu, resp., attiecīgās gramatiskās nozīmes sastāvdaļu, cik opozīcijās šī forma parādās. Gramatiskās sēmas konstatējamas ar komponentu analīzes metodes palīdzību.

Par nozīmīgām temata izstrādē ir atzīstamas četras opozīciju pakāpes.

I. P i r m a j ā pakāpē konstatējama globāla mēroga universālas semantikas nosacīta opozīcija *anim* (dzīvs) ↔ *unanim* (nedzīvs). Tā ir opozīcija, kas aptver visu pasauli un kam kādā noteiktā veidā ir jāizpaužas valodā. Persona šajā opozīcijā neparādās tīrā veidā, tā ir ietverta opozīcijas vienā pusē – tās pirmajā locekļī – kā sastāvdaļa, jo tā pieder pie dzīvās pasaules.

Valodniecībā *dzīvuma* un *nedzīvuma* jēdziens bieži ir apcerēts saistījumā ar substantīviem, kā arī ar pronomeniem un numerāļiem.⁴⁹ K. Godards ir uzsvēris dzīvās un nedzīvās pasaules dalījuma nozīmīgumu substantīvu un numerāļu klasificētāju semantikā, izvirzot dabīgas semantiskās metavalodas konceptus.⁵⁰ A. Bondarko 3. personu ir izvirzījis ārpus opozicionāro attieksmju robežām tieši tāpēc, ka tā attiecināma arī uz nedzīvu priekšmetu.⁵¹

Tālāk, opozīciju otrajā un trešajā pakāpē, atklājas pirmās pakāpes opozīcijas iekšējie pretstatīti un strukturācijas iespējas, un reizē ar to arī spilgtāk iezīmējas personas vieta pasaulē.

II. O t r a j ā pakāpē tiek strukturēts pirmās opozīcijas pakāpes pirmais locekļis un atklājas persona tīrā veidā – tā funkcionē kā sociuma locekļis, atšķirībā no pārējās dzīvās pasaules. Tātad dzīvās pasaules komponentā atklājas opozīcija *hum* (cilvēks, intelektuāli apzinīga persona) ↔ *unhum* (nepersona, t. i., pārējā dzīvā pasaule pretstatījumā cilvēkam). Pirmās pakāpes otrā komponenta iekšējās opozīcijas pagaidām, otrajā pakāpē, nav svarīgas – tās atklājas trešajā pakāpē.

III. T r e š a j ā pakāpē varētu runāt par otrās pakāpes opozīcijas komponentu iekšējo pretrunu atklāšanu. Proti, otrās pakāpes pirmajam komponentam *hum* atklājas iekšēja opozīcija *hum act* (aktīva persona) ↔ *hum pass* (pasīva

⁴⁸ Par to V. Gaks – Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 2000, с. 46.

⁴⁹ Piemēram: Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М., 1972, с. 79–80.

⁵⁰ Goddard C. Semantic Analysis: A Practical Introduction. – Oxford, 1998, p. 310–311.

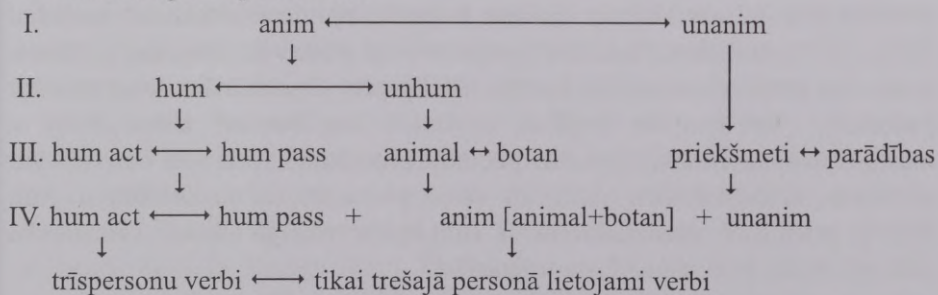
⁵¹ Бондарко А. О структуре грамматических категорий. – Вопросы языкознания, 1981, № 6, с. 19.

persona), bet otrajam komponentam *unhum* atklājas opozīcija *animal* (dzīvnieku pasaule) ↔ *botan* (augu pasaule).

Pirmās pakāpes opozīcijas otrajā komponentā *unanim* varētu atklāties iekšējā opozīcija *priekšmeti* ↔ *parādības*, kas tālāk izmantojami valodas izpētē tipoloģiskos nolūkos.

Pirmās trīs opozīciju pakāpes rāda lietu objektīvo kārtību pasaulē. Ceturtajā pakāpē būtu jārunā par opozīciju pārvirzēm, lai personas jēdzienam gan leksiski, gan gramatiski nodrošinātu funkcionālu pietiekamību un saprotamību.

IV. Ceturtais pakāpes opozīcijas pamato personas izteikšanas semantiski gramatisko organizāciju verbu sistēmā. Te atklājas cita sistēma: persona kā aktīva cilvēciska būtne tiek pretstatīta visai pārējai pasaulei – gan dzīvai, gan nedzīvai, tajā skaitā arī pasīvajai personai: *hum act* ↔ *hum pass* / *anim* / *unanim*. Aktīvo personu pārstāv visās trijās personās lietojami jeb trīspersonu verbi, turpretī visus pārējos opozīcijas otrā komponenta locekļus pārstāv tikai vienā morfoloģiskā formā – verba trešās personas formā – lietojami verbi. Schematiski to varētu attēlot šādā ar personas jēdzienu saistītu hierarhisko opozīciju sistēmā:

Ceturtajā opozīciju pakāpē atklājas verba trešās personas formas ļoti lielā slodze valodā: tās uzdevums ir reprezentēt gan verbus ar pasīvas personas nozīmi, gan verbus, kas nosauc dzīvnieku darbības un dažādus ar augiem notiekošus procesus u. tml. Tas nozīmē, ka faktiski paralēli pastāv trīs verbu tipi ar atšķirīgu nozīmi un arī lietojumu, kam ir arī atšķirīgas lietojuma paradigmas: 1) trīspersonu vārdiem ir pilna morfoloģisko formu sistēma, 2) vārdiem ar pasīvas personas nozīmi ir tikai trešās personas forma, un fleksiju trūkumu pie tiem kompensē sintaktiski līdzekļi (par tiem skat. 5.2.), 3) pārējie ir vārdi bez personas nozīmes, bet ar to pašu kopējo trešās personas formu, kas tos iesaista sintaktiskās struktūrās kopā ar nepersoniskas nozīmes subjektu nosaukumiem (par to skat. 4.2.2. un 6.).

1.2. *Personas lauks valodā*

Mūsu izpētes pamatā ir persona kā cilvēciska būtne, kas valodā realizējas kā semantisks elements 'hum'. Tā kā persona valodas sistēmā izpaužas dažādos veidos, to nevar vispusīgi izprast, ierobežojot tikai leksiski semantiskā sistēmā – jāveido plašāka sistēma, lai atbilstoši personas jēdziena un ar to saistīto valodas līdzekļu lomai un nozīmīgumam varētu raksturot verbu lomu šajā sfērā un, tāpat, arī trešās personas verbu lomu un vietu valodas sistēmā. Tāpēc izvirzām nepieciešamību identificēt *personas lauku*.

Apcerot personas nozīmi un vietu valodas sistēmā, ir lietderīgi izmantot terminu *lauks*⁵², kas valodniecībā ir visai izplatīts un plaši lietots. Laukus veido pēc dažādām pazīmēm, apvienojot tajos dažādus valodas elementus resp. vienības pēc tuvuma vai līdzības. "Lauka princips ir viens no faktu sistēmiskas analīzes veidiem."⁵³ O. Ahmanova termina *lauks* nozīmi ir formulējusi šādi: "Satura vienību (jēdzienu, vārdu) kopums, kas attiecas uz kādu noteiktu cilvēces pieredzes sfēru⁵⁴." Viņa min asociatīvo, konceptuālo un semantisko lauku.⁵⁵ Asociatīvais lauks ir asociatīvu priekšstatu kopums, kas saistīts ar doto vārdu. Konceptuālais lauks ir noteikts saistītu jēdzienu kopums. Par *semantiskajiem laukiem* turpmāk būs detalizētāka informācija. Parasti ar semantiskiem laukiem saprastas visai plašas semantiskas sistēmas, kurās apvienoti elementi (visbiežāk vārdi) pēc vispārinātām semantiskām pazīmēm, pēc denotāta kopības u. tml.⁵⁶ Var būt arī citādi lauki – morfosemantiskie lauki, ko veido pēc kopīgām jēdzieniskām un derivatīvām pazīmēm, sintagmātiskie lauki, ko veido pēc kopīgas saistāmības u. tml. Plaši ir pētīti tieši semantiskie lauki, taču tā nav vienīgā leksiski semantiskā mikrosistēma, kam ir pievērsta uzmanība.

Līdzās semantiskajiem laukiem tiek minētas *tematiskās grupas*. Te parādās jēdziens *tēma* – tematiskajās grupās vārdus apvieno pēc kopīgas tēmas.⁵⁷ Arī semantisko lauku vienībām ir kopēja tēma. Tematiskās grupas

⁵² Sal. angļu *field*, vācu *Feld*, franču *champ*, spāņu *campo* – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, с. 334.

⁵³ Бондарко А. В. К теории поля в грамматике – залог и залоговость. – Вопросы языкознания, 1972 № 3, с. 20.

⁵⁴ Ar vārdu *sfēra* tulkots O. Ahmanovas lietotais vārds *область* – skat. iepriekš!

⁵⁵ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., с. 334.

⁵⁶ Freimane I. Latviešu valodas skaņu verbi. – R., 1983, 7. lpp.

⁵⁷ Turpat, 7. lpp.

tiek sauktas arī par *tematiskajām klasēm* un pielīdzinātas semantiskajiem laukiem.⁵⁸ Arī tematiskās grupas ir visai plašas valodas sistēmas.

Bez tematiskajām grupām vēl pastāv *leksiski semantiskās grupas*. Tās ir par tematiskajām grupām šaurākas mikrosistēmas, kas valodniecībā guvušas plašu ievērību. Katrā leksiski semantiskajā grupā var ietilpt gan vārdi ar visai atšķirīgām, tādām nozīmēm, gan arī sinonīmi – leksiski semantiskās grupas iekšienē var veidoties sinonīmu rindas kā vēl šaurākas mikrosistēmas. Attieksmes starp locekļiem grupu iekšienē un arī starp pašām grupām ir visai sarežģītas. Tās katrā gadījumā vērtējamas konkrēti. Ir svarīgi precizēt katras minētās vispārināti semantiskās vai leksiski semantiskās sistēmas izpratni un šo sistēmu savstarpējās hierarhiskās attieksmes, lai varētu veidot savu personas lauka teoriju.

Gan tematiskās grupas, gan arī leksiski semantiskās grupas parasti tiek identificētas pēc leksiski semantiskajām pazīmēm, bet vispārināti – pēc kopīgas tēmas, ko pamato denotāta kopība. Tā kā valodniecībā attiecīgos jēdzienus un tiem atbilstošos terminus lieto atšķirīgās nozīmēs un dažkārt arī jauc⁵⁹, pievērsīsimies to identificēšanas pieredzei nedaudz tuvāk. F. Fiļins ir uzsvēris, ka vārdus tematiski var grupēt visdažādākajos nolūkos un ka katru reizi tematiskās grupas sastāvs mainās gandrīz neatkarīgi no vārdu savstarpējām semantiskajām attieksmēm; leksiski semantiskās grupās vārdi tiek apvienoti pēc leksiski semantiskām un arī pēc gramatiskām pazīmēm – to locekļiem ir vienveidīgas, sastatāmas nozīmes, un tie pieder pie vienas vārdšķiras.⁶⁰ Pēc šī raksturojuma varam secināt, ka tematiskās grupas locekļus vieno izpētes uzdevumi un ka tiem nav obligāti kopīgu gramatisko pazīmju, bet ka abu tipu – kā tematiskajās, tā arī leksiski semantiskajās – grupās apvienoti vārdi ar kopīgu tēmu. D. Šmeļovs atzīst, ka daudzas tematiskās grupas vienlaikus drīkst saukt arī par leksiski semantiskajām grupām, ja vārdu klasifikācijas pamatā ir priekšmetiski loģiska kopība un citas lingvistiskas pazīmes.⁶¹ Tātad robežas starp tematiskajām grupām un leksiski semantiskajām grupām ir relatīvas. Kā tematiskās grupas, resp. klases, tā

⁵⁸ Faber P., Mairal R. The Paradigmatic and Syntagmatic Structure of the Semantic Field of Existence in the Elaboration of a Semantic Macronet. – Studies of Language. Vol. 21, № 1, 1997. P. 129–167.; Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. – М., 2004, с. 43.

⁵⁹ Ничман З. В. К вопросу о лексико-семантических группах слов. – Научные труды Новосибирского гос. Пед. ин-та, 1973, вып. 91. Проблемы русского языка, с. 13–16; Липатов А. Т. Лексико-семантические группы слов и моносемные поля синонимов. – Филологические науки, 1981, № 2, с. 51–57.

⁶⁰ Филин Ф. Н. О лексико-семантических группах слов. – В кн. Езыковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957, с. 526.

⁶¹ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1977, с. 103.

arī leksiski semantiskās grupas ietilpst kādā noteiktā semantiskajā laukā ar atbilstošu tēmu. Semantiskos laukus var raksturot pēc ekstralingvistiska principa. O. Ahmanova semantiskos laukus ir raksturojusi šādi: 1. Īstenības daļiņa (gabaliņš), kas izdalīta cilvēku pieredzē un kam teorētiski attiecīgajā valodā atbilst vairāk vai mazāk autonoma leksiska mikrosistēma. *Priekš semantiskais lauks. Laika semantiskais lauks.* 2. Vārdu un izteikumu kopums, kas veido tematisku rindu, valodas vārdi un izteikumi, kas kopumā nosedz noteiktu nozīmju sfēru.⁶²

Vispārinot minēto mikrosistēmu savstarpējās attiecības, varētu iezīmēt šādu paradigmātisku hierarhiju: semantiskais lauks (augstākais līmenis kopējā sistēmā) ← tematiskā grupa jeb klase ← leksiski semantiskā grupa ← sinonīmu rinda (zemākais līmenis kopējā sistēmā). Katrai no minētajām sistēmām ir gan vienotājas, resp., integrētājas, gan šķērējās, resp., diferencētājas pazīmes. Semantisko lauku un tematisko grupu vieno ekstralingvistiskais pamats⁶³, kas nosaka tēmu. Atbilstoši paradigmātikas teorijai katra zemākā sistēma resp. mikrosistēmā ietilpst augstākajā līmenī kā sastāvdaļa.

Semantiskos laukus un tematiskās grupas jeb klases var pētīt, izmantojot komponentu analīzes metodi⁶⁴ un ar tās palīdzību vārdu monosēmas sadalot komponentos resp. semantiskajos elementos.⁶⁵ J. Padučeva min tādus tematiskus komponentus verbu nozīmēs, kuri nosaka verbu piederību pie semantiskā lauka: kustība, uztvere, emocijas, runa u. tml.⁶⁶ Tātad varam konstatēt, ka verbu leksiski semantiskajā sistēmā atrodams kustību lauks, uztveres lauks, emociju lauks, runas lauks u. tml.

Veidosim savu izpratni par minētajām sistēmām. Tās visas vienotā hierarhiskā valodas sistēmā integrē kopējs universāls semantiskais elements 'tēma', tāpēc tās visas kopā varētu saukt par **tematiskām sistēmām**. Šajās tematiskajās sistēmās integrētājelementi ir semantiski, un tiem ir katrā sistēmā atšķirīgas vispārinājuma pakāpes – pēc šīm atšķirībām veidojas sistēmu strukturēšanai nepieciešamie semantiskie diferencētājelementi. Tieši no semantisko elementu klātienas atkarīga sistēmu locekļu formālā, gramatiskā puse, un, lai raksturotu attiecīgās sistēmas, jāpievēršas arī tai. Jo vispārīgāka ir integrētājelementa semantika, jo nozīmīgāka šajā sistēmā ir gramatiskā puse un jo plašāka ir pati sistēma.

⁶² Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, с. 334.

⁶³ Par to: Freimane I. Latviešu valodas skaņu verbi. – R., 1983, 8. lpp.

⁶⁴ "Lauku sakārtot var tikai ar komponentu analīzi." Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л., 1977, с. 17.

⁶⁵ Freimane I. Latviešu valodas skaņu verbi. – R., 1983, 9. lpp.

⁶⁶ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. – М., 2004, с. 180.

Valodas tematiskās sistēmas – semantiskie lauki, tematiskās grupas jeb klases, leksiski semantiskās grupas jeb tipi un sinonīmu rindas – ir valodas leksiski gramatiskās paradigmas sastāvdaļas, kas balstās uz noteiktām integrētājelementu un diferencētājelementu opozīcijām un pārvirzēm sistēmu iekšienē. Nozīmīgie semantiskie elementi ir gan leksiski, gan arī gramatiski marķēti – atkarībā no tā, vai ir runa par leksisko, vai par gramatisko semantiku. Lielo sistēmu integrētājelementiem ir ļoti vispārināta semantika – tie pārstāv pašu galveno tēmu.

V. Gaks ir minējis leksiski gramatiskos laukus (kas dažādos avotos saukti vēl arī par funkcionāliem, funkcionāli semantiskiem, onomasioloģiskiem, jēdzieniskiem laukiem) un teicis, ka tos veido gramatiskie un leksiskie līdzekļi. Lauka kodols var būt noteikta gramatiska forma vai leksiska vārdu grupa. Perifēriju veido formas un vārdi ar sekundāru doto nozīmi. Piemēram, modalitāti var izteikt ar verba indikatīva formu, ar modāliem verbiem un adverbiem vai vēl kā citādi.⁶⁷

Mūsu pētījumā ir lietderīgi veidot tādu leksiski gramatisku lauku paradigmu, kurā visplašākā tematiskā sistēma ir **semantiski gramatiskais lauks**⁶⁸ (kas līdz šim parasti ir saukts par semantisko lauku – nosaukums ir precizēts, ņemot vērā iepriekš minēto gramatisko elementu nozīmību tajā). To apvieno tēma, taču gramatiskie līdzekļi netiek diferencēti. Semantiski gramatiskajā laukā var izmantot visus atbilstošos gramatiskos līdzekļus bez ierobežojuma gan tieši, gan netieši (par to skat. tālāk 1.2.1.). Ierobežojumi ir semantiski pamatoti – tos nosaka tēma. Tieši tāpēc šāda lauka izpētē ļoti nozīmīgi ir formālie resp. gramatiskie līdzekļi un veidojas gramatiskie lauki (par personas gramatisko lauku skat. 3.).

Tematiskās grupas resp. **klases** locekļus arī apvieno tēma, bet līdz šim valodniecībā ir dažādi, atšķirīgi uzskati par gramatiskajiem līdzekļiem: pēc vienas valodnieku daļas uzskatiem, tematiskajā grupā ietilpst tikai vienas vārdšķiras vārdi, bet citi, turpretim, domā, ka tās locekļi var piederēt pie dažādām vārdšķirām. Lai nošķirtu semantiski gramatiskos laukus no tematiskajām grupām, teorētiski būtu lietderīgi pieņemt, ka vienā semantiskajā laukā ietilpst vairākas tematiskās grupas un ka šo tematisko grupu locekļi kā leksiskā, tā arī gramatiskā ziņā ir konkrētāki, šaurāki. Pretējā gadījumā nav jēgas šķirt semantiski gramatiskos laukus no tematiskajām grupām. Semantiski gramatiskajos laukos būtu pieļaujami visi iespējamie formālie līdzekļi tēmas realizēšanai: visu vārdšķiru vārdi – gan patstāvīgie, gan palīgvārdi tiešā un netiešā veidā. Tematiskās grupas, turpretim, būtu ierobežojamas pēc

⁶⁷ Гак В. В. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 2000, с. 73.

⁶⁸ Turpmāk tas parasti tiks saukts vienkārši par *lauku*, pievienojot attiecīgo atribūtu, kura izvēli motivē lauka semantika. Piemēram, šajā darbā ir runa par **personas lauku**.

vārdšķiru vispārīgām pazīmēm, proti, tajās būtu iekļaujami tikai patstāvīgo vārdšķiru vārdi, un arī tos varētu diferencēt pēc vispārīgām gramatiskām kategorijām: nominālās, verbālās, adverbālās. Vispār tematisko grupu izdalīšanas lietderīgums ir apšaubāms – ne velti ir valodnieki (piemēram, J. Padučeva), kas tās faktiski identificē ar semantiskajiem laukiem.⁶⁹

Leksiski semantiskās grupas šajā darbā sauktas par **leksiski semantiskajiem tiptiem**, tāpēc ka to identificēšanā noteicošā ir leksiskā semantika. Leksiski semantiskie tipi ir gramatiski ierobežojami ar tikai vienas vārdšķiras vārdiem. Šāds ierobežojums prasa arī konkrētākas locekļu (parasti vārdu) leksiskās nozīmes.

Sinonīmu rindu leksiskie ierobežojumi arī reducē gramatiskos līdzekļus līdz vienas vārdšķiras ietvariem. Sinonīmu rindas locekļu leksiskā semantika ir īpaši niansēta.

Tātad tematisko sistēmu hierarhijā plašākās sistēmas ir strukturējamas arvien šaurākās un konkrētākās mikrosistēmās. Strukturējot plašākas tematiskās sistēmas mikrosistēmās, mainās semantisko un gramatisko faktoru darbība: reizē ar šaurāka apjoma mikrosistēmu izdalīšanu koncentrējas un konkretizējas vārdu leksiskās nozīmes un palielinās semantisko integrētājelementu apjoms. Mazākajā mikrosistēmu tipā – sinonīmu rindā – konstatējami veseli semantisko vienotājelementu komplekti vārdu leksiskajās nozīmēs, bet gramatisko līdzekļu loma ir samazināta līdz minimumam. Uzskatām par lietderīgu izvirzīt trīs tematisko sistēmu pamattipus: semantiski gramatiskos laukus, leksiski semantiskos tipus un sinonīmu rindas. Tematiskās grupas pagaidām iekļautas hierarhiskajā sistēmā termina tradicionālās izplatības dēļ, taču ir visai grūti norobežojamas no semantiski gramatiskajiem laukiem. Shematiski satura un formas pārvirzes hierarhiskā sistēmā būtu attēlojamas šādi:

Sistēmas nosaukums	Sistēmas integrētājelementi		Sistēmas diferencētājelementi	↑ Leksisko nozīmju nivelēšanās, gramatiska diferencācija ↓ Leksisko nozīmju konkretizēšanās, gramatiska formalizācija
	leksiskie	gramatiskie		
Semantiski gramatiskais lauks	universāla vispārināta tēma	visi atbilstošie līdzekļi	būtiska diferencētājelementa nav	
Tematiskā grupa jeb klase	vispārināta tēma	ierobežoti līdzekļi (patstāvīgo vārdšķiru robežās)	konkrētākas leksiskās nozīmes	
Leksiski semantiskais tips	konkrēta tēma	vienas vārdšķiras līdzekļi	ļoti konkrētas leksiskās nozīmes	
Sinonīmu rinda	šaura konkrēta tēma	būtiski nenozīmīgi līdzekļi	konkrētu leksisko nozīmju nianses	

⁶⁹ Skat.: Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. – М., 2004.

1.2.1. Personas lauka *izpratne un tipoloģija*

F. de Sosīrs ir uzsvēris vārda *nozīmīgumu* kā atšķirīgu no vārda *nozīmes* izpratnes: "Iekļaujoties sistēmas sastāvā, vārds iegūst ne vien nozīmi, bet arī, galvenokārt, nozīmīgumu, un tas ir kaut kas pavisam cits."⁷⁰ Turpat F. de Sosīrs ir teicis, ka jebkura vārda nozīmīgumu nosaka viss, kas ar šo vārdu ir saistīts, ka, piemēram, pat vārda *saule* nozīmīgums ir apšaubāms, ja neņem vērā visu, kas ar šo vārdu saistīts. Turklāt, pēc autores domām, par vārdu teiktais ir attiecināms arī uz citām semantiski patstāvīgām un nozīmīgām valodas vienībām.

Jēdzienu 'persona' (ar to saprotot cilvēcisku, intelektuāli attīstītu būtni *hum*) var uzskatīt par noteiktu tēmu, kas kā vispārināts semantisks elements ietilpst daudzu valodas vienību sastāvā dažādos valodas līmeņos – kā morfoloģijā, tā sintaksē, arī tekstā. Personas jēdzienam valodā ir gan leksiski semantiska, gan gramatiskā nozīmība. Valodas vienībās tas var ietilpt divējādi – gan tieši, gan netieši.

Tiešie semantiskie elementi ietilpst semantisko sistēmu locekļu nozīmēs – gan leksiski semantiskās, gan gramatiskās. Tā personas jēdziens tiešā veidā ietilpst substantīvu monosēmās⁷¹ kā semantisks elements (skat. tādas substantīvus, kā: *bērns, meitene, cilvēks, skolotājs, zinātnieks, ceļinieks* u. tml.).

Netiešā veidā personas jēdziens valodas vienībās iesaistās ar konteksta un situācijas palīdzību, t. i., konsituatīvi. Netieši tas ietilpst arī adjektīvu monosēmās – piemēram, *lepns, iedomīgs, sirsnīgs laimīgs* u. tml. – te nosauktas cilvēkam kā personai piemītošas pazīmes, un personas elementu šo vārdu nozīmēs balsta konteksts un/vai situācija, resp., konsituācija. Netieši šis elements ietilpst arī tādu verbu nozīmēs, kuri nosauc personai piederīgu darbību, procesu, stāvokli. Tiešā veidā šis elements ietilpst vienas pronomenu daļas (personas pronomenu, piederības pronomenu) nozīmēs: *es, tu, tavs* u. tml., bet kā netiešs kontekstuāli nosacīts elements realizējas arī citos – piemēram: *Kāds to bija dzirdējis*.

Galvenais personas lauka realizācijas nosacījums ir personas kā cilvēciskas būtnes nozīmes klātie attiecīgajās valodas vienībās – semantiskais elements 'hum' ir visu personas lauka vienību vienotājelements jeb integrētājelements. Tāpēc ir lietderīgi runāt par **personas lauku** kā par tādu leksiski un gramatiski atšķirīgu valodas vienību kopumu, kuru integrē semantiskais

⁷⁰ де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Ф. де Соссюр, Труды по языкознанию. – М., 1977, с. 148.

⁷¹ Jēdziens *monosēma* atbilst jēdzienam *vārda nozīme* (tradicionāli tiek lietots arī termins *leksiski semantiskais variants*).

elements 'hum'. Nepieciešamību izvirzīt personas lauka jēdzienu pamato tieši viss daudzveidīgais valodas līdzekļu kopums, kas tajā ietilpst. Izvirzām šādu personas lauka definīciju: Personas lauks ir balstīts uz ļoti vispārinātu resp. universālu personas izpratni un tiek realizēts kā personas nozīmes un nozīmīguma relevanta izpausmes sfēra, kurā personas nozīme spēj realizēties ar dažādiem leksiski semantiskiem un gramatiskiem līdzekļiem gan tiešā, gan arī netiešā veidā.

Personas lauks nav un nevar būt viendabīgs, jo arī personas nozīme tāda nav. Tāpēc ir jākonstatē personas lauka galvenie tipi. Jāņem vērā, ka personas nozīme realizējas ne tikai leksiski semantiskā sfērā (personas leksiski semantiskajā laukā), bet arī gramatiskajā sfērā, realizējot gramatiskās nozīmes verbu sistēmā ar formāliem līdzekļiem – gramatiskām formām. “Personas gramatiskā nozīme ir viena no visnoturīgākajām gramatiskajām nozīmēm. Tā ir ļoti noteikta un viennozīmīga un vienādā veidā izpaužas daudzās atšķirīgās valodās.”⁷² Tā kā mūsu izpētes objekts ir verbs, personas laukam tajā ir īpaša nozīmība. Personas kategorija tiek uzskatīta par vienu no būtiskām verba gramatiskajām kategorijām. Tāpēc personas lauka tipoloģijā jāņem vērā abas šī lauka nozīmīgās realizācijas formas un jāizvirza divi pamattipi: 1) personas semantiskais lauks un 2) personas gramatiskais lauks.

(1) Personas **semantiskais** lauks balstīts uz leksiski semantiskiem elementiem. Šajā laukā ietilpst dažādu vārdšķiru vārdi, un nozīmīga, konstruējoša loma tajā ir verbiem. Verbi personas semantiskajā laukā veido iekšēju opozīciju: *persona* ↔ *nepersona*. (Par personas semantisko lauku detalizēti skat. 5.)

(2) Personas **gramatiskā** lauka pamatu veido verbi. Uz personas nozīmīgumu verba funkcijās norādījis V. Andrejevs: “Verbs funkcionē par izteicēju nevis tāpēc, ka tam ir laiks, veids un skaitlis, bet galvenokārt tāpēc, ka tas spēj norādīt personu; verba galvenā pazīme izteicēja funkcijā ir persona.”⁷³ Verbi veido gramatisku sistēmu, kurā spilgti izpaužas personas gramatiskās formas ar saviem diferencētājelementiem atbilstoši to gramatiskajai semantikai. Tajā ietilpst arī citi gramatiski līdzekļi, piemēram, atbilstošas nozīmes pronomeni u. c. (Par personas gramatisko lauku detalizēti skat. 3.)

Tātad personas lauka izpratne ir balstīta uz semantiska pamata – to nosaka personas nozīmes klātie valodas vienībās. Šī klātie ir konstatējama ar komponentu analīzes metodi, identificējot dominējošo vienotājelementu,

⁷² Шмелев Д. Н. Стилистическое употребление форм лица в современном русском языке. – Избранные труды по русскому языку. – М., 2002, с. 289.

⁷³ Андреев В. Ф. Знаменательные и служебные слова в русской речи. – Журнал министерства народного просвещения, 1895, Nr. 9.

resp., integrētājelementu 'hum' lauka locekļu nozīmju sastāvā. Tā kā valodas vienībām piemīt divējāda semantika – leksiskā un gramatiskā –, tad ir lietderīgi pētījuma objektu raksturot gan no leksiski semantiskā, gan no gramatiskā viedokļa un šķirt divus personas lauka apakštipus – personas semantisko lauku (uzsverot leksisko semantiku) un personas gramatisko lauku (uzsverot personas identifikācijas gramatisko pusi).

Dažādi universālas nozīmes lauki – kā semantiskie, tā arī gramatiskie – valodā pastāv objektīvi un veido resursu sistēmu, ko komunikantiem iespējams izmantot atbilstoši vispārinātās resp. universālās semantikas likumiem. Valodnieki šos laukus spēj identificēt un izmantot valodas analizē.

1.2.2. *Personas kategorija kā personas lauka pamats*

Personas kategorija latviešu valodā ir semantiski nozīmīga, funkcionāli daudzveidīga un gramatiski iezīmēta. Tās nozīmīgumu pamato runātāja resp. komunikanta pozīcija saziņā. Gramatiskās personas kategorijas pamatā ir runātājs, kurš reizē ir arī paziņojuma subjekts (gramatiski to pārstāv personas pronomens *es* un verba 1. personas vienskaitļa forma). Otrais pēc nozīmīguma ir klausītājs – paziņojuma adresāts (to gramatiski reprezentē personas pronomeni *tu, jūs* un verba 2. personas forma abos skaitļos). Faktiski te būtu jārunā par komunikācijas dalībnieku – runātāja un adresāta – lomām.⁷⁴ Teiktais attiecas uz verbu sistēmas modālo pamatu – uz darāmās kārtas īstenības izteiksmes formām, t. i., uz reālo modu⁷⁵. Imperatīvā ir citādi – imperatīvs ir irreāls mods, un tur adresāts ir vēlamais darbības subjekts: *Dari! Paņem!* u. tml. Svarīga loma personas kategorijas izteikšanā ir verbam. Varētu teikt arī otrādi: verbs ir nozīmīgs tieši tāpēc, ka tas ir galvenais personas reprezentētājs. Personas jēdziens gan sociālā sfērā, gan valodā var būt kā ļoti konkrēts (ar formālu norādi uz konkrētu personu, kas izteikta ar verba personas galotni un atbilstošo pronomenu vai īpašvārdu), tā arī vispārināts.

Personu rādītāji valodās parasti nav izolēti – tie veido slēgtus komplektus resp. paradigmas.⁷⁶ Gramatiskie rādītāji kādā gramatiskajā laukā ir gramatiskās formas, kas ietilpst attiecīgo formu sistēmās. Šīs formu sistēmas veido morfoloģiskas vai sintaktiskas paradigmas, kā arī abu minēto paradigmu kombinējumus. Personas kategorijas pamatā ir personas nozīme. Parasti tā

⁷⁴ Par to skat.: Siewierska A. *Person* – Cambridge 2004, p. 1.

⁷⁵ Reālā moda formas nosauc patiesi reālu darbību, procesu, stāvokli, par pamatu pieņemot runātāja attieksmi pret to.

⁷⁶ Siewierska A. *Person*. – Cambridge, 2004, p. 4.

tiek saprasta kā verbāla, ar darbību saistīta kategorija (skat. vārdnīcas⁷⁷). Personas kategorija raksturīga galvenokārt verbiem un ir cieši saistīta ar laika un izteiksmes kategoriju, jo personas pastāvēšana un rīcība ir temporāli un modāli nosacīta. Ar verba personas kategoriju no runātāja viedokļa tiek pausta objektīva saikne starp divām parādībām – 1) pašu darbību, procesu, stāvokli un 2) darbības veicēju, stāvokļa vai procesa izjutēju

Verba formu sistēma ir izsecināta, un tajā izpaužas sakarības starp visām trim personām. Izpaušme ir formāla – to veido morfoloģiskas formas, bet nepieciešamības gadījumos izmantoti arī sintaktiskie līdzekļi. Nepieciešamību rada galvenokārt trešās personas formas sava īpašā nozīmes plašuma dēļ. Trešās personas robežas ir ļoti plašas – trešajā personā darbību, procesu vai stāvokli var piedēvēt jebkurai personai – pieminētai, klātesošai, zināmai (nosauktai ar personas vai piederības pronomenu, ar personas nozīmes substantīvu, bieži īpašvārdu, ar priekšmeta nosaukumu) vai arī nezināmai (nosauktai ar nepersoniskas nozīmes pronomenu, piemēram, *kāds, cits, kas* u. tml.).

Tāpat personas nozīmes realizācijai ar morfoloģiskajām formām vien nepietiek – šī nozīme ir plašāka un tiek realizēta arī ar sintaktiskiem līdzekļiem. Personas nozīmju sintaktiskā realizācija verba formu sistēmā krasi atšķiras 1) morfoloģiski iezīmētām 1. un 2. personas formām (atgādinām teoriju par ietverto teikuma priekšmetu verbu formās *lasu, lasi, lasām, lasāt* u. tml., kur fleksija signalizē par konkrētu subjektu *es, tu, mēs, jūs*) un 2) morfoloģiski neiezīmētajai trešās personas formai. Iezīmētajām formām personas vietniekvārda lietojums gramatiskās nozīmes izpratnē parasti *nav obligāts* (izņēmums ir formas ar nulles fleksiju bez atšķirības 2. un 3. personā: *tu strādā, viņš strādā*), bet attiecīgais pronomens vai substantīvs *ir obligāts* pie verba trešās personas formā, jo te vienā vienīgā formā realizējas divas gramatiskās nozīmes – 1) personas nozīme un 2) tās pretstats, t. i., nepersonas nozīme. Tāpat trešās personas gramatiskā nozīme pilnībā realizējas tikai sintaktiskās konstrukcijās resp. tekstā, izmantojot sintaktiskos personas

⁷⁷ Vispārīgā tipa vārdnīcās uzsvērts personas sakars ar darbību. Skat.: LLVV 6, 614. lpp. 4. val. Kategorija, kas pauž runātāja un darbības veicēja attiecības. LVV, 607. lpp. 2. Gramatiska kategorija, kas rāda darbības subjekta attiecību pret runātāju. [Te pie ilustratīvā materiāla ir arī piemērs: *Personu vietniekvārdi*. Tāpat arī pronomeni ietverti personas kategorijā.] SV 1999, 584. lpp.: 3. *lingv.* Darbības vārda gramatiska kategorija, kas no runātāja viedokļa atspoguļo nosauktās darbības sakaru ar tās subjektu, kuru nosauc darbības veicēja vai objekta nominatīvs; indoeiropiešu valodās, arī latviešu valodā, ir 3 vienskaitļa un 3 daudzskaitļa personas. O. Ahmanovas Lingvistisko terminu vārdnīcā, 220. lpp. personas kategorija skaidrota šādi: Verba gramatiska kategorija, kas apzīmē darbības (procesa) un tās subjekta attiecību pret runātāju. Pozitīvi vērtējams Svešvārdu vārdnīcā (1999.) dotajā definīcijā uzsvērtais runātāja viedoklis, taču ierobežojums ar nominatīvu nav pieņemams.

rādītājus – personas vai piederības pronomenus, substantīvus vokatīvā vai vokatīva nozīmē 2. personas formās, piemēram: *Brāli! Jāni! Māt!* u. tml.

Personas kategorija kā personas vispārināta nozīme realizējas un konkretizējas noteiktā formu sistēmā ar konkrētiem formāliem rādītājiem, latviešu valodā – galvenokārt ar personu galotnēm.

1.3. Trešās personas verbi un to īpašais statuss valodā

Tā kā personas lauku veido samērā plašs gramatisko līdzekļu klāsts, kurā centrālo vietu ieņem verbs ar savu morfoloģisko personas formu paradigmu, īpašu uzmanību tajā pelna trešās personas forma verbu sistēmā.

Personas kategoriju balsta universāls jēdziens *dzīvs* ↔ *nedzīvs*, un tieši trešās personas forma ir tā, kas rada nepieciešamību personas jēdzienu diferencēt no šāda viedokļa. Pirmkārt, trešās personas forma ir viena no trīspersonu verbu personu formām; šīm formām piemīt aktīvas personas semantiskais elements '*hum act*' un visu triju personu formālās diferenciālās pazīmes. Otrkārt, trešās personas forma ir īpaša forma vārdiem, kuru nozīmē ietilpst semantiski elementi '*hum pass*', '*anim*' vai '*unanim*' un kuri semantisku ierobežojumu dēļ funkcionē nevis pilnā verbu paradigmā, bet gan tikai vienā – trešās personas formā. Trešā persona pārstāv abus binārās opozīcijas locekļus visā pilnībā, proti, tā nav ierobežota ar *hum* – tā pati ietver sevī primāru opozīciju *anim* ↔ *unanim*, bet *unhum* savukārt veido sekundāru opozīciju *anim* ↔ *unanim* (kur *anim* ietver kā *animal*, tā arī *botan*). Tātad valodas sistēmā verba trešajai personai ir īpašs statuss un uzdevumi: trešā persona ietilpst binārā funkcionālā opozīcijā. Trīspersonu verbu pārstāvētajā personas lauka gramatiskajā realizācijā trešā persona ir viena no trim, proti, komunikācijā pieminētā un iesaistītā persona. Tā visās trijās personās lietojamo, resp., trīspersonu verbu konjugēšanas sistēmā veido noteiktu formu un, tātad, ir paradigmatiski nosacīta. Trīspersonu verbu gramatiskās nozīmes ir ļoti daudzpusīgas. Tās atbilst runātāja resp. komunikanta pozīcijai un 1. un 2. personas formu prasībām un iespējām, kas balstītas uz verbu leksiskajām nozīmēm, un veido plašu aktīvās personas gramatisko lauku. Tādēļ šī aktīvās personas lauka daļa ir formāli diferencēta.

Ar trešo personu ir citādi – tieši semantiskie ierobežojumi nosaka ļoti plaša verbu klāsta iespēju tikt lietotiem tikai trešās personas formā. Ierobežojumi ir arī formāli – tos nosaka trešās personas būtība, proti, tas, ka trešā persona ir attālināta no runātāja. Tādēļ par trešo personu valodā vispār un verbu sistēmā it īpaši ir ļoti daudz spriests un diskutēts, skaidrojot trešās

personas formas gramatisko (morfoloģisko) nozīmi un lietojuma īpatnības. Tas saistīts ar bezpersoniskumu un vienpersoniskumu. Šim jautājumam pievērsušies valodnieki pēdējos gadu simteņos.

Šajā ziņā valodnieku domas atšķiras. Piemēram, E. Benvenists uzskata, ka trešā persona jau pēc savas struktūras ir verba fleksijas nepersonas forma.⁷⁸ Citās domās ir A. Severska.⁷⁹ Verbu personas kategorijas apskatos trešā persona parasti raksturota kā persona, “kas nepiedalās runā, ir ārpus tās”⁸⁰, un attiecīgā verba forma norāda, ka darbības subjekts ir persona vai priekšmets, kas runā nepiedalās. Pēc O. Ahmanovas domām, ir pamats uzskatīt tā saukto trešo personu par tādu “nepersonas” formu, kas pretstatāma personas formām.⁸¹ Trešās personas formas izpratnē ir konstatējamas atšķirības no 1. un 2. personas formu izpratnes, un tas ietekmē attiecīgo personu formu lietojumu.

Trešās personas forma valodniecībā ir vērtēta gan no leksiski semantiskā, gan arī no gramatiskā viedokļa. Leksiski semantiskais viedoklis indoeiropiešu valodās ir ļoti sens, un tajā izdarītie secinājumi kļuvuši tradicionāli. Attiecīgie verbi vērtēti pēc nozīmes, un konstatēts, ka tiem ir tikai viena – trešās personas – forma bez pretstatījuma personās. Konstatēts, ka tie bieži tiek lietoti bez subjekta nosaukuma un tāpēc nosaukti par *bezpersonas verbiem*, kuri veido bezpersonas teikumus (parasti bez teikuma priekšmeta).⁸²

Latviešu valodniecībā 20. gs. 2. pusē terminu *bezpersonas verbi* trešajā personā lietojamo verbu nosaukšanai ir papildinājis cits termins – *vienpersoniski*, resp., *vienpersonas verbi*.⁸³ To ieviesis J. Kārklīšs disertācijā par vienkopas teikumu tipiem. Viņš ir uzskatījis, ka pēc morfoloģiskām pazīmēm visi verbi ir personiski, jo tiem ir 3. personas galotne.⁸⁴ Tātad par kritēriju J. Kārklīšs ir izvirzījis formālu morfoloģisku pazīmi – personas formas galotni, paužot uzskatu, ka šādu verbu sintaktiskais lietojums bez

⁷⁸ Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974, с. 264.

⁷⁹ Siewierska A. Person. – Cambridge, 2004, p. 8.

⁸⁰ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, с. 221.

⁸¹ Turpat.

⁸² Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951, 964. lpp.; Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М., 1972, с. 367; Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970, с. 363.; Грамматика современного литовского языка. – Вильнюс, 1985, с. 240 u. c.

⁸³ Krievu valodniecībā arī ir sastopams termins *vienpersonas verbi* – skat., piemēram: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956, с. 363–364. [Šī darba pirmizdevums datēts ar 1914. gadu.]

⁸⁴ Kārklīšs J. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Kandidāta disertācija. – R., 1952, 400. lpp.

teikuma priekšmeta tos nepadara par bezpersonas vārdiem.⁸⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā (1) ir minēti kā bezpersonas, tā vienpersonas vārdi, pamatojot šos terminus ar leksisko nozīmi, kas ierobežo vārdu lietojumu.⁸⁶ [Aplūkojamo vārdu raksturojumu minētajos teorētiskajos avotos skat. 2.2.]

Nepersonas (*unhum*) gramatiskajā realizācijā trešā persona gan formāli atbilst vārdu personas formu paradigmai, bet semantiski tā ir izolēta kā viena vienīga forma bez personas un skaitļa diferencētājiem afiksiem – tā formāli iekļaujas tikai modu diferences gramatiskajā laukā. Tam pamatā ir nepersonas nozīme – nav svarīgas ne personas funkcijas, ne personu skaits, jo pašu personu parastā (*hum*) izpratnē faktiski nav. Nepersonas lauka vārdiem nav ne personas nozīmes, ne arī personu formu paradigmas, tāpēc nebūtu precīzi tos saukt par vienas personas, resp., vienpersonas vārdiem.⁸⁷ Turklāt trešās personas formā tiek lietoti arī pasīvās personas lauka vārdi (skat. 5.2.), kuriem ir personas nozīme, bet kurus lieto tikai trešās personas formā ar pronomenu kā personas identificētāju sintaktiskās konstrukcijās (par to detalizētāk skat. 3.3.1.). Gan pasīvās personas lauka, gan nepersonas lauka vārdiem ir viena kopīga formāla pazīme – vārda trešās personas forma, tāpēc mēs uzskatām par lietderīgu, vismaz pagaidām, lietot minētajiem vārdiem atbilstošu terminu: *trešās personas vārdi*.

Ne vienmēr vārda nozīmes saistījumu ar personu apliecina atbilstošs trīspersonisks lietojums. Ir sastopami gadījumi, kad vārda subjekts nav atsevišķa persona – tas ir gan priekšmetu, gan personu kopums, kurā personas nav ne agensi (aktīvi darītāji), ne paciensi (darbības uztvērēji) – personu kopums te ir pielīdzināms priekšmetam un attiecīgais vārds funkcionē tikai trešās personas formā kā *nepersoniskuma* rādītājs. Tādi ir, piemēram, vārdi *blīvēties, pieblīvēties, sablīvēties*: *Ņevas prospektā abās ietvēs blīvējās ļaužu masa.* (Kar 57, 4, 52) *Iecirkni apsargāja divas rotas, bet piecas minūtes pēc viņa ekselences ierašanās iela jau pieblīvējās pilna.* (AU5, 1148) *Ap desmit muzikantiem sablīvējies milzīgs skolēnu un pusaudžu pūlis.* (AU4, 657) Šādi

⁸⁵ Turpat, 402. lpp.

⁸⁶ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 628. lpp.

⁸⁷ Kā to iepriekš ir darījusi arī šo rindu autore kandidāta disertācijā Vienpersonas vārdi mūsdienu latviešu literārajā valodā (R., 1967, manuskripts), kā arī rakstos: Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu valodā biežojas ar ģenitīvu – LPSR ZA Vēstis 1963, № 11, 52.–62. lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas vienpersonas vārdu fonētiskie un morfoloģiskie varianti – LPSR ZA Vēstis 1964, № 3, 48.–54. lpp.; Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biežojas ar nominatīvu un datīvu – LPSR ZA Vēstis 1965, № 1, 51.–60. lpp.; Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā apzīmē dabas parādības – P. Stučkas LVU Zin. raksti, 1968, 86. sēj. Latviešu leksikas attīstība, 119.–158. lpp. u. c.

verbi nošķirami no trīspersonu verbiem, kas lietojami tikai daudzskaitlī visās trijās personās, kā *drūzmēties, pulcēties* u. tml., un uzskatāmi par trešās personas verbiem.

Par trešās personas verbiem nebūtu uzskatāmi arī desemantizējušies verbi saitiņas funkcijā sintaktiski nosacītā 3. personas formu lietojumā, kā: *Tas izklausās neticami*. Tie ir gramatiski līdzekļi.

Valodnieku uzmanība vienmēr ir bijusi pievērsta trešās personas verbiem kā no semantiskā, tā arī no formālā viedokļa. Formāli mūs vispirms varētu interesēt derivācijas un formālās variēšanas iespējas, tāpēc turpmāk pievērsīsimies šiem aspektiem.

1.3.1. Trešās personas verbu *derivācijas* īpatnības

Derivatīvās uzbūves ziņā trešās personas verbi iekļaujas kopējā verbu sistēmā, īpašu atšķirības pazīmju trešās personas verbiem nav. To darināšanā izmantoti galvenokārt tādi līdzekļi, kas radikāli nemaina verbu leksisko nozīmi, bet to tikai niansēti papildina atbilstoši vārddarināšanas līdzekļu semantikai. Nozīmju atšķirības sakņojas verbu semantikā un izpaužas funkcionāli. Kaut arī trešās personas verbu derivācijā, salīdzinot ar verbu sistēmu kopumā, īpašas atšķirības nav konstatētas, atzīmējamas dažas likumsakarības verbu atvasināšanā ar piedēkļiem, priedēkļiem, kā arī refleksīvo verbu darināšanā un lietošanā. Ir atšķirības dažādu semantisko lauku verbu derivācijā.⁸⁸ Autore nepretendē uz detalizētu un pilnīgu minēto derivācijas iespēju raksturojumu – temata ietvaros pietiek ar attiecīgo jautājumu ieskicējumu.

1.3.1.1. Trešās personas verbu atvasināšana ar *piedēkļiem*

Pašreiz visizplatītākais piedēklis trešās personas verbu darināšanā ir *-ē-* (izskaņa *-ēt*). Nepersonas laukā vienu no vislielākajiem verbu klāstiem veido skaņu verbi, un savāktajā materiālā no visa skaņu verbu daudzuma apmēram 77% beidzas ar *-ēt*: *dunēt, dārdēt, džinkstēt, klabēt, knikstēt, murdēt, sanēt, šņirkstēt* u. c. Arī citi trešās personas verbi ir līdzīgi, piemēram: *biezēt, gailēt, pilēt, putēt, rūsēt, vizēt* un daudzi citi.

Ļoti daudz dažādos semantiskajos laukos ietilpstošu trešās personas verbu atvasināti ar piedēkli *-o-*, piemēram, *asarot, dūmot, līcot, rasot, sulot, sūnot, vakarot, vārpot* u. c. Sevišķi daudz šādu verbu ir redzes efektu mikrolaukā (skat. 6.1.2.3.1.): *lāsmot, liesmot, margot, mirgot, palsmot, spīgot, spulgot, starot, zaigot* u. c.

⁸⁸ Turpmāk šajā apakšnodaļā iekavās dotas norādes uz attiecīga semantiskā lauka raksturojumu šajā darbā.

Ar pārējiem piedēkļiem darinātu verbu ir mazāk.

Dzīvnieku skaņu verbiem (skat. 6.1.1.2.) ar attiecīgo iteratīvās darbības niansi visai raksturīgs piedēklis *-inā-*: *čivināt, grudzināt, mekšķināt* u. tml.

Redzes efektu verbiem (skat. 6.1.2.3.1.) nenoteikta, mainīga spīduma izteikšanai izmantots piedēklis *-uļo-*: *mirguļot, spīguļot* u. c.

Piedēklis *-inā-* izmantots ļoti maz – tas parasti sastopams tikai noteiktas semantikas verbiem, turklāt tas ir zaudējis kauzātīvās vai iteratīvās nozīmes spilgtumu. To izmanto: 1) dzīvnieku radīto skaņu vai darbību nosaukšanai: *čivināt, luncināt*, 2) dažu dabas parādību nosaukšanai *ducināt, putināt* un 3) refleksīvajiem verbiem, kas zaudējuši aktīvo iteratīvo nozīmi: *virināties, lidināties, plivināties* u. tml.

1.3.1.2. Trešās personas *priedēkļverbi*

Trešās personas verbu atvasināšana ar priedēkļiem formāli pilnībā iekļaujas kopējā verbu derivācijas sistēmā. Tā kā trešās personas verbu statusu valodā nosaka semantika, ir vērts pieminēt dažu priedēkļu semantikas nosacītus ierobežojumus un attiecīgo priedēkļverbu funkcionālās īpatnības. Priedēkļa nozīme var neatbilst personas iespējām verba nozīmē, būt pretrunā ar tām. Piemēram, verbs *šķirties* un attiecīgie atvasinājumi *atšķirties, izšķirties, nošķirties* u. c. ir trīspersonu, bet priedēklis *pa-* verbam piešķir radikāli atšķirīgu nozīmi ‘atvērties; atklāties skatienam’ padarot šo verbu minētajā nozīmē par tikai trešajā personā lietojamu: .. *mākoņi pašķiras, un debesīs maigi iemirdzas zilas svītras.* (JSudr6, 496) *pašķīrās* lietus debeši. (ME 3, 113) *Pēc neilga laika sīkās priedītes pašķīrās. Priekšā bija plats grāvis.* (ŽGr4, 70) Verbs *silt* un atvasinājumi *atsilt* un *sasilt* ir trīspersonu, bet priedēkļverbs *piesilt* ar nozīmi ‘piepildīties ar siltumu’ ir lietojams tikai 3. personas formā un parasti saistās ar priekšmeta – parasti telpas – nosaukumu: *Labākā īpašība tā, ka istaba piesila no plīts.* (AU5, 1000) ME 3, 289. lpp. minēts šī verba lietojums trešajā personā psihofiziskā nozīmē: *man piesilst vaigi.*

Tāpat kā trīspersonu skaņu verbiem, arī trešās personas skaņu verbiem (skat. 6.1.2.3.2.) ir iespējama virzības nozīme, taču trešās personas skaņu verbi veido īpatnēju derivatīvu virzības verbu tipu ar nozīmi ‘skanot, aizvirzīties’, ‘skanot atvirzīties’, ‘skanot izvirzīties’, ‘skanot pārvirzīties’ u. tml. semantiski atbilstoši attiecīgajiem priedēkļiem *aiz-*, *at-*, *iz-* un *pār-*, piemēram: *aizdārdēt, aizdipēt, aizklabēt; atklaudzēt, atklikstēt; izklaudzēt; pārklaudzēt* u. tml.⁸⁹ Šajos verbos ir apvienota skaņas un virzības nozīme,

⁸⁹ Par to skat.: Freimane I. Skaņu verbu lietošana virzības nozīmē. – Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1966, 116.–123. lpp.

tāpēc to nozīmēs ir divi obligāti semantiskie elementi – ‘skanēt’ un ‘virzīties’ Runa ir galvenokārt par tiem vārdiem, kas nosauc personas virzīšanos (iešanu vai skriešanu) vai kāda motora, transporta līdzekļa u. tml. virzīšanos, vienlaicīgi radot troksni, skaņu, turklāt skaņas elements šo vārdu nozīmēs dominē. Tādi ir vārdi *dārdēt, dimdēt, dipēt, dunēt, gurstēt, klakstēt, kladzēt, žvadzēt* un daudzi citi. Šāds derivācijas tips ir produktīvs daudziem skaņu vārdiem, un būtu ieteicams to paplašināt, piemēram, varētu teikt: *Solīši klusi aizčabēja pa taciņu*. Iešanas nozīmē varam runāt arī par apavu radītām skaņām, piemēram, *Zābaki aizčīkstēja projām pa ceļu, pārčīkstēja pāri ceļam*. Bieži pie vārda tiek lietoti transporta līdzekļu nosaukumi: *Rati aizgrab pa ceļu. Rati pārkladz pāri tiltam. Ragavas aizgurst pa sniegaino ceļu. Aizdārd motocikls*. u. tml. Skaņu vārdus virzības nozīmē lietojam arī, ja ir runa par citiem priekšmetiem, kas strauji kustās. Piemēram: *Plistošie stikli aizdzīnkstēja gar ausīm. Lodes aizžvīndzēja pāri galvai. Korķis ātri izpaukšķēja no pudeles*. u. tml. Skaņu vārdu lietojums virzības nozīmē iespējams arī, runājot par ūdens kustību: *Ūdens straumīte jautri aizguldzēja pa celiņu. Strautiņš aizurdzēja pāri oļiem. Lietus lāses iepakšķēja rūtīs. Ūdens šalts ieplīkšķēja pa vaļējo logu*. Arī, runājot par trokšņainām dabas parādībām: *Pērkons aizdunēja, aizgrandēja*. Virzības nozīmi vārdam piešķir priedēklis. Rodas iespēja ekonomēt valodas līdzekļus – ja skaņu rada kāds subjekts kustībā, ar minētajiem priedēkļiem skaņu vārdam varam piešķirt virzības nozīmi, īsinot konstrukcijas un izvairoties no sarežģītākas izteiksmes ar divdabjiem un divdabja teicieniem, ja pēc tiem nav īpašas vajadzības: *Soļi aizkladz*, nevis *Kāds aiziet kladzošiem soļiem, soļiem kladzot*. Dzīvnieku skaņu vārdi parasti netiek lietoti virzības, kustības nozīmē, taču atsevišķos gadījumos to varētu darīt, piemēram: *Cīrulis uzlirināja augstu gaisā*. Skaņu priedēkļvārdu lietojums virzības nozīmē kuplina valodisko izteiksmes līdzekļu krājumu, bieži piešķirot tiem poētiskas nianšes.

Trešās personas vārdi, kas nosauc redzes efektus, bieži tiek atvasināti ar priedēkli *at-* ar nozīmi ‘atspoguļojoties būt redzamam un radīt redzes efektu’, piemēram: *atmirgot, atvizēt, atspulgoties* u. tml.

Produktīva ir redzes vārdu un skaņu vārdu darināšana ar priedēkļiem, kas vārdam piešķir darbības sākuma vai īslaicīgas darbības nozīmi: *Iemirgojas uguniņas. Iezības sveces liesmiņa logā. Ieskanas kamanu zvaniņi*. u. tml.

Vēl varētu pieminēt 1) pastiprinājuma nozīmi ar priedēkli *pa-* no adjektīviem atvasinātiem vārdiem: *padziļināties, palēnināties* u. c., 2) pārspēšanas nozīmi ar priedēkli *pār-* redzes efektu un skaņu vārdiem: *pārspulgot, pārskanēt* u. tml.; 3) pārvēršanās nozīmi par pamatvārda nozīmē ietvertu priekšmetu, vidi vai materiālu ar priedēkli *pār-*: *pārklīsterēties, pārpurvoties*.

1.3.1.3. *Refleksīvie* trešās personas verbi

Mēs uzskatām refleksīvos verbus par patstāvīgiem atvasinājumiem⁹⁰, nevis par verbu formām. Mūsdienu latviešu valodā ir daudz refleksīvu trešās personas verbu. Salīdzinot trešās personas refleksīvos verbus ar tiešajiem, varam secināt, ka daļai no tiem atbilst paralēli tiešie trešās personas verbi, bet vairumam – tiešie trīspersonu verbi.

Trešās personas refleksīvajiem vārdiem nav visu to refleksīvo nozīmju, kādas sastopamas verbu sistēmā. Trešās personas refleksīvajiem vārdiem piemīt darbības patstāvīguma vai pasīvas darbības nozīme, kā arī darbības sākuma vai īslaicīgas darbības nozīme (priedēkļvārdiem), bet trūkst galveno refleksīvo nozīmju, proti, tieši atgriezeniskās nozīmes (*mazgājos* resp. *mazgāju sevi*), netieši atgriezeniskās nozīmes (*apāvos* resp. *apāvu sev zābakus*), savstarpības nozīmes (*bārties, kauties*), sacensību nozīmes (*skrieties*) vai aktīvas darbības nozīmes (*klausīties, vēlēties*), jo tās visas ir trīspersonu verbu nozīmes, kas saistītas ar aktīvu subjektu. Refleksīvo trešās personas verbu nozīmes neatšķiras no atbilstošo tiešo verbu nozīmēm, – tāpat refleksivitātei šeit ir tīri formāla nozīme. J. Endzelīns uzskata, ka šādi refleksīvie verbi aizstāj senāk lietotas intransitīvas mediālas formas ar mediālajām galotnēm, t. i., ka šie verbi nav radušies līdzīgi visās trijās personās lietojamiem refleksīviem vārdiem no saistījuma ar refleksīvo pronomenu.⁹¹ Vairums trešās personas verbu no tiešajiem vārdiem darināti ar refleksīvo galotni un priedēkli vienlaicīgi. Piemēram, *aizdzirkstīties, ievizēties, iezibsnīties, saviļņoties*. Šādā veidā darināti ļoti daudz verbu ar priedēkļiem *aiz-* un *ie-* darbības pēckšņas iesākšanās vai īslaicīgas darbības nozīmē: *aizpukstēties, aizstaroties, aizskanēties, iesāpēties, iesmelgties, ieducināties, iešķelties, iemirdzēties, iečaukstēties, ieklaudzēties, ieguldzēties, iemurdēties, iešalkoties, iešķindēties, iemirgoties, iespīguļoties, ievizuļoties, iezvīloties*. Šajā tipā īpaši daudz skaņu verbu un redzes efektu verbu. Šiem vārdiem trūkst atgriezeniskās darbības nozīmes.

Trešās personas refleksīvos verbus pēc derivatīvām nozīmēm varam iedalīt trijos tipos: 1) nozīmes ziņā tiešajiem trešās personas vārdiem atbilstoši refleksīvie vārdi, 2) tikai ar refleksīvuma nozīmi no tiešajiem trīspersonu vārdiem atšķirīgi trešās personas vārdi un 3) ar pilnīgi citu nozīmi no dažādiem tiešajiem (gan trīspersonu, gan vienpersonas) vārdiem atšķirīgi refleksīvie trešās personas vārdi.

⁹⁰ I. Meļčuks reciproku sauc par derivatīvu, kas atrodas ārpus verbu kārtas sistēmas, tāpat viņš to attiecina uz vārdarināšanu. Skat.: Мельчук И. А. Курс общей морфологии. – Москва-Вена, 1998, с. 174.

⁹¹ Endzelīns J, Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 985.–986. lpp.

(1) Trešās personas refleksīvie verbi, kuriem atbilst trešās personas tiešie verbi, ir divējādi. Daļu no tiem lieto ar tādu pašu nozīmi kā tiešos: *blāvoties, blāzmoties, krēsloties, plaiksnīties, plandīties, plīvoties, sveķoties, viļņoties, zaroties* u. tml. – sal. *blāvot, blāzmot, krēslot, plaiksnīt, plandīt, plīvot, sveķot, viļņot, zarot*. Piemēram: *Debess jums sāka blāzmot*. – *Rīts jau sāk blāzmoties*. *Debesis krēslo*. – *Debesis krēslojas*. *Pamalē plaiksnī rūsa*. – *Rūsa plaiksnījās*. *Jūra viļņo*. – *Jūra viļņojas*. Tas pats sakāms par dzīvnieku skaņu verbiem (skat. 6.1.1.2.): *nobauroties, nokviekties, nourkšķēties* u. c. – sal: *nobaurot, nokviekt, nourkšķēt*, tikai refleksīvajiem priedēkļverbiem īslaicīguma moments ir spilgtāk izjūtams, nekā tiešajiem verbiem: *man nuozviedza kumeliņš*. (ME 2, 893) – *ne pusceļā nenuobraucu, nuozviedzās kumeliņš*. (ME 2, 893)

(2) Refleksīvajiem trešās personas verbiem bieži, atšķirībā no atbilstošajiem tiešajiem trīspersonu verbiem, ir tikai refleksīvuma piešķirtā nozīme, un parasti tā ir norises patstāvīguma vai arī pasīvākas norises nozīme, piemēram, *gribēties* un *gribēt*. Visvairāk šādu verbu ir priekšmetu kustības laukā (skat. 6.1.2.2.3.), tādi ir arī fāzu verbi (skat. 6.2.3.) un pasīvās personas lauka (skat. 5.2.) verbi, piemēram: *bojāties, padziļināties, krāties, lobīties, pildīties, vārīties; sabangoties, sakosties, atplesties, raukties, rullēties, sūkties; gaismoties, mirdzināties, ņirbināties, zibināties; beigties, nodibināties, atkārtoties, risināties; gribēties, laimēties, sekmēties, veikties* u. c.

(3) Ar citu, no tiešajiem trīspersonu verbiem pilnīgi atšķirīgu nozīmi, lieto refleksīvos verbus *izdoties, klāties, pieklāties, sviesties, vesties, pavesities* personiskas labklājības, kā arī pieklājības, veiksmes nozīmē (skat. 5.2.2.), verbus *skaidroties, atskaidroties, noskaidroties* dabas parādību nozīmē (skat. 6.1.2.1.), verbus *vērpties, novērpties, pavērpties, savērpties, uzvērpties* gaisa strāvas, ūdens strūklas, putekļu u. tml. kustību nozīmē (skat. 6.1.2.2.3.), kā arī intransitīvajiem trīspersonu verbiem *krist, nākt, skriet* un atbilstošajiem priedēkļverbiem paralēlus refleksīvos trešās personas verbus *kristies, atkristies, nākties* u. tml. Piemēram: verbs *kristies* atšķirībā no daudznozīmīgā verba *krist* tiek lietots tikai ar nozīmi ‘plokot kļūt zemākam, mazināties’: *ūdens krities*. (ME 2, 281) Arī: *Tas lielais karstums sāk atkristies*. (AU3, 404) *Akā ūdens nokritās tā, ka visa kārts līdz vindai jāsabāz iekšā..* (AU4, 112)

Verba *notecēties* viena no tikai trešajā personā lietojamām nozīmēm nenosauc šķidrums kustību ‘tecēt lejup’, tā ir sašaurinājusies atšķirībā no tiešā verba nozīmes: ‘mitrumā, slapjumā bojāties (par krāsu)’. Sal. abas minētās nozīmes: *Pēc vārīšanas vai mērcēšanas sēnes jāuzber kādu laiku uz sietiem, lai notekas liekais ūdens*. (Sēnes, 350) – *Svārki pēc mazgāšanas notecējušies*.

Ir arī tādi trešās personas verbi, kuriem paralēlu tiešo verbu vispār nav vai arī tādi tiek ļoti reti lietoti. Tādi ir verbi *sačervelēties, dergties, kurēties, laidelēties, norisināties, sakņoties, veldrēties*. Daļa no tiem darināti ar piedēkļiem *-ē-, -elē-*.

1.3.2. Trešās personas verbu *varianti*⁹²

Mūsdienu latviešu valodas verbi formāli ir ļoti daudzveidīgi. Teiktais attiecināms arī uz trešās personas verbiem: tiem ir daudz variantu. Par variantiem uzskatāmi semantiskā ziņā identī verbi, resp., verbi ar vienu un to pašu nozīmi, bet ar nebūtiskām formālām atšķirībām⁹³. Atšķirības var būt fonētiskas, formāli derivatīvas vai morfoloģiskas, un mēs varam runāt par trim galvenajiem trešās personas verbu variantu tipiem: 1) fonētiskie varianti, 2) derivatīvi morfoloģiskie varianti un 3) morfoloģiskie varianti. Iespējami arī dažādi šo tipu kombinējumi. Piemēram, fonētiski morfoloģiski varianti ir *kvēlēt* (ar šauro *ē* saknē) un *kvēlot* (ar plato *ē* saknē), taču šāds tips retās sastopamības dēļ nav īpaši izdalīts.⁹⁴ Turpmāk par ekscerpētajā materiālā konstatētajiem variantu tipiem.

1.3.2.1. Trešās personas verbu *fonētiskie* varianti

Par verbu fonētiskajiem variantiem uzskatīti tādi vienas nozīmes verbi, kas atšķiras ar savu fonētisko apvalku, bet šī atšķirība neietekmē verba vietu morfoloģiskajā formu sistēmā. Tā kā fonētisko apvalku veido fonēmas, varbūt būtu lietderīgi runāt par fonemātiskiem variantiem, taču fonēmu funkcija ir rādīt attiecīgo valodas vienību semantiskās atšķirības, bet variantos tādu nav – te fonēmām ir tikai formāla nozīmība, tāpēc analizējamie varianti precīzāk ir saucami par fonētiskajiem variantiem. Mūsdienu latviešu valodā ir ļoti daudz skaņu verbu fonētisko variantu. Fonētiskās atšķirības var būt patskaņu un līdzskaņu kvantitātē vai kvalitātē un līdzskaņu iespraudumos verbu saknē vai celmā. Šie varianti ir arī citos trešās personas verbu leksiski semantiskajos tipos, taču to nav daudz.

Galvenie fonētisko variantu tipi ir šādi: 1) varianti ar patskaņu kvantitātes atšķirībām: *izbalēt – izbālēt; brišķēt – brīšķēt; gadzināt – gādzināt* u. tml.; 2) varianti ar patskaņu kvalitātes atšķirībām: *sekties – sokties; žlarkstēt – žlerkstēt* u. tml.; 3) varianti ar līdzskaņa kvalitātes atšķirībām: *urdēt – urdzēt*;

⁹² Šim tematam velīts autores raksts: Mūsdienu latviešu literārās valodas vienpersonas verbu fonētiskie un morfoloģiskie varianti. – LPSR ZA Vēstis 1964, № 3, 48.–54. lpp.

⁹³ Freimane I. Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. – R., 1993, 84. lpp.

⁹⁴ Tā kā variantu atšķirības ir formālas, raksturojot to rašanos, ir lietderīgi izmantot terminu *veidot*.

švīkstēt – *žvīkstēt*; *švirkstēt* – *žvirkstēt* u. tml.; 4) varianti ar līdzskaņu iespraudumu vienā no variantiem: *sisināt* – *sirsināt*; 5) skaņu verbu varianti ar atšķirībām aiz *k* verba celmā: *st* – *š* – *šķ*, piemēram, *krakstēt* – *krakšēt* – *krakšķēt* (ME 2, 256 dots: *krakš(ķ)ēt*, *krakstēt*). Aptuveni 75% skaņu verbu beidzas ar *-stēt*, *-šēt*, *-šķēt*.⁹⁵ Varianti ar *š* ir mazāk izplatīti un uzskatāmi par dialektismiem, taču arī tie var būt noderīgi valodas līdzekļu bagātināšanā.

Mūsdienu latviešu valodā vērojamas zināmas likumības variantu ar *-stēt*, *-šēt*, *-šķēt* veidošanā un lietošanā. Šādus variantus parasti *nemēdz* veidot no vārdiem ar izskaņu *-stēt*, kuri sākas a) ar afrikatīvajiem slēdžeņiem *č*, *dž*, piemēram, no vārdiem *čaukstēt*, *čērkstēt*, *čirkstēt*, *čīkstēt*, *čurkstēt* u. tml.; *džerkstēt*, *džinkstēt* u. tml.; b) ar spraudžeņiem *š*, *ž*, piemēram, *šļaukstēt*, *šļurkstēt*, *šmīkstēt*, *šmiukstēt*. *šņakstēt*, *šņerkstēt*, *švīkstēt*, *švirkstēt* u. tml.; *žļakstēt*, *žļaukstēt*, *žvarkstēt* u. tml.

Variantus ar *-stēt* parasti *nemēdz* veidot no vārdiem, kuri sākas ar slēdzeni *t* un kuriem ir varianti ar *-šēt*, *-šķēt*: *takšēt* – *takšķēt*; *tarkšķēt* – *tarkšķēt*; *tikšēt* – *tikšķēt*; *tinkšēt* – *tinkšķēt*; *trinkšēt* – *trinkšķēt* u. c.

Mūsdienu latviešu valodā ir sastopami arī kombinēta tipa fonētiskie varianti, kuriem ir vismaz divas no iepriekš minētajām fonētiskajām atšķirībām. Piemēram, variantiem ar *-stēt*, *-šēt*, *-šķēt* dažkārt ir arī atšķirības patskaņu kvalitātē: *briksēt* – *brīksēt*, *briksēt* – *brīksēt*, *briksķēt* – *brīksķēt*⁹⁶ u. c.

Pirmie četri minētie variantu tipi iespējami visiem latviešu valodas vārdiem, ne tikai trešās personas vārdiem. Tas pats sakāms arī par tipu kombinācijām vispār. Taču varianti ar *-stēt*, *-šēt*, *-šķēt* īpatnēji tieši skaņu vārdiem.

Dažādu fonētisko variantu esamība atspoguļo cilvēka subjektīvo uztveri attieksmē pret dažādām parādībām, tādām, kā skaņa, gaisma u. tml. Dažādās valodās vērojamas atšķirības vienādu vai līdzīgu skaņu vai trokšņu nosaukšanā, jo “Lai gan dabas trokšņi un skaņas ir visur vienādi, to nosaukumus, kā zināms, katrā valodā darina citādu.”⁹⁷ Atšķirīgie fonētiskie elementi vienas valodas skaņu vārdos rāda objektīvās īstenības parādību diferencētu uztveri. Tā nav pilnīgi subjektīva – tā ir valodas lietotāju kolektīva diferenciālas uztveres izpausme. Fonētisko variantu dažādība nav bezgalīga, tā pastāv

⁹⁵ Pārējie skaņu vārdi vai nu 1) beidzas ar *-ēt* bez *k* un tam sekojošā *st*, *š*, *šķ*, piemēram, *dārdēt*, *dīmdēt*, *dipēt*, *dunēt*, *grabēt*, *grandēt*, *guldzēt*, *irdzēt*, *klabēt*, *klandēt*, *klaudzēt*, *klindzēt*, *murdēt*, *plēpēt*, *ribēt*, *skanēt* u. c., vai arī 2) nebeidzas ar izskaņu *-ēt* (tādu nav daudz): *atbalsot*, *atbalsoties*, *granst*, *gulgot*, *gulgt*, *šalkot*, *šalkt*, *urdzuļot*, *zūzot* u. c.

⁹⁶ Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcās kā valodas normas reģistrēti varianti ar *-kšķ-*, piemēram, *brakšķēt*, *krakšķēt*, *tarkšķēt*, *tinkšķēt*. Skat. Rīgā 1944. un 1955. izdotās vārdnīcas.

⁹⁷ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1: – R., 1959, 331. lpp.

objektīvi un atbilst valodas sistēmai. Valodas lietotājs izvēlas no variantu klāsta to variantu, kas tam liekas piemērotāks un precīzāk raksturo nosaukto skaņu vai troksni. Par skaņu verbu plašā fonētisko variantu klāsta galveno iemeslu uzlūkojama onomatopoētiskā cilme, t. i., objektīvi eksistējošo skaņu un trokšņu daudzveidība, kā arī katrreizēja variatīva individuāla uztvere. Mainīgie fonētiskie elementi rāda attiecīgo verbu savdabīgu emocionālu aspektu, ko katru reizi nav iespējams vārdos formulēt, tāpat kā mūzikas un trokšņa katrreizējās īpatnējās nianšes. Šā iemesla dēļ nav lietderīgi noteikt kādu vienu no dažādajiem skaņu verbu variantiem par normu un pārējos par mazāk vēlamiem.

Nozīmju nianšu vai pat pašu nozīmju atšķirības visbiežāk iespējams nošķirt un formulēt skaņu vārdiem ar patskaņa kvantitātes maiņu saknē: *brikšķēt* nosauc vieglu troksni, piemēram, zariem lūstot, bet *brīkšķēt* – spēcīgāku, asāku skaņu, piemēram, kokam gāžoties. Tomēr valodas lietotāji arī šādos gadījumos rīkojas pēc saviem ieskatiem un atbilstoši savai uztverei, lietojot variantus visai brīvi citu cita vietā. Piemēram, ME1, 332. lpp.: *velns lauž kuokus, ka brikst un brakst. vētra lauž mežā kuokus, ka brīkst.* Ja vārdiem ir atšķirīgas nozīmes, tie nav uzskatāmi par variantiem – tie ir patstāvīgi vārdi.

Verbu variantu nianšu atšķirības pārējos leksiski semantiskos tipos ir grūtāk formulējamas – tāpat tie ir un paliek varianti. Šo variantu ir samērā maz, un dažkārt tie ir visai nosacīti. Tādi, piemēram, ir varianti *sekties* – *sokties*, ko parasti lieto tagadnes trešās personas formā *sokas*, retāk nākotnes formā *soksies* un pagātnes formā *secās*. Piemēram, *Darbi sokas*. • *Ar nomizotiem kartupeļiem ēšana ātrāk soksies.* (B-U3, 21) *Darbs secās.* (VL4, 368) Šo variantu eksistence ir nosacīta: valodas praksē parasti nelieto infinitīvus, lai gan dažreiz pēc tiem ir vajadzība.

Apšaubāma ir variantu *balēt* un *bālēt* pastāvēšana – būtu vēlams tos semantiski diferencēt, proti, verbu *izbalēt* lietot vienīgi krāsas maiņas nosaukšanai, bet verbu *bālēt* – runājot par cilvēku, ar nozīmi 'kļūt bālam' (tāpat priedēkļverbu *izbālēt* varētu vispār nelietot, izņemot atsevišķus nozīmes pārnēsotus gadījumus, piemēram, par vārda nozīmi varētu teikt, ka tā ir izbālējusi). Tādā gadījumā tos vairs nevarētu saukt par variantiem, taču valodas praksē tie bieži tiek lietoti bez nozīmes atšķirības, tāpat kā varianti.

Neapšaubāmi varianti ir vārdi *krēslojot* – *krēšļot*, *mirkšīnāties* – *mirkšķīnāties* u. tml.

1.3.2.2. Trešās personas verbu *derivatīvi* *morfoloģiskie* varianti

Verbu derivatīvie un morfoloģiskie varianti ir grūti savā starpā nošķirami, jo verbu vārddarināšanas īpatnības savukārt ir izraisījušas morfoloģisku resp. formveidošanas atšķirību rašanos. Tātad ir lietderīgi runāt par kombinēta tipa derivatīvi morfoloģiskiem variantiem. Par tādiem uzskatāmi verbi ar vienu un to pašu nozīmi, bet ar formālām derivatīvi morfoloģiskām atšķirībām. Formāli šādi varianti pieder pie atšķirīgām konjugācijām. Morfoloģisko atšķirību nozīmīgums ir atkarīgs no konvencijas, pēc kuras veidota izpratne par konjugācijām, un tās nav būtiskas no valodas sistēmas, tātad arī verbu sistēmas viedokļa.

Verbu varianti ar izskaņas un reizē arī grupas atšķirībām galvenokārt ir 2. konjugācijas verbi: *dzirkstīt – dzirkstēt; čūlot – čūlāt, nokulāt – nokulot, kūstāt – kūstot, samelnēt – samelnot, pelēksnīt – pelēksnēt, plaiksnīt – plaiksnēt, pulsēt – pulsot, vīterēt – vīterot, zilgmēt – zilgmot, zilnēt – zilnīt* u. tml. Daļa šo variantu ME doti vienā šķirklī, piemēram, *čūlāt, čūluot* (ME1, 425); *nuokulāt, nuokūluot, nuokūlēt* (ME2, 304). Daži varianti doti vēlāk, papildus, piemēram, *samelnēt* – skat. ME 3, 682, bet *samelnuot* – EH 2, 429. Daļai verbu dots tikai viens variants, piemēram, *pulsuot* (ME3, 408), *zilnēt* (ME4, 720). Varianti *pulsēt* un *zilnīt* ME nav reģistrēti. Infinitīvs *plaiksnēt* (EH 2, 281) dots kā konstruēta forma – ar zvaigznīti, ME 3, 314 dots tikai refleksīvais verbs *plaiksnīties*.

Pie derivatīvi morfoloģiskajiem variantiem pieder arī dažādu konjugāciju vienas un tās pašas saknes verbi ar vienādu nozīmi, piemēram, *sabiezēt* un *sabiezt*. ME abi šie varianti doti kopā: *sabiezēt, sabiezt* (ME3, 594). Derivatīvi morfoloģiskie varianti ir arī viena celma un vienas nozīmes verbi ar atšķirībām kā saknē vai piedēklī, tā arī izskaņā: *guldzēt – gulgt, noguldzēt – nogulgt* u. c.

1.3.2.3. Trešās personas verbu *morfoloģiskie* varianti

Ja varianti atšķiras tikai ar morfoloģiskajām formām (bez derivatīvām diferenciālām pazīmēm), tie ir morfoloģisko formu resp. morfoloģiskie varianti. To noteikšanas kritēriji, kā jau iepriekš minēts, ir tīri formāli, balstīti uz pašreizējo verbu konjugāciju sistēmas izpratni. Tādi ir vienas un tās pašas konjugācijas, bet atšķirīgu grupu verbi.

1. konjugācijas verbam *spulgt* ir morfoloģisko formu varianti – tagadnes formās *spuldz* un *spulgst*: *Spuldz saule ceļa oļos..* (Rudz1, 53) *Raķete zilgana, raķete zelta debesīs spulgst.* (Kar45, № 1/2, 7). Pagātnē lieto formas (*pār*)

spuldza un spulga: .. sārteno spīdumu **pārspuldza** tālo zibeņu baltā plīva. (AU3, 362) *Austrumos jau spulga retas zvaigznes.* (Ez, 224)

Morfoloģisko formu variantus veido arī verbi ar mūsdienu valodā nelietotiem infinitīviem, no kuriem tiek lietotas atsevišķas formas – galvenokārt tās ir pagātnes, retāk tagadnes formas. Tādi ir gaismas, krāsu un aprišu verbu īsākie varianti, kam pamatā ir verbi *atmirdzēt, pamirdzēt, ņirbēt, paņirbēt, apspīdēt, atspīdēt, iespīdēt, paspīdēt, pavīdēt, atvizēt, novizēt, nozibēt* un *pazibēt*, verbs *gruzdēt*, kas nosauc ar redzes priekšstatu saistītu procesu, vielas iekšējās struktūras maiņas verbs *sabiezēt*, procesa verbs *aizkūpēt*, skaņu verbs *šķindēt*, kustību verbs *plandīt (planst)*. Paralēli regulārajām formām tiek lietotas tagadnes formas *atmirdza, pamirdza, ņirba, paņirba, apspīda, atspīda, iespīda, paspīda, pavīda, atviza, noviza, noziba, paziba; gruzda; sabieza; aizkūpa; šķinda, planda*. Šīs īsās pagātnes formas ir lietderīgi uzskatīt par mūsdienu latviešu valodā nelietotu 1. konjugācijas verbu infinitīvu pagātnes formām (tagadnes formas 1. un 2. konjugācijas verbiem 3. personā sakrīt). Tāpat formas *atmirdza, pamirdza* ir uzskatāmas par infinitīvu *atmirgt, pamirgt* pagātnes formām: .. **atmirdza** dažas zvaigznes. (AU3, 385) *Lietus pārgāja, debess augšā sāka skaidroties, pamirdza retas bālas zvaigznes.* (AU3, 260) .. *tumsa sabieza darvas melna un akla.* (AU3, 419) **Pland** karogi.

Līdzīgas formas ir arī *ņirba* un *paņirba* – infinitīvi *ņirbt* (ME un EH nav) un *paņirbt* (EH 2, 161): *paņirbt, – paņirbēt: caur krūmiem paņirba ūdens. kājas vien paņirba. paņirba raibs lakatiņš. kad vējš uzpūš, tad ūdens paņirbst.* .. *acis ņirba no spilgtajiem peldu kostīmiem, no raibajām pidžamām.* (Kar45, № 11/12, 989) *Sieviešu pirksti ņirba, veikli novietojot kārbās zivtiņas.*

Formas *apspīda, atspīda, iespīda* un *paspīda* ir nelietotu infinitīvu *apspīst, atspīst, iespīst* un *paspīst* pagātnes formas: *Pelēka dienas gaisma apspīda tikai telpas priekšējo daļu ..* (AU3, 66) *Atspīda mēness ..* (AU3, 482) *Pa mazo.. lodziņu iespīda bālgana gaisma.* (AU3, 372) *Arī acis kvēpainajā sejā paspīda baltas ..* (AU4, 382) Infinitīva *apspīst* ME un EH nav, verbs *atspīst* dots ME1, 195: *saule atspīst, atspīda. – atspīst .. istabiņa.* Verbs *iespīst* dots EH, verbs *paspīst* – ME: *saule. .. iespīda jau pa uotru luogu baznīcā. saule. .. iespīst meža biezienā.* (EH1, 544) *saule bāli paspīda caur miglu.* (ME3, 105)

Pagātnes forma *pavīda* uzskatāma par mūsdienu latviešu valodā nelietota infinitīva *pavīst* pagātnes formu – skat. EH2, 191 *pavīst, = pavīdēt: saulīte pavīd. sejā atkal pavīda .. smaids. Kad viņa pavēra muti, .. tumši pavīda sprauga divu izlūzušu priekšzobu vietā.* (AU4, 55)

Pagātnes forma *paziba* uzskatāma par nelietota infinitīva *pazibt* pagātnes formu – skat. EH 2, 192 *pazibt*, = *pazibēt*: *lai nuozaudētu pēdas, .. paziba viņam smadzenēs*.

Forma *gruzda* uzskatāma par mūsdienās nelietota infinitīva *gruzt*, *grust* pagātnes formu. ME dots *gruzdēt, -u, -ēju, auch grust: vairāk gruzda nekā dega sveķu celmi līdzumā*. (ME1, 666) EH 1, 411 dots infinitīvs *grust* un pagātnes forma *gruzda*. Piemērs: *Darvas muca bij izdegusi.., tikai daži pagaļgali vēl gruzda*. (AU3, 160)

Forma *aizkūpa* uzskatāma par nelietota vai reti lietota infinitīva *aizkūpt* pagātnes formu. ME un EH dota vienīgi divdabja forma *aizkūpis* (skat. ME1, 35 un EH1, 34). Piemērs: *Laidējai [pie kuļammašinas] aizkūpa acis*. (AU4, 324)

Forma *šķinda* uzskatāma par mūsdienās nelietotu infinitīva *šķinst* pagātnes formu. Infinitīvs *šķinst* dots ME: *šķinst, praet. šķindu, = šķindēt: zvārguļi skanēja, šķinda*. (ME4, 42) un EH: *šķinst: virtuvē šķinda tukšās .. pudeles*. (EH2, 636) Pagātnes forma *šķinda* ekscerpētajā materiālā vairākkārt reģistrēta A. Upīša darbos un vispār tiek visai plaši lietota mūsdienu latviešu valodā: *Norībēja šāviens.. Šķinda plīstošie stikli*. (Purs2, 17) *Ārā tramvajs šķinda, dūca trolejbuss..* (JSudr5, 52) *Durvju zvans šķinda*. (Kar56, № 4, 14)

Īsās verbu pagātnes formas *paņirba, paspīda, šķinda* un *atmirdza* reģistrētas M. Saules-Sleines rakstā “Daži vērojumi par valodu un stilu A. Upīša romānā “Plaisa mākoņos” [skat. rakstu krājumu “Tautas rakstnieka Andreja Upīša 75 gadi” LVI, Rīgā, 1952, 422. lpp.]

Kā redzams no iepriekš teiktā, daļai minēto verbu formu ME reģistrēti infinitīvi (*pamirgt, paņirbt, atspīst, iespīst, paspīst, pavīst, grust*), bet *šķinst* un *pazibt* ME minēti ar zvaigznīti, t. i., tie konstruēti no pagātnes formām *šķinda* un *paziba*. Infinitīvs *aizkūpt* ne ME, ne EH nav minēts, bet EH1, 34 dots divdabis *aizkūpis*. Daļai infinitīvu ME un EH ar vienlīdzības zīmi (tātad bez nozīmes atšķirības) pielīdzināti 3. konjugācijas infinitīvi: *paņirbt = paņirbēt; paspīst = paspīdēt; pavīst = pavīdēt; pazibt = pazibēt*.

Mūsdienās nelietoto infinitīvu pagātnes formas visvairāk savos darbos izmantojis A. Upīts. Izņēmums ir tādas plašāk izplatītas formas kā *ņirba, šķinda*. A. Upīts ir lietojis arī īsās pagātnes formas *atviza* un *noviza*, kurām ME un EH nav rādīti atbilstoši infinitīvi. Ja šādu infinitīvu vispār nebūtu, tad īsākās pagātnes formas tiktu veidotas vai nu īsinot garākās pagātnes formas ar galotni *-ēja*, vai arī pēc analogijas ar tiem 3. konjugācijas verbiem, kuriem ir paralēli mūsdienu latviešu valodā nelietoti 1. konjugācijas infinitīvi. Īsināšanas pieņēmumam par labu liecina fakts, ka A. Upīts vispār ir centies garāku formu vietā lietot īsākas. Tā, piemēram, paralēli divdabja formai *zvērojošs viņš* ir lietojis īsinātu formu *zvērošs: Aiz vezuma kalējs Mārtiņš ..*

zvērojošām acīm.. (AU3, 204), bet: *Pavērsa pret kalnu ļaunā priekā zvērošas acis* .. (AU4, 281) Īsināšanai par labu liecina arī tas, ka parasti īsās pagātnes formas tiek veidotas no priedēkļverbiem, nevis no pamatverbiem. Iespējams, ka šeit darbojušies abi faktori kopā: tieksme īsināt pagātnes formas analogi tiem vārdiem, kuriem ir paralēlas formas no (izloksnēs) sastopama, bet mūsdienās vairs plaši nelietota vai mazlietota 1. konjugācijas infinitīva.

Ekscerpētajā materiālā konstatētas tikai minētās pagātnes formas no nelietotiem infinitīviem – citas laiku formas parasti netiek lietotas. Taču ir sastopami arī varianti, no kuriem bez pagātnes formām tiek lietotas arī citas, atšķirīgas 1. konjugācijas verbu formas. Tādi varianti ir *guldzēt* – *gulgt*, *noguldzēt* – *nogulgt*. EH1, 417 dots infinitīvs *gulgt: elpa guldza kaklā.*, kā arī EH1, 416 *guldzēt: ūdens rijuot guldz. kas tur guldzēja?* Infinitīva *nogulgt* ME un EH nav; EH2, 48 ir *noguldzēt: ūdens nuoguldz pudeles kaklā.* Konstatētas abas pagātnes formas – *guldza* un *guldzēja*, *noguldza* un *noguldzēja*. Piemēram: *Klusi guldzēja platu rokas vēzienu šķeltais ūdens.* (GCīr, 93) *Meža ieskautajā laukumā virpuļodams guldza vējš.* (JGr3, 226 .. un vietām [ledū] *pavērās melnas spraugas, kur guldza pavasara straumes.* (JSudr6, 528) *Zem laipas noguldzēja ūdens.* • .. *lūpas atvērās, un šķidrums klusi noguldza kaklā.* (Brod, 15) Varētu domāt, ka mums ir darīšana ar pagātnes formām no mūsdienās nelietota infinitīva, taču tā tas nav, jo blakus 1. konjugācijas pagātnes formām lieto arī citas formas no *gulgt*, *nogulgt*. Tās ir: 1) nākotnes formas – gan parasti dzejas valodā, taču visai plaši lietotas, piemēram, .. *kā žirgti strauti tās [balsis] caur mūžiem gulgs, tās dzirdēs nākotnē.* (Pionieris 46, № 5, 1) .. *tavs sapņu spulgs reiz skanēs smieklos tīksmos un strauta ūdeņos gulgs.* (Bal, 24); 2) tagadnes divdabja forma ar *-dams*: *Ūdens, dobji gulgdams, veidoja iedobtus atvarus.* (Kar59, № 3, 19) Iespējams, ka šajā gadījumā infinitīvs kā verba pamatforma (t. i., pamats citu formu veidošanai) sākts lietot pēc īsās pagātnes formas ieviešanas no nelietota infinitīva (īsinot garāko formu ar *-ēja*). Taču, lai arī verbu *gulgt*, *nogulgt* ieviešanās cēlonis būtu kāds būdams, mūsdienu latviešu valodā tie funkcionē kā patstāvīgi varianti.

Skaņu verbi *grandēt*, *grandīt* un *nograndēt*, *nograndīt* ir derivatīvie varianti, taču ME 1, 637 *grandīt* dots kā transitīvs trīspersonu verbs ar nozīmi ‘ar troksni jaukt, kratīt’, piemēram: *sākuši kratīt māju, grandīt visas malu malas.* Verbs lietots arī trešās personas nozīmē ‘ļoti spēcīgi, pārkonīgi skanēt’: *dzelzasu rati pa akmeņiem stipri granda.* Pie *grandīt* ME dota norāde: auch *grandēt*. Ekscerpētajā materiālā abi varianti lietoti skaņu nosaukšanai. Pagātnē blakus formai *grandēja* lieto īso formu *granda* no nelietota infinitīva *granst* (ne *granst*, ne *nogranst* ME un EH nav minēti). Piemēri: *Vecais Sams atgāza galvu, izslēja ūsas un nograndēja:* – *Kāds*

lempis te bāzas virsū? (Kar 56, 5, 24) Pagātnē biežāk tiek lietota īsā forma: *Aiz loga nogranda pērkons, un rūtīs iesitās lietus lāses.* (Zv 57, 16, 16) .. *spalgi nogranda tepat virs galvas. Pašķīda baltas ugunis, un sākās negaišs.* (Vācz, 80) Taču variantam *grandīt* tagadnes forma ir *granda*, tātad sakrīt pagātnes un tagadnes formas. Tādēļ šajā gadījumā uz pagātnes vai tagadnes formu norāda vienīgi konteksts. Tagadnes forma ir lietota piemērā: *Visu zemi dzirdu šodien dusmās dunam, Nemiņīgi granda visa debess mala. Tūkstoš bargām balsīm augu rītu runā Visā garā frontē mūsu lielgabali.* (JV7, 110) Variantu *grandīt – grandēt* piemērs uzskatāmi rāda, cik valodas attīstības process ir sarežģīts un kā vārda nozīmes maiņa ietekmē tā lietojumu.

Mūsdienu latviešu valodā sastopamas arī verbu tagadnes formas *blāv*, *kvēl*, *plīv*, kā arī atbilstošās priedēkļverbu formas no mazlietota vai nelietota infinitīva. Tāpēc konstatējami tagadnes formu varianti *blāvo – blāv*, *kvēlo – kvēl*, *plīvo – plīv* u. tml. Īsās formas nevar tikt uzskatītas par 2. konjugācijas verbu formām. Analizēsim katru formu atsevišķi.

Verbs *kvēlot* ME reģistrēts divos fonētiski morfoloģiskos variantos: *kvēlot* un *kvēlēt*. ME 2, 353–354 doti abi verbi kopā: *kvēlēt, -u* od. *-ēju, -ēju, kvēluot*. Verbs *kvēlēt* ME raksturots kā trijās personās lietojams – dotas divējādas 1. personas formas, tātad *kvēlēt* īstenībā raksturots kā verbs, kas svārstās starp 2. un 3. konjugāciju. ME pie 1. nozīmes dotas tagadnes formas *kvēl* (3. konj.) un *kvēlē* (2. konj.): *bet galva deg, kvēlē kā uguns. senās sāpes sirdī kvēl. dziļumā dusmas lai kvēl. gurdi rīta blāzma kvēl.* Pie otrās, pārnestās nozīmes dots tikai viens piemērs: *zuobi kvēlē*. Verbs *kvēlot* ME dots infinitīvā: *uogles beidz kvēluot*. Divdabja formā lietots verbs *kvēlēt*: *aiz bailēm sirds izkūst kā kvēlošs varš. kvēluošas acis, wie kvēluošas uogles.* (ME1, 354) Mūsdienu valodas materiālā forma *kvēlē* nav konstatēta. Formas *kvēlo* un *kvēl* lietotas kā varianti, bez nozīmes atšķirības. Piemēri: .. *zara galā kvēlo aizmirsts sarkans ziemas ābols...* (AU1, 42) *Puisēnam uztraukumā kvēlo acis.* • *Drīz vēl karstāk atspīd saules stari, Skaistā saules diena liesmās kvēlo..* (Rainis1, 403) *Par laimi dziļi dvēselē Vēl viena doma gaiši kvēlo..* (Māk, 182) *Uz sliekšņa kvēlo nomests papirosa gals.* (AU2, 60) *Viņa juta, ka kvēlo vaigi un satraukumā dreb kājas.* • *Un, no saules šķirdamās, Apšu birzs kvēl liesmās.* (BSaul1, 9) *Dziļumā domas lai kvēl, Svētumā sāpes lai smeldz.* (Rainis1, 375) *Sārti kā kaujā Kvēl mākoņi kraujā.* (JSudr3, 12) *Pār krastiem nokaras kizilu zari, kuru ogas saulē kvēl kā rubīni.* (Jauns3, 33) .. *zem pelniem kvēl ozola ogles..* (AU1, 101) Divdabja forma ar *-ošs* ekscerpētajā materiālā konstatēta galvenokārt no *kvēlēt*: *kvēlošas acis, kvēlošs papirosa gals, kvēlošas ogles* u. tml. Tātad forma *kvēl* ir mūsdienu valodā nelietota resp. mazlietota infinitīva *kvēlēt* tagadnes forma. Verbs *kvēlēt* reģistrēts ME, to lieto izloksnēs. Formas *kvēlo* un *kvēl* ir morfoloģiskie varianti.

ME 3, 351 un EH 2, 299 ir reģistrēts vienīgi verbs *plīvot*; verba *plīvēt* šeit nav, bet ME 2, 831 minēts priedēklverbs *noplīvēt*: *nuoplīvēt*, *nuoplīvuot*, *nuoplīvuot*, *nuoplīvināt...*, un dots piemērs: *mētelis vien nuoplīv*. (Pagātnē dota vienīgi forma *noplīvoja*.) Ekscerpētajā materiālā konstatētas formas *plīvo* un *plīv* – tās ir divu dažādu infinitīvu *plīvot* un *plīvēt* tagadnes formas. Pārsvārā lietota forma *plīvo*: ***Plīvo*** karogi. • *Ogles tur kvēlo, liesma tur plīvo*. (AU3, 46) ***Plīvo*** meitenes lakatiņa stūri. • *No baltas bērzu birztales pretsaules pusē liekas plīvojam tikko samanāma kūpoša migliņa*. (AU2, 415) Taču sastopama arī forma *plīv* no infinitīva *plīvēt*: ***Plīv*** karogs. ***Plīvoša*** gaisma. • ***Plīvoša*** migliņa pēc pagājušās nakts lietus peldēja muižas pagalmā.. (AU3, 441) Iespējams, ka šī forma lietota tāpēc, ka forma *plīvojošs* ir ievērojami garāka.

Ekscerpētajā materiālā sastopami formu varianti *blāvo* un *blāv*. Formu *blāvo* lietojusi, piemēram, A. Brigadere, A. Kurcijs, bet *blāv* – S. Kaldupe u. c. Piemēri: *Vakaros pilsēta iegrimst biezā pienbaltā miglā, caur kuru kā nosmakdamas blāvo laternas*. (Kurc3, 168) ***Blāvo*** uguntiņa. (Brig3, 333) *Vakars vārpās jau zvana, migla ielejās blāv*.. (Kald, 37) *Ielu spuldzes blāv miglā*. ME 1, 312 verbi *blāvot* un *blāvēt* doti vienā šķirklī, tātad kā vienas un tās pašas nozīmes verbi resp. kā varianti.

Varam secināt, ka latviešu valodā ir verbi, kuru dažādas formas (visbiežāk indikatīva pagātnes vai arī tagadnes formas) tiek veidotas no mazlietota vai nelietota infinitīva. Tādi ir verbi *blāvot*, *kvēlot*, *plīvot* un to atbilstošie atvasinājumi. Tagadnē tiek lietotas formas *blāvo*, *blāv*; *kvēlo*, *kvēl*; *plīvo*, *plīv*, arī divdabji *kvēlošs*, *plīvošs*.

Minētās verbu formas no mūsdienu valodā nelietota vai mazlietota infinitīva rāda infinitīva lielo organizētāja lomu verbu paradigmā. Ja tiek lietots infinitīvs, pārējo atbilstošo formu eksistence nerada šaubas. Ja tiek lietotas atsevišķas verbu formas, bet netiek lietots pats infinitīvs, formu identificēšana rada grūtības. Iespējams, ka dažkārt, vai nu pēc analogijas ar līdzīgām formām (īsinot), vai arī pārņemot no izloksnēm, vispirms sāk lietot atsevišķas formas, bet, tām valodā nostiprinoties, sāk lietot arī infinitīvu un citas attiecīgo paradigmu formas (skat. iepriekš par verbiem *gulgt*, *nogulgt* teikto).

Jāņem vērā, ka par variantiem varam runāt tikai pilnīgas verbu semantiskās identitātes gadījumos. Tikko parādās semantiskas atšķirības, varianti beidz pastāvēt. Īsākās pagātnes formas no nelietota infinitīva labi iekļaujas latviešu verbu sistēmā un atbilst valodas attīstības un valodas līdzekļu ekonomēšanas tendencēm.

Varam secināt, ka trešās personas verbiem ar tiem piemītošo īpatnējo leksisko semantiku un lietojumu formveidošanas un derivācijas iespējas

---

īpaši neatšķiras no šāda tipa iespējām visā verbu sistēmā. Pēc morfēmiskās struktūras tie iekļaujas kopējā verbu sistēmā. Visvairāk variantu konstatēti skaņu vārdiem un redzes efektu nosaucējiem vārdiem, kā arī tai procesu un kustību vārdiem, kuriem formālā puse ir ļoti nozīmīga un tāpēc tieši tā tiek dažādā veidā diferencēta.

2. ĪSS EKSKURSS TREŠĀS PERSONAS VERBU TIPOLOĢIJAS VĒSTURĒ

Verbus iespējams tipoloģizēt no diviem viedokļiem – no semantiskā un no formālā. Semantiskā tipoloģizācija atklāj verbu leksiski semantisko sistēmu, formālā – gramatisko sistēmu. Gramatiskā tipoloģizācija ir svarīga verbu formu lietojumā, jo tajā ietilpst ne tikai formu ārējā izveide, bet arī šo formu gramatiskā, tātad ļoti vispārinātā nozīme. Verbu gramatiskajā raksturojumā ietilpst morfoloģisko formu sistēma un sintaktiskā saistāmība. Trešās personas verbu izpratnē formālais un semantiskais aspekts ir cieši saistīti un šādā kopsakarībā parasti arī vērtēti valodniecībā. Centīsimies kaut nedaudz ieskatīties jautājuma vēsturē, lai gūtu priekšstatu par tā sarežģītību.

2.1. Trešās personas verbi *Rietumeiropas valodniecībā un slāvistikā*

Indoeiropiešu valodām raksturīgi vienīgi trešajā personā lietojami verbi, kas gan Rietumeiropas valodniecībā, gan slavistikā pazīstami kā **bezpersonas** verbi. Bezpersoniskuma izteikšanā un attiecīgo formu ziņā indoeiropiešu valodās ir daudz kopīga.¹ Pēc personas pazīmes visi verbi tiek dalīti personas verbos un bezpersonas verbos. Bezpersonas verbi šādā izpratnē ir tikai trešās personas formā lietojamie, orientējoties pēc formālas (morfoloģiskas) pazīmes. Tāda izpratne sastopama vācu, krievu, lietuviešu, čehu un citās valodās. Taču šāds klasifikācijas kritērijs ir apšaubāms, jo formālā pazīme nedrīkst būt galvenā. Nav korekti runāt tikai par tīru formu – pamats ir jāmeklē semantikā, jo katrai formai ir noteikts saturs. Lai saprastu jautājuma būtību, vispirms savu iespēju robežās un atbilstoši tematam, mēģināsim izprast minētā termina *bezpersonas* un tātad arī attiecīgā verbu tipa izcelsmi.

Rietumeiropas valodnieki dažādi mēģina skaidrot bezpersonas verbu izcelšanos un to funkcionēšanu bezpersonas teikumos. Šajā ziņā valodnieku domas dalās. Viena daļa valodnieku uzskata, ka bezpersonas verbi sākotnēji tikuši lietoti personiskās (t. i., divkopus) teikumu konstrukcijās kopā ar iedomāta personificēta darītāja resp. darbības subjekta – kādas dabas parādības vai dievības – nosaukumu. Vēlāk, zūdot personifikācijai, šis iedomātā subjekta

¹ Стеблин-Каменский М. И. Древнеисландский язык. – М. 1955.

nosaukums zudis un tādā veidā radušās bezpersonas teikumu konstrukcijas. Pastāv arī uzskats, ka zuduma pamatā bijis aizliegums izrunāt pārdabiskās, dievišķās būtnes vārdu. K. Brugmans² uzskata, ka sākotnēji bijuši teikumi ar teikuma priekšmetiem resp. darbības subjektu nosaukumiem, jo pirmatnējie cilvēki darbību un tās darītāju uztvēruši kopā, kā vienotu, un ka pie dabas parādības nosaucējiem bezpersonas vārdiem iespējams restaurēt teikuma priekšmetus – subjektu nosaukumus: pie *tonat* – *Iuppiter* u. tml., ka augšvācu sākotnējā konstrukcija ir bijusi *ich gehe*, pēc tam izveidojusies konstrukcija *es geht* u. tml. K. Brugmans norāda, ka ir bijuši arī tādi posmi valodu attīstībā, kad šis process noticis pretējā virzienā, piemēram, latīņu valodā sākotnēji bijis tikai verbs *pluit*, vēlāk – *Dominus pluit*, augšvācu valodā sākotnēji *mich hungert*, pēc tam – *ich hungre*. Taču K. Brugmans aizstāv uzskatu, ka visvecākie bezpersonas verbi radušies no agrākām konstrukcijām ar subjekta nosaukumu. Valodnieki, kas uzskata, ka pie bezpersonas verba valodas evolūcijas rezultātā zudis subjekta nosaukums, faktiski uzskata minētās bezpersonas verbu formas par trīspersonu verbu formām ar zudušu, elidētu darbības subjekta nosaukumu.³

Otra valodnieku daļa ir pretējos uzskatos. Piemēram, pēc vācu zinātnieka Herbarta domām, sākotnēji ir bijuši vienkopas teikumi (*Es scheint*), bet pēc tam predikātam pievienots subjekta nosaukums (*Die Sonne scheint*), un ka pirmatnējais nedalītais vienlocekļa spriedums izteikts bezpersonas teikumā.⁴

Daļa krievu valodnieku 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā bezpersonas verbu rašanos izskaidro ar verbisma prioritātes teorijas palīdzību.⁵ Krievu valodniecībā sastopami uzskati, ka bezpersonas vārdiem noteicošā, galvenā ir pati darbība⁶, bet iespējamais subjekts vai nu netiek nosaukts, vai arī vispār nav iedomājams. Tiek pausts uzskats, ka bezpersonas verbi radušies no senākiem trīspersonu vārdiem, pie kuriem senāk bijis iedomātā darītāja un teikuma priekšmeta nosaukums.⁷

² K. Brugmann, Die Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen. – Berlin und Leipzig, 1925, S. 20–21.

³ Skat.: Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М. -Л. 1938, с. 256.

⁴ Par to skat: Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. – М. 1958, с. 40.

⁵ Skat.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3. – Харьков, 1899, с. 82–84.; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956, с. 345.

⁶ Греч Н. И. Чтения о русском языке, ч. 1. – СПб, 1840, с. 302.

⁷ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М. 1956, с. 344–345.

A. Šahmatovs⁸ izvirza hipotēzi, ka indoeiropiešu pirmvalodā jau sākotnēji bijuši bezpersonas verbi, kas lietoti cilvēka fizisko un tikumisko pārdzīvojumu izteikšanai (tas secināts no latīņu valodas, lietuviešu valodas, slāvu un ģermāņu valodu dotumiem). Teorētiski viņš pieļauj, ka daži bezpersonas teikumi veidojušies, atmetot senākā darītāja – teikuma priekšmeta – nosaukumu (tas būtu: *бог, богиня, божество* u. tml.); te domāti verbi, kas nosauc dabas parādības, taču A. Šahmatovs uzskata, ka tie attiecināmi uz ļoti senu periodu – vismaz uz indoeiropiešu pirmvalodu. Tagadējo trešās personas formu bezpersonas verbi, pēc A. Šahmatova domām, ieguvuši, pārņemot formas ziņā analogisko visās personās lietojamo verbu trešās personas sufiksu.

Kā varam secināt no iepriekš teiktā, līdzšinējie pētījumi par bezpersonas verbu izcelšanos faktiski ir pētījumi par cilvēka domāšanas attīstību un reizē arī cenšanās restaurēt atsevišķus šīs attīstības posmus un tendences (skat., piemēram, K. Brugmana hipotēzi par darītāja nosaukuma zušanu, bezpersonas vārdiem rodoties no trīspersonu vārdiem, un atgriezenisko procesu, kad bezpersonas verbi ar darītāja nosaukumu saistījušies vēlāk, citā vēsturiskās attīstības posmā). Tātad bezpersonas verbu izcelšanās jautājumā ir daudz hipotēžu un dažādu minējumu, un pati bezpersoniskuma problēma cieši saistīta ar izziņas teorijas, loģikas un psiholoģijas atziņām. Tikai 3. personas formā lietojamie verbi radušies, izzinot dažādas apkārtējās pasaules parādības, un izsaka dažādus priekšstatus par tām. It sevišķi tas sakāms par vārdiem, kas nosauc stihiskas dabas parādības un dažādus procesus nedzīvajā dabā, kā arī no cilvēka gribas neatkarīgus vai maz atkarīgus fizioloģiskus un psihiskus procesus. Tātad aplūkojamo verbu problēma nav risināma bez semantiskās tipoloģijas – jāpētī attiecīgie semantiskie lauki un verbu leksiski semantiskie tipi.

Rietumeiropas valodniecībā kā galvenie minēti bezpersonas verbu leksiski semantiskie tipi: 1) vārdi, kas nosauc dabas parādības, 2) vārdi, kas nosauc sajūtas un pārdzīvojumus un 3) vārdi, kas nosauc gadījuma vai kādas norises nosacītus notikumus, daļēji arī darbības beigas vai kaut kā trūkumu.⁹ Bezpersonas konstrukcijas ir ļoti leksikalizētas, leksiski ierobežotas – tās tiek uzskatītas par leksiski gramatiskām kategorijām.¹⁰

Arī krievu valodniecībā minēti bezpersonas verbu nozīmju tipi, galvenokārt vārdi, kas nosauc 1) dabas parādības un 2) dzīvu būtņu psihisku vai fizisku stāvokli. Minēti arī bezpersonas vārdi, kas nosauc gaismas un

⁸ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941, с. 88–89.

⁹ Skat. Стеблин-Каменский А. Древнеисландский язык. – М., 1955, с. 139–140.

¹⁰ Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. – М., 1981, с. 137–139.

skaņu parādības, un šajā grupā iekļauti arī verbi, kas nosauc astronomiskas parādības.¹¹

Varam secināt, ka bezpersonas verbu semantika ir ļoti nozīmīga minēto verbu problēmu risināšanā. Svarīga ir gan bezpersonas verbu formu lietojuma atkarība no to leksiskajām nozīmēm, gan arī šo verbu saistījums ar subjektu nosaukumiem – to sintaktiskā saistāmība un attiecīgo teikumu uzbūve. Bezpersonas verbu un bezpersonas teikumu problēmas ir cieši savijušās. Tāpēc daudzos Rietumeiropas zinātnieku darbos 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā bezpersonas verbi visvairāk ir pētīti tieši sintaktiski – pēc to funkcionēšanas teikumā,¹² sakarā ar bezpersonas (bezsubjekta) teikumiem. Arī krievu valodniecībā par bezpersonas verbiem runāts galvenokārt bezpersonas teikumu sakarā. Šie verbi tiek definēti kā “verbi, kas nosauc procesu vai stāvokli, kas nav piedēvējams nevienam darītājam, tāpēc tiešo darītāju nominatīvā (teikuma priekšmetu) pie šiem verbiem nevar iedomāties”.¹³ Valodniecībā pazīst personas un bezpersonas teikumus atkarībā no subjekta klātienes un nozīmes. Klasiskos gadījumos subjektam vērojamas agensa (aktīva darītāja) vai kauzatora (enerģijas spēka avota) lomas – ar šādu subjektu veidojas antropocentriski teikumi.¹⁴ Bezpersonas teikumi ir energocentriski, un pamatfigūra tajos ir kāds cilvēkā vai ārpus cilvēka lokalizēts spēks, kas paliek ārpus kadra un ir pārstāvēts ar nulli.¹⁵ J. Galkina-Fedoruka uzsver, ka tieši bezpersonas verbu dēļ teikumi, kuros tie funkcionē, saukti par bezpersonas teikumiem.¹⁶ A. Peškovskis uzsver, ka bezpersonas teikumi pastāv visās indoeiropiešu valodās un neapšaubāmi bijuši jau indoeiropiešu pirmvalodā. Pēc A. Peškovska domām, tie vēsturiski radušies no personas teikumiem, nevis otrādi. Darītājs bezpersonas teikumos nav zināms – te ir norāde uz seno, mistisko darītāju, un tāds teikums kā *Tumst* varēja rasties teikuma *Tumsa tumst* vietā.¹⁷

Tendence vienoti pētīt bezpersonas teikumus un tajos funkcionējošos tikai trešajā personā lietojamus verbus valodniecībā dzīva arī pašreiz.

¹¹ Par to runā A. Peškovskis, V. Vinogradovs, N. Arutjunova un arī citi (skat. minēto autoru darbus literatūras sarakstā).

¹² Skat., piemēram: K. Brugmann, *Die Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen*. – Berlin und Leipzig, 1925.

¹³ Грамматика русского языка, т. 1. Фонетика и морфология. – М., 1952, с. 31; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык, ч. 1 Фонетика и морфология. – М., 1958, с. 325; Калинин И. А. Морфология глагола. – Горький 1957, с. 93–94 у. с.

¹⁴ Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М., 1999, с. 796.

¹⁵ Turpat, 796. lpp.

¹⁶ Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. – М., 1958, с. 82.

¹⁷ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956, с. 344–345.

Funkcionāli pamatotais verbu sintaktiskais raksturojums visbiežāk attiecināts uz verbiem, kas nosauc dabas parādības. Dažādās valodās šo verbu lietojumā ir atšķirības. Piemēram, vācu valodai raksturīgs bezpersonas pronomena *es* lietojums formāla teikuma priekšmeta funkcijā: *es regnet, es schneit, es dunkelt* u. tml. I. Susovs tāda tipa teikumus, kā *Es schneit. Es ist kalt* sauc par kvaziteikumiem, kuros *es* ir kvazisubjekts; kvazisubjekts parādās virsējā pozīcijā, un tam nav subjekta atbildes dziļajā sfērā, bet virsējā struktūrā tiek signalizēts par šādu atbildmi, radot teikuma normālas izveides šķietamību.¹⁸ Citas nozīmes izteicienos verbu lieto arī bez *es*, piemēram, *es hungert mich, es scheint mir* vietā var arī teikt *mich hungert, mir scheint* u. tml. Krievu, lietuviešu un daudzās citās valodās šāda bezpersonas rādītāja – pronomena – nav; te bezpersonas verbus lieto vai nu bez teikuma priekšmeta – subjekta – nosaukuma, vai arī (it sevišķi latviešu valodā) kopā ar gramatisko teikuma priekšmetu.

Rietumeiropas valodniecībā daudz runāts gan par loģisko, gan par psiholoģisko subjektu pie bezpersonas verbiem gan loģiskā, gan psiholoģiskā virziena pārstāvju darbos¹⁹. Arī krievu valodniecībā plaši sastopams loģiskais un psiholoģiskais kritērijs bezpersonas verbu izpratnē, verbu un teikuma kategoriju aplūkojums no loģikas viedokļa (piemēram, bezpersonas teikumu skaidrojums no sprieduma uzbūves viedokļa, loģiskā un psiholoģiskā teikuma priekšmeta iesaistīšana verbu bezpersoniskuma skaidrošanā). It sevišķi loģiskais virziens pārstāvēts 19. gs. otrajā pusē.

Loģikai un psiholoģijai kā pētīšanas metožu sastāvdaļai ir svarīga nozīme jebkurā zinātnes nozarē, arī valodniecībā, tomēr ar to nedrīkst aizstāt attiecīgās nozares pamatmetodes. Verbi pētījami no semantiskā resp. leksiski semantiskā un no gramatiskā viedokļa.

Taču šķiet, ka loģiski psiholoģiskā pieeja varētu būt skaidrojama arī ar vēlēšanos vispārināti raksturot verbu funkcionēšanu dziļajā struktūrā (tāpēc izmantots universāls starpnozaru termins *subjekts*) – protams, tas darīts neapzināti, jo tā laika izpratnē dziļo struktūru teorija valodniecībā nebija pazīstama.

Ne vienmēr ir iespējams savstarpēji norobežot trīspersonu un trešās personas verbus Piemēram, trīspersonu verbi gadījumos, kad tie lietoti trešās personas formā ar nenoteiktas vai vispārinātas personas nozīmi, arī

¹⁸ Сусов И. П. Семантическая структура предложения. – Тула, 1973, с. 85–86.

¹⁹ Skat.: Korrody H. Das subjekt der sogenannten impersonlichen Verben. – Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung, 1925.; Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. – Halle, 1920.

tiek uzskatīti par bezpersonas verbiem.²⁰ Tas noticis tāpēc, ka šādā lietojumā verbs zaudējis saistību ar aktīvo darītāju un ieguvis nozīmi, kas tuva patstāvīgi notiekošas, ar subjektu nesaistītas darbības vai arī kāda procesa nozīmei, tātad ir līdzvērtīgs trešās personas verbu nozīmei, piemēram, verbs *teikt* teikumā *Saka, ka šogad būšot barga ziema*. Šāda nozīme raksturīga tikai noteiktai situācijai un nepārvērš trīpersonu verbu par trešās personas (tā laika izpratnē – bezpersonas) verbu.

Krievu gramatikās runāts arī par personas verbu bezpersonisku lietojumu,²¹ par homonīmiskām formām verbu trīspersoniskajā un bezpersoniskajā lietojumā. Šāds lietojums atšķiras no atbilstoša lietojuma latviešu valodā – to nosaka abu valodu īpatnības, it īpaši sintaktiskās, ar ciešamo kārtu saistītās u. tml.

2.2. Trešās personas verbi latviešu valodniecībā

Latviešu valodniecībā nav īpaši un plaši runāts par t. s. bezpersonas verbu izcelšanos. Sastopams vienīgi latviešu valodas bezpersonas verbu salīdzinājums ar citu valodu atbilstošiem verbiem. It sevišķi tas sakāms par pirmajām latviešu gramatikām, ko sarakstījuši cittautieši. Piemēram, G. Stenders latviešu valodas parādības aplūkojis salīdzinājumā ar latīņu valodu. Viņš devis shematisku sastatījumu ar latīņu valodas konstrukcijām: “Man essus (essoht) quod mihi sit. Man buhschus (buhshoht) quod mihi futurum sit. Man essam, mihi esse. Man buhscham, mihi fore ..”²²

Bezpersonas verbi latviešu gramatikās atrodami gan pie morfoloģijas, gan pie sintakses apskatiem (19. gs. beigās un 20. gs. sākumā galvenokārt pie sintakses).

Pirmajās latviešu gramatikās no 17. gs.²³ latviešu verbi nav dalīti personas un bezpersonas verbos. R. Grabis norāda, ka termins *bezpersonas verbs* gan minēts H. Adolffija gramatikā (1685. g.), bet tam ir cita nozīme un izpratne, nekā mūsdienās: “Vispirms darbības vārdi dalīti personas darbības vārdos, kam var pievienot attiecīgos personas vietniekvārdus, un bezpersonas darbības vārdos, kam šādu vietniekvārdu pievienot nevar. H. Adolffija norādījums, ka

²⁰ Skat.: Бушлаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1863; Ломоносов М. В. Российская грамматика. – СПб, 1898.

²¹ Грамматика Русского языка. – М., 1952, с. 32; Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1955, с. 203 и 207; Земский А. М. Глагол. – М., 1945, с. 19.

²² Stender G. F. Neue vollständigere Lettische Grammatik. – Braunschweig, 1761, S. 56.

²³ Par to skat.: R. Grabis. Pārskats par 17. gs. Latviešu valodas gramatikām, – LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti V. Rīga, 1955, 235. lpp.

latviešu valodā, tāpat kā vācu valodā, verbu personu formām aizvien pievieno arī attiecīgos personu vietniekvārdus, rāda, ka viņš nav spējis ieskatīties latviešu valodas dabā tik dziļi, lai pamanītu to, ka latviešu valodā tieši var verbus lietot bez personu pronomeniem”.²⁴ Turpat tālāk raksturots verbu apskats visās 17. gs. latviešu gramatikās: “Tāpat kā visiem pirmajiem vācu tautības darbiniekiem, kas vērojuši latviešu valodas gramatisko uzbūvi, arī H. Adolfijam tieši darbības vārdi ir bijuši viscietākais rieksts. Kā jau minēts, viņi nav tikuši galā ne tikai ar verbu grupēšanu konjugēšanai. H. Adolfijs nav varējis atklāt pilnīgi visu verbu formu sistēmu.”²⁵

G. Stenders bezpersonas verbus aplūko pie verbiem un to konjugēšanas, t. i., morfoloģijas daļā.²⁶ A. Bīlenšteins 1863. gadā iznākušajā gramatikā bezpersonas verbus ievietojis sintakses daļā: “Visiem pārējiem verbiem kā verbiem ar subjektu pretī stāv bezpersonas verbi bez subjekta.”²⁷ A. Bīlenšteins personiskuma un bezpersoniskuma jēdzienu saistījis ar sintaksi un par gramatisko subjektu uzlūko substantīva nominatīva formu ar piezīmi, ka dažkārt subjekts var būt arī dalāmais ģenitīvs.²⁸

Latviešu tautības autors Stērstu Andrejs Latviešu valodas mācības pirmajā daļā “Etimoloģija” aplūko latviešu valodas fonētiku un morfoloģiju – vārdu šķiras, starp tām arī verbu. Te dots verbu iedalījums personas un bezpersonas verbos: “Turpmāk visi verbi iedalāmi: 1) p e r s o n i s k o s, kuri savienojami ar priekšmetu vis [tā] trīs personās, kā: es lasu, tu raksti, brālis staigā utt., un 2) b e z p e r s o n i s k o s, kuri rāda notikšanos dabā, bez darošā priekšmeta; kā: salst, slāpst, sāp, miglo, tumst u. c.”²⁹ Bezpersonas verbus Stērstu Andrejs aplūkojis kā verbus, kas apzīmē darbību bez darītāja, un nav uzsvēris šo verbu lietojumu parasti trešās personas formā.

1882. gadā iznākušajā gramatikā “Vadonis latviešu valodas mācībā” V nodaļā pie verba (laika vārda) Stērstu Andrejs nav devis iepriekš minēto dalījumu personas un bezpersonas verbos, bet grāmatas otrajā daļā – sintaksē – viņš raksturo bezpersonas teikumus kā teikumus, kuros “darošā persona nezināma, vai arī tās nemaz nav, p. p. Tā teic, runā, stāsta (kas? – tas

²⁴ Turpat, 235. lpp.

²⁵ Turpat, 235. lpp.

²⁶ Stender G. F. Neue vollständigere Lettische Grammatik. – Braunschweig, 1761, S. 56.

²⁷ Lettische Grammatik von A. Bielenstein, Mitau, 1863, 347. lpp..

²⁸ Turpat, 265. lpp.

²⁹ Stērstu Andreja Latviešu valodas mācība, sistemātisks kurss. Pirmā daļa: Etimoloģija. – Rīgā un Tērbatā, 1879, 33.–34. lpp.

nezināms): sāp, salst, miglo u. c.³⁰ Tātad autors izlēmis, ka bezpersoniskuma jēdziens vairāk pieder pie sintakses nekā pie morfoloģijas.

Tā kā bezpersonas verbu izpratnē cieši saistīti abi aspekti – morfoloģiskais un sintaktiskais, arī latviešu gramatikās šie verbi aplūkoti gan morfoloģijas, gan sintakses daļā.

18. un 19. gs. latviešu gramatiku autori piemin bezpersonas verbu lietošanu kopā ar darbības darītāja nosaukumu datīvā³¹, nosaucot šo datīvu par loģisko teikuma priekšmetu. Pie bezpersonas vārdiem pieskaitīts arī visu verbu lietojums vajadzības izteiksmē³², arī kopā ar darītāja nosaukumu datīvā. Kā turpmāk redzēsīm, datīvam pie daļas no trešās personas vārdiem ir īpaši svarīga nozīme, tāpēc tā izdalīšanai no citiem locījumiem pie minētajiem vārdiem ir zināms pamats. Arī loģiskai pieejai subjekta izpratnē ir pamats – tas saistāms ar dziļo struktūru teoriju. Taču *loģiskais teikuma priekšmets* kā gramatikas termins nav pieņemams.

Latviešu gramatikās sastopams arī bezpersonas verbu saistījums ar nenoteiktas vai vispārinātas personas jēdzienu.³³

G. Stendera un A. Bīlenšteina gramatikās atrodami arī konkrēti latviešu valodas bezpersonas verbu paraugi un šo verbu grupēšanas mēģinājumi. G. Stenders devis divus bezpersonas vārdus – tiešo verbu *kaitēt* un atgriezenisko *klāties* kopā ar attiecīgiem konjugēšanas paraugiem.³⁴ Pie vārda *kaitēt* G. Stenders min arī vārdus, ko lieto pēc šā vārda parauga: *līdzēt, palīdzēt, riebt, rūpēt, sāpēt, tikt (patikt), trūkt, vajadzēt*.³⁵ Pie vārda *klāties* viņš min vārdus *gadīties, gribēties, notikties*.³⁶ Minot personas vārdus un dodot to konjugēšanas paraugus (vārdus *āķēt* un *bālēt*) visās trijās personās, G. Stenders min arī vārdus, kas tiek lietoti parasti trešās personas formā, tātad trešās personas vārdus: *dimdēt, grabēt, gruzdēt, kūpēt, kurkstēt, mirdzēt,*

³⁰ Vadonis Latviešu valodas mācībā tautas skolām Stērstu Andreja sastādīts. – Rīgā un Tērbatā, 1882, 42. lpp.

³¹ Skat. Stender G. F. Neue vollständigere Lettische Grammatik. – Braunschweig, 1761 S. 56.

³² Turpat, 57. lpp.; arī: Lettische Grammatik von A. Bielenstein. – Mitau, 1863, 346. lpp.; Stērstu Andreja gramatikā datīvs un darbības darītāja jēdziens saistīts ar subjekta jēdzienu. "Gramatiskais subjekts ar vienu [tā] stāv nominatīvā un pa laikam iesāk teikumu. Loģiskais subjekts turpretim iezīmē darošo priekšmetu arī citos locījumos.. P. P. Man jāraksta, t. i., es esmu tas, kam jāraksta. "Man" šie ir loģiskais subjekts."

³³ A. Bīlenšteins formāli par bezpersonas vārdiem uzlūko visu verbu darāmās kārtas trešās personas formu, kas atbilst vācu formai ar *man*, piemēram, *saka – man sagt*. Skat.: Bīlenstein A. Lettische Grammatik. – Mitau, 1863, S. 348.

³⁴ Stender G. F. Neue vollständigere Lettische Grammatik. – Braunschweig, 1761, S. 58–59.

³⁵ Turpat, 58. lpp.

³⁶ Turpat, 59. lpp.

pilēt, putēt, rībēt, spīdēt, sūrstēt, trūdēt, trunēt, čabēt, čaukstēt, čibēt, čīkstēt u. c.; *brakšķēt, klabēt, knaukšķēt, kvēpēt, paukšķēt* u. c.³⁷ G. Stenderam minēto verbu raksturojumā trūkst konsekvences, piemēram, verbu *sāpēt* viņš uzskatījis par bezpersonas, turpretim *sūrstēt* par personas verbu, taču abi šie verbi pieder pie viena leksiski semantiska tipa gan pēc nozīmes, gan pēc lietojuma – abi nosauc fizisku sajūtu un saistās ar datīvu: *man sāp galva, man sūrst brūce*.

A. Bīlenšteins bezpersonas verbus pēc dažādām pazīmēm iedalījis leksiski semantiskos tipos: 1) verbi, kas nosauc dabas parādības: *aust, līt, snigt*; 2) verbi, kas nosauc fizisku vai psihisku procesu: *man salst, slāpst, kaist, niez, sāp*; 3) verbs *klāties* labklājības nozīmē.³⁸

Tā laika autoriem nav un objektīvi arī nevar būt īstas skaidrības par trešajā personā lietojamiem verbiem, un tāpēc to iedalījumā, no mūsdienu viedokļa raugoties, dažkārt trūkst konsekvences.³⁹

K. Mīlenbahs darbā “Teikums” raksturojis latviešu valodas bezpersonas verbu būtību un lietojumu teikumā un norādījis, ka latviešu valodā bezpersonas verbi bieži tiek lietoti nevis bezpersonas teikumos, bet gan kopā ar teikuma priekšmetu nominatīvā.⁴⁰ Viņš norādījis arī, ka daudzkārt tur, kur vācu valodā ir bezpersonas verbs, latviešiem ir teikuma priekšmets: *krusa birst (es hagelt), rūsa plātās (es wetterleuchtet), pērkons rūc (es donnert)* u. c.⁴¹ Vērtējot tā saukto bezpersonas verbu lietojumu kopā ar subjekta nosaukumu un ņemot vērā iepriekš minētos K. Brugmana, A. Peškovska un citu autoru uzskatus par sākotnēju subjekta nosaukumu pie tiem, varētu secināt, ka latviešu valodā bezpersoniskuma ziņā ir saglabājusies senāka teikuma uzbūve.

J. Endzelīna un K. Mīlenbaha “Latviešu gramatikā” bezpersonas verbi raksturoti kā lietoti tikai trešās personas formā, kuru nosauktā darbība neiziet ne no viena darītāja.⁴² Sintakses daļā minēts gramatiskais un loģiskais teikuma priekšmets pie bezpersonas verbiem.

J. Endzelīns “Latviešu valodas gramatikā” bezpersonas verbus pieminējis, runājot par personu formu lietošanu. Turpat teikts, ka verba trešās personas forma tiek lietota bezpersonas teikumos.⁴³

³⁷ Turpat 46. lpp.

³⁸ Lettische Grammatik von A. Bielenstein. – Mitau, 1863, S. 347–348.

³⁹ A. Bīlenšteins par verbiem *vajadzēt, trūkt, gribēties* u. c. 348. lpp. saka, ka tie neesot īsti bezpersonas verbi, bet “nozīmes dēļ sastopami visbiežāk vai vienīgi trešajā personā”.

⁴⁰ Mīlenbahs K. Teikums. – R., 1898, 11. lpp..

⁴¹ Turpat, 19. lpp.

⁴² J. Endzelīns un K. Mīlenbahs, Latviešu gramatika. R., 1907, 59. lpp.

⁴³ J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951, 964. lpp.

Morfoloģijas daļā latviešu valodas gramatikās par bezpersonas vārdiem kā atsevišķu vārdu grupu morfoloģijas daļā bieži vien nav runāts vispār – autori šos vārdus pieminējuši tikai sintakses daļā, bezpersonas vārdu grupu apskatā.⁴⁴

20. gs. vidū bezpersonas vārdus latviešu valodā aplūkojis J. Kārklīšs disertācijā “Galvenie vienkopas vārdu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā”. Viņš ir minējis dažādas bezpersonas vārdu definīcijas latviešu valodnieku darbos⁴⁵ un secinājis, ka visus tikai trešajā personā lietojamus vārdus nevajadzētu uzskatīt par bezpersoniskiem tāpēc, ka tiem ir trešās personas forma: “Morfoloģiski pēc būtības visi vārdu tipi ir personiski, jo tiešais morfoloģiskais personālais rādītājs – galotne ir kā personālais, tā arī tā sauktajiem bezpersonas vārdiem.”⁴⁶ Tālāk: “Latviešu valodā grūti runāt par bezpersonas vārdiem, bet var gan runāt par bezpersonas vārdiem, kad zināmā konstrukcijā un arī atkarā no semantikas zūd iespēja vārdam pievienot vārdu priekšmetu.”⁴⁷

Kopš 1952. gada tad arī latviešu valodniecībā tiek lietots termins *vienpersonas vārds*; kopš šā laika tiek šķirti vienpersonas un bezpersonas vārdi. J. Kārklīšs pirmo reizi ir devis vienpersonas vārdu definējumu: “.. par vienpersoniskiem vārdiem saucim tādu vārdu, kas lietoti vai nu vienīgi 3. personā, vai arī visbiežāk tikai trešajā personā un pieļauj pie sevis vārdu priekšmeta klātbūtni.”⁴⁸ J. Kārklīša mēraukļa vienpersonas un bezpersonas vārdu nošķiršanā ir sintaktiska pazīme – vārdu saistījums ar gramatisko vārdu priekšmetu; par gramatisko vārdu priekšmetu viņš uzskata nominatīvu.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1. nodaļā par vārdiem ir minēti kā vienpersonas, tā arī bezpersonas vārdi. Vienpersonas vārdi te aplūkoti no ierobežotu lietošanas iespēju viedokļa: “Ir vārdi ar tādu leksisku nozīmi, kas tikai teorētiski atļauj darināt visu personu formas, bet lietošanu ierobežo ar 3. pers. Tie ir t. s. vienpersonas vārdi.”⁴⁹ Te dotas četras vienpersonas vārdu grupas. Pie pirmās grupas pieder tikai trešajā personā lietoti vārdi, kas apzīmē ķermeņa sajūtas, piemēram, *kutēt* (*pēda kut*), *sāpēt* (*roka sāp*), *smelgt* (*zobs*

⁴⁴ Piemēram, Lettische Grammatik von A. Bielenstein. – Mitau 1863. Vierter Theil. Syntax, S. 347.; Vadonis Latviešu valodas mācībā tautas skolām Stērstu Andreja sastādīts. – Rīgā un Tērbatā 1882, 42. lpp.

⁴⁵ Skat. Kārklīšs J. Galvenie vienkopas vārdu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Kandidāta disertācija. – R., 1952, 397. lpp.

⁴⁶ Turpat, 400. lpp.

⁴⁷ Turpat, 402. lpp.

⁴⁸ Turpat, 403. lpp.

⁴⁹ Skat.: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 628. lpp.

smeldz), *sūrstēt* (ievainojums *sūrst*), *tirpt* (*pirksti tirpst*). Pie otrās grupas pieder verbi, ko palaikam lieto trešajā personā un kas apzīmē dažādas reālās īstenības norises, galvenokārt dažādu parādību (piemēram, dabas parādību) pārmaiņas: *aust*, *birt*, *birtz*, *dīgt*, *ducināt*. Pie trešās grupas pieskaitīti daudzi tikai trešajā personā lietojami atgriezeniskie verbi, piemēram, *beigties*, *klāties*, *sākties*, *sekmēties* (*diena beidzas*, *migla klājas ielejā* u. c. Pie ceturtās grupas minēti t. s. nenoteiktas personas verbi, ko lieto tikai trešajā personā, kad verba nosaukto darbību vai stāvokli neattiecina uz kādu noteiktu subjektu, bet izsaka to vispārinātā veidā: a) ar finīto verbu, piemēram, *saka*, *runā*, *domā* (*gādā par nomalēm*; *pilsētā ceļ jaunus namus*; *uzkopj apstādījumus*. *Sēdi pārtrauc*. *Sadzen govīs*.); b) ar modālā verba finīto formu un tam piekļauto infinitīvu, piemēram, *var redzēt*, *var domāt*, *var teikt*, *sāk salt*, *sāk līt*.⁵⁰

Pirmās trīs minētās leksiski semantiskās vienpersonas verbu grupas apvieno raksturojums no morfoloģisko formu viedokļa – tie visi ir trešās personas verbi. Ceturtās grupas verbi turpretim raksturoti no sintaktiskā viedokļa, jo tie nav lietojami tikai trešās personas formā. Tātad šajā verbu iedalījumā trūkst konsekvences – te minēti trīspersonu verbi īpašā trešās personas lietojumā.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1 aplūkoti arī bezpersonas verbi – ar vienpersonas verbiem tie saistīti trešās personas formas lietojuma ziņā, bet kā atšķirīga sintaktiska pazīme minēts iespējamais lietojums bez subjekta nosaukuma. “Īpaša 3. pers. lietojamo verbu grupa ir t. s. bezpersonas verbi. Tie apzīmē ar subjektu nesaistītas norises un stāvokļus. Tādu verbu latviešu valodā nav daudz.”⁵¹ Šeit teikts, ka bezpersonas verbi ir dažādi pēc leksiskajām nozīmēm, un dotas trīs bezpersonas verbu leksiski semantiskās grupas.

Pirmajā grupā nosaukti verbi, kas pēc nozīmes saskaras ar trešā personā lietojamiem verbiem un tāpat kā tie nosauc dabas parādības, piemēram, *salst* (*Laukā stipri salst.*), *krēslo* (*Pamazām krēslo.*), *līst* (*Atkal līst.*), *snieg* (*Jau trešo dienu snieg.*), *vakaro* (*Es tikai redzu, vakaro.*).

Otrajā grupā iedalītie verbi nosauc personas fizisku vai psihisku stāvokli vai attieksmi pret īstenību, stāvokļa subjekts tiem piesaistīts datīvā: *man apnīk*, *derdzas*, *gadās*, *gribas*, (*ie*)*kārojas*, *kait vai kaiš* (*Kas tev kaiš?*), *klājas* (*Kā klājas saimniekam?*), *laimējas*, *liekas* (***Liekas***, *būs labi.*), *nākas* (***Nācās*** *sākt visu no gala.*), (*pa*)*tīk*, *riebj* (*Man mežonība riebj.*) *rūp* (*Tev tikai sevīs rūp.*), *sokas* (*Mums sokas, bet citiem vis nesokas.*), *šķiet* (*Kā tev šķiet?*), *trūkst* (*Mums nekā netrūkst.*), *vajag* (***Vajag*** *pacietības.*).

⁵⁰ Turpat, 628. lpp.

⁵¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 629. lpp.

Trešajā grupā minēta daļa verbu, ko lieto paralēli gan tikai trešajā personā, gan arī visu triju personu formās, piemēram, jau minētie *kutēt, niezēt, sāpēt* bezpersonas nozīmē: *man kut, niez, sāp*. Tā arī: *svīst* (blakus: *Rokas svīst. un Es svīstu.*), *reibst* (*Galva reibst. // Es reibstu.*), *slāpst* (*Man slāpst. // Es slāpstu.*), *salst* (*Rokas salst. // Es salstu.*), *apnīk, patīk* (*Man apnīk, patīk. // Es apnīku, patīku kādam.*), *gadās* (*Man gadījās nelaime. // Viņš gadījās ceļā kādam.*), *metas* (*Man metas tumšs gar acīm. // Metas vakars. // Es metos peldus.*)⁵²

Bezpersonas verbu īstenais definējums dots sintakses daļā un ir šāds: “.. bezpersonas verba nosauktā darbība neiziet ne no kāda aktīva, konkrēta darītāja, – darbība notiek it kā pati no sevis vai izpaužas kā noteiktas vides vai dzīvas būtnes stāvoklis.”⁵³ Šeit, tāpat kā visās līdzšinējās latviešu valodas gramatikās, bezpersonas verbu jēdzienam ir sintaktiska izpratne – tas skaidrots ar gramatiskā teikuma priekšmeta (nominatīva) trūkumu un vienkopas teikumu veidošanos.

Analizējot Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1 minētās trīs bezpersonas verbu grupas, varam konstatēt, ka **pirmajā grupā** minēti verbi, kas leksiskās nozīmes ziņā identī ar vienpersonas vārdiem (skat. iepriekš minētās vienpersonas verbu grupas – otro un ceturto) un par bezpersonas vārdiem tiek saukti tikai sintaktiskā lietojuma dēļ. Taču samērā bieži pirmās bezpersonas verbu grupas vārdi tiek lietoti arī divkopu teikumos. Tādi ir vārdi *salt, krēslo, tumst, līt, snigt, vakarot*. No minētajiem vārdiem vienīgi vārds *salt* nelieto auksta laika nozīmē kopā ar nominatīvu – pārējos ar nominatīvu lieto: *Vakars krēslo. Lietus līt. Sniegs snieg. Diena vakaro.* u. tml. Piemēram: .. *saulīte bija vēl mazā gabaliņā, bet ēnainajā dārzā jau vakars krēslojās.* (Zeib. 1, 190) *Tas sestdienas vakars .. tumsa agri un kļuva aizvien nemīlīgāks.* (Karogs 1961, Nr. 3, 15) *Smago gaitu diena vakaro..* (Rudz2, 24)

Protams, minētos vārdus bieži lieto verbālos vienkopas (bezpersonas) teikumos, tāpēc viena un tā paša leksiski semantiskā tipa vārdi ar vienādu iespēju tos lietot parasti vienā – trešās personas – formā tiek iedalīti divos tipos atkarībā no pieejas – no morfoloģiskā redzes viedokļa tie saukti par vienpersonas vārdiem, bet no sintaktiskā saistījuma iespēju viedokļa – par bezpersonas vārdiem.

Otrajā grupā dotie vārdi lietoti ar stāvokļa subjekta nosaukumu datīvā (subjekts šeit izprasts nevis kā teikuma priekšmets, bet gan kā stāvokļa izjutējs); te minēti gan vārdi, ko lieto bezpersonas teikumos (*klājas*), gan

⁵² Turpat, 629. lpp.

⁵³ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2. – R., , 1962, 523. lpp.

verbi, kas saistās ar nominatīvu (*gadās, riebļ* u. tml.), gan arī verbi, kas biedrojas ar ģenitīvu (*gribas, trūkst, vajag*). Teikts, ka šie verbi “apzīmē fizisku vai psihisku personas stāvokli” – tas gan vairāk būtu attiecināms uz nākamo, trešo grupu.

Par **trešo grupu** teikts, ka tajā ietilpst bezpersonas nozīmē lietojamie personas verbi, taču piemēri rāda, ka te ietilpināti divējādi verbi: 1) vienpersonas verbi, kas nosauc fizisku stāvokli (*kutēt, niezēt, sāpēt*) un 2) visu triju personu formās lietojami verbi trešās personas lietojumā (*svīst, reibst, salst, apnīk, gadās* u. c.).

Kā redzam, Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1 un 2 dotie trešās personas formā lietojamie verbi klasificēti pēc dažādiem principiem – leksiski semantiskā, morfoloģiskā un sintaktiskā, tāpēc verbu tipoloģijā trūkst vienotas pieejas un tā ir visai pretrunīga.

Vienotas pieejas un izstrādātu kritēriju trūkuma dēļ nav konsekventa tikai vai parasti trešās personas formā lietojamo verbu raksturojuma. Ir runāts gan par bezpersonas, gan par vienpersonas verbiem, bet tie nav savā starpā kā pienākas norobežoti, nav izvirzīti vienoti klasifikācijas principi. Trešās personas verbu leksiski semantiskās grupas ir iezīmētas, bet nepilnīgi savstarpēji norobežotas un izstrādātas. Piemēram, Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā izdalītas verbu nozīmju grupas ar noteicošo sintaktisko principu – trīspersonu verbi uzskatīti par vienpersonas verbiem pēc lietojuma vienkopas teikumos nenoteiktas vai vispārinātas personas nozīmē.

Turklāt šāds stāvoklis minēto verbu izpētē ir ne tikai latviešu valodniecībā vien.

Lai iegūtu pilnvērtīgu priekšstatu par verbiem, ko latviešu valodā lieto tikai vai parasti trešās personas formā, centīsimies šos verbus raksturot vispusīgi gan no leksiski semantiskā, gan no gramatiskā – morfoloģiskā un sintaktiskā – viedokļa.

3. PERSONAS GRAMATISKAIS LAUKS PARADIGMĀTISKĀ UN SINTAGMĀTISKĀ ASPEKTĀ

Jēdzienam un terminam *gramatiskais lauks*.¹ ir vispārināta nozīme, kurā ietilpst lauka tēmai atbilstošās gramatiskās kategorijas dažādās formālās izpausmēs resp. atšķirīgās gramatiskās sistēmas daļās.

Personas gramatiskajā laukā ietilpst viss gramatisko līdzekļu kopums, kas tiek izmantots personas kā humānas būtnes (*hum*) nozīmes reprezentēšanai gramatikā – atbilstošās morfoloģiskās un sintaktiskās formās.

Personas gramatisko lauku var konstatēt pēc personu pozīcijām gan valodas sistēmā (strukturā) kopumā, gan arī šīs kopējās sistēmas strukturēšanā iegūtajās mikrosistēmās. Katram laukam ir centrs un perifērija. A. Bondarko uzsver, ka funkcionālā ziņā centrs ir noslogots un specializēts maksimāli, bet perifērija – mazākā mērā, un ka no funkcionālā viedokļa semantiskajiem laukiem raksturīga pakāpeniska pāreja no centra uz perifēriju.² Centrālo pozīciju ieņem gramatiski visneitrālākās morfoloģiskās personas formas – personu sistēmas **dominantes**.³ Personas morfoloģiskajā sistēmā dominante noteikti ir valodas subjekts resp. runātājs (arī valodas nesējs, valodas interpretētājs resp. komunikants⁴).

Persona valodā tiek reprezentēta divējādi: 1) tieši un 2) netieši.

(1) **Tiešā** personas reprezentācija ir gan semantiski, gan arī formāli – gramatiski – iezīmēta, un to pārstāv galvenokārt divas vārdšķiras – pronomeni un verbi – ar savu no personas viedokļa iezīmēto formu sistēmu.

(2) **Netiešā** personas reprezentācija ir neformāla, tātad galvenokārt semantiski motivēta, un to panāk ar personas nozīmes substantīvu iesaistīšanu sintaktiskās struktūrās, kā arī ar konsituatīviem līdzekļiem.

¹ Skat. 1.2.1. un sal. ar terminu *semantiskais lauks*.

² Бондарко А. В. К теории поля в грамматике – залог и залоговость. – Вопросы языкознания. 1972, № 3, с. 22–25.

³ Par dominanti parasti tiek runāts leksiskās sistēmās – sinonīmu rindās, leksiskajos laukos u. tml. Skat., piemēram, V. Bogdanova dominantes izpratni leksiskajā laukā: “Vārds, uz kura pamata tiek veidots leksiskais lauks, parasti tiek saukts par dominanti vai identifikatoru. Dominantes nozīme ir tas semantiskais invariants, kas paliek nemainīgs visam laukam un katram šī lauka loceklim.” Skat.: Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л., 1977, с. 15.

⁴ Skat.: Тондл Л. Проблемы семантики. – М., 1975, с. 26. ar atsauci uz: Cherry Collin. On Human Communication. Mass. Int. of Technology, 1957.

Personas gramatiskā lauka pamatu veido personas tiešā reprezentācija, un tas ir paradigmātiski nosacīts – tas ir veidots atbilstoši pronomenu un verbu formu sistēmai. Netiešā reprezentācija ir sintagmātiskie nosacīta un izpaužas lineāri – galvenokārt saistāmībā. Taču sintagmātisko attieksmju elementi izpaužas arī tiešajā reprezentācijā – verba saistāmībā ar pronomeniem, tāpēc personas gramatiskā lauka tiešo reprezentāciju var uzskatīt par kombinēta tipa (paradigmātiski sintagmātisku) reprezentāciju.

Pronomeni nosauc resp. nominē personu ļoti vispārinātā veidā. Varētu teikt, ka tie veido pārejas joslu starp morfoloģiju un sintaksi: savas vispārinātās nozīmes dēļ būdami gramatiski resp. morfoloģiski personas izteikšanas līdzekļi, ar savām sintaktiskajām funkcijām tie tomēr līdzinās leksiski iezīmētajiem lietvārdiem. Personas pronomenus valodnieki sauc par gramatiskām leksēmām, kas veido slēgtu “pilnīgi gramatizētu” leksēmu klasi un bez personas nozīmēm realizē arī citus gramatiskus pretstatījumus.⁵ Personas pronomeniem personas kategorija ir obligāta. Personas gramatiskā lauka dominante pronomenu sistēmā ir personas pronomens *es* – tas reprezentē gramatiski vispārinātu runātāja resp. izteikuma autora pozīciju un pēc savas nozīmes ieņem centrālo vietu personas nozīmju skalā. Pronomens *es* kā būtiska konstruējoša un arī noteicoša sastāvdaļa ietilpst vispārinātā vairāku personu kopuma nosaukumā *mēs* un piešķir tai savu pozīciju: *mēs* nav divi vai daudzi *es*, *mēs* ir *es* kā centrālais un galvenais kopā ar citu vai citām personām, kuras *es* vērtē pēc tuvuma savai pozīcijai, pēc sakariem ar to. No *es* pozīcijas tiek vērtēta arī viena uzrunātā persona *tu* un vairākas uzrunātās personas *jūs*, kā arī runā pieminētās personas *viņš*, *viņa*, *viņi*, *viņas*.

Viņš, *viņa*, *viņi*, *viņas* ir pronomeni šī termina tiešā nozīmē – tie ir substantīvu substitūti. *Es*, *tu*, *mēs*, *jūs* turpretim šādu funkciju tiešā veidā neveic – tās ir atsevišķas leksēmas, un personas nozīme kā semantisks elements ietilpst to leksiskajās nozīmēs. Tās ir gramatiski nozīmīgas leksēmas, kas nosaka sintaktisko formu atbilstmi un runas akta pretstatījumu personās.⁶

Valodniecībā minēta arī tā sauktā “ceturta persona” jeb obviatīvs (latīņu *obviam* ‘pretī, pretim’, *obvius* ‘pretimnākošs, laipns, iztapīgs’), bet tā nav patstāvīga persona – tas ir trešās personas paveids, ko reprezentē trešās personas forma, kas izdalīta uz atsvešinātas/neatsvešinātas piederības kategorijas pamata, norādot personu, kas tiek pieminēta pēc trešās personas: *Viņš iedeva man viņas (nevis savu) grāmatu.*⁷

⁵ Par to skat.: Мельчук И. А. Курс общей морфологии. – Москва-Вена, 1998, с. 203; Плунгян В. А. Общая морфология: введение в проблематику. – М., 2000, с. 255.

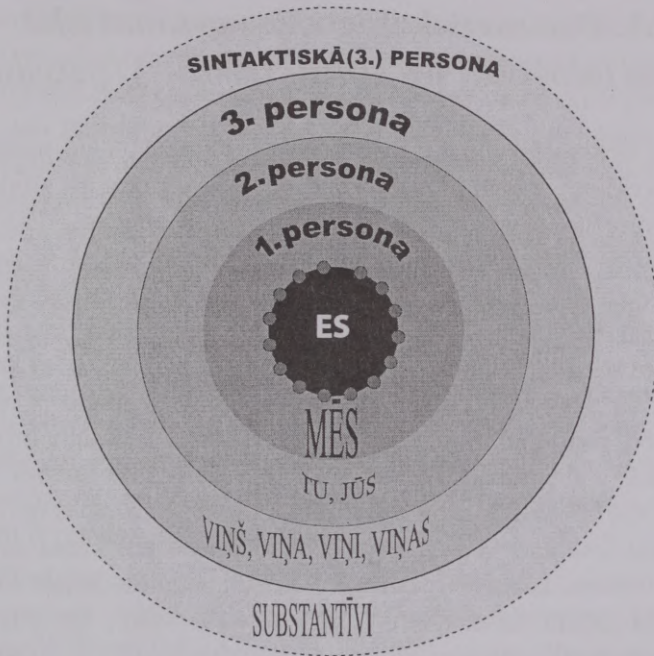
⁶ Par to skat.: Мельчук И. А. Курс общей морфологии. – Москва-Вена, 1998, с. 203.

⁷ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, с. 221.

Verbu sistēmā personas kategorijas morfoloģiskie rādītāji ir attiecīgās personu formas. Verbu sistēma ir plaša un sarežģīta, un personas kategorija tajā ir saistīta ar daudzām citām gramatiskajām kategorijām, tādām, kā modi, laiki, kārtas, veidi u. c. Šī darba uzdevums ir pievērsties tieši personas kategorijai, pēc iespējas norobežojoties no pārējām verbu gramatiskajām kategorijām. Arī verbu sistēmā, tāpat kā pie pronomeniem, galvenā ir personas pozīcija, un arī šeit centrā tāpat izvirzās runātājs resp. attiecīgā izteikuma autors. Tāpēc personas kategorijas dominante verbu sistēmā ir tā forma, kas rāda šo runātāju, un tā ir vienskaitļa pirmās personas forma. Tā nav īpaši nominēta un verbu sistēmā parādās ar gramatiski formālu rādītāju – personas galotni. Atbilstoši otrā persona ir uzrunātā, darbībā iesaistītā, bet trešā persona – pieminētā.

Latviešu valodas morfoloģiskajā sistēmā personas gramatiskais lauks ir verbāli pronomiņš. Pirmkārt, tajā ietilpst verbu visu triju personu iezīmētās formas. Otrkārt, tajā ietilpst arī pronomeni kā patstāvīgi gramatiski vispārinātu personu nosaucēji – tie tiek lietoti kā personas nozīmju izteikšanas palīg līdzekļi pie tām verbu 1. un 2. personas formām, kuras mēdz būt gramatiski pietiekamas formālās viennozīmības dēļ, ir neatkarīgas un spēj realizēt 1. un 2. personas nozīmes arī bez attiecīgajiem personas pronomeniem. Tieši šīs spējas dēļ latviešu valodniecībā ir veidojusies teorija par teikumiem ar potenciāli sadalāmiem gramatiskajiem centriem resp. par “ietverto” teikuma priekšmetu skolu mācību grāmatās.⁸ Ja pie verba tiek lietots personas pronomens, tam bez personas nozīmes ir arī noteikta sintaktiska funkcija – teikuma priekšmeta funkcija; šī pronomena funkcija teikumā it kā kļūst par galveno, kaut gan pronomens nezaudē arī morfoloģisko nozīmību. Treškārt, personas pronomeni teikuma priekšmeta funkcijā palīdz identificēt verbu personu nozīmes pie verbu 3. personas formām. Tātad, ja ir runa par personu kā humānu būtņi, veidojas tāds valodas līdzekļu slānis, kas attiecināms gan uz morfoloģiju, gan uz sintaksi. Taču ievērojamu vietu verbu sistēmā ieņem tikai trešās personas formā lietojamie verbi. Šo verbu morfoloģiskās formas ir kļuvušas inertas un zaudējušas formālo slodzi, tās spēj funkcionēt tikai tādā noteiktā sintaktiskā vidē, kurā minētie verbi saistās ar darbības, procesa vai stāvokļa nosaukumiem – leksiski pilnvērtīgiem substantīviem. Tātad trešās personas verbiem personas nozīme no morfoloģiskas ir kļuvusi par sintaktiski iezīmētu. Sintaktiskā puse realizējas sintagmātiskā aspektā. Personas gramatiskā lauka ideju ar vienskaitļa pirmās personas pronomenu *es* kā dominantu lauka centrā shematiski varētu ilustrēt šādi:

⁸ Latviešu valoda 7.–9. klasei. – R., 1975, 45. lpp.; Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilāns O. Latviešu valodas mācības pamatkurss. – R., 1978, 147. lpp.

Attiecīgo personu joslās ietilpst kā shēmā rādītie personas pronomeni, tā arī atbilstošās verbu personu formas. Personas gramatiskā lauka kodolu veido personas pronomeņu un verbu formu kombinācijas ar visu triju personu nozīmēm; šis kodols balstās uz trīspersonu verbu morfoloģisko formu sistēmas. Šajā kodolā, kas aptver triju personu joslas ar dominanti *es* centrā, visas personas ir paradigmatiski saistītas – savstarpēji atbilstošas, un sintagmātiskais moments (proti, verba formas saistāmība ar attiecīgo personas pronomeņu) šīs paradigmatiskās attieksmes tikai papildina. Tāpat personas gramatiskā lauka kodolā valda paradigmatiskas attieksmes (shēmā kodolu no ārējās joslas norobežo slēgta apla līnija). Ārpus personas gramatiskā lauka kodola veidojas plašā nepersonas josla, ko pārstāv viena gramatiski inerta 3. personas forma, tāpēc te nevar veidoties gramatisko nozīmju un attieksmju paradigmatiskais tīkls – te galvenā ir verba semantika, kas realizējas sintagmātiski – saistījumā ar substantīvu. Trešās personas forma var izteikt attieksmi kā pret personām, tā pret priekšmetiem, bet nevar izteikt attieksmi pret runātāju un uzrunāto. Pirmās un otrās personas formas ir gramatiski nosacītas, bet trešās personas formas – tikai leksiski nosacītas. Tāpēc jāņem vērā, ka ir gan verbi, ko lieto tikai trešās personas formā, bet nav verbu, kam būtu tikai pirmās un otrās personas formas un ko lietotu tikai pirmās un otrās personas formās.⁹

⁹ Par to skat.: Бондарко А. В., Буланин Л. Л. Русский глагол. – Л., 1967, с. 145.

3.1. Personas kategorijas gramatiskā – morfoloģiskā un sintaktiskā – izpaušme

Dziļajās struktūrās noteiktas nozīmes vispārinātā veidā pastāv noteiktā sistēmā – veidojas nozīmju tipi, kam virsējās struktūrās atbilst noteikta formu sistēma, un tā ir uzskatāma un pieejama analīzei. Tāpēc arī mēs valodu vispirms sākam analizēt formāli, un dziļumā slēptā semantika bieži vien mums atklājas pamazām, tāpat kā pamazām mūsu apziņā pilnīgojas arī attiecīgās sistēmas un apakšsistēmas. Dziļās semantiskās struktūras ir ļoti nozīmīgas un būtu izpētījamas vispirms, un tikai pēc tam būtu analizējamas sintaktiskās struktūras. Taču semantisko struktūru izpratne ir relatīva – tā katrā konkrētā gadījumā ir atkarīga no valodas autora sākuma pozīcijas resp. redzes viedokļa. Piemēram, A. Vežbicka min izteikumu *Šimons ir slims* un saka, ka tas var būt saīsināts no izteikuma *Es saku, ka Šimons ir slims*, vai arī jautājums *Vai Šimons ir slims?* var būt reducēts no izteikuma *Jautāju (tev), vai Šimons ir slims*. Lūgumu, pavēļu, vēlējumu, padomu dziļajā struktūrā tiek dažādā veidā modificēti elementi ‘lūdzu (tevi)’, ‘saku’, ‘pavēlu’, ‘novēlu’, ‘dodu padomu (tev)’, ‘runāju’.¹⁰

Personas kategorijas izpaušme gramatikā pirmām kārtām ir morfoloģiska; ar morfoloģisko formu palīdzību tā ienāk sintaksē.

Morfoloģijā personas kategorija ir saistīta, pirmkārt, ar runātāju resp. attiecīgā valodas nogriežņa autoru. Kā jau iepriekš teikts, runātājs ir personas kategorijas **dominante** un visi pārējie šīs kategorijas locekļi tiek vērtēti pēc to attieksmes pret šo dominanti – runātāju resp. komunikantu, turklāt tas tiek darīts no paša runātāja viedokļa. Runātājs dominē gan verbu, gan pronomenu sistēmā. Pronomenu sistēmā tas ir saistīts ar izteikuma subjektu, verbu sistēmā – ar izteikuma centrālā verba subjektu. Pronomeni *es* un *tu* ir katrā pasaules valodā.¹¹ Tiem ir daudz universālu sintaktisku lomu, un svarīgākā no tām ir “psiholoģiskā subjekta” loma, kad tie saistās ar mentāliem predikātiem *domāt, zināt, vēlēties, just, redzēt* un *dzirdēt*.¹² Te ir uzsvērtā runātāja egocentriskā orientācija. Runas akts ir egocentriski organizēts¹³, jo lomu sadali tajā realizē runātājs, izteikuma autors. Personas pronomens palīdz izteikt runātāja subjektīvās attieksmes pret runas akta daļībniekiem.

¹⁰ Вежбицкая А. Сравнение – градация – метафора. – Теория метафоры. – М., 1990, с. 151.

¹¹ Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford – New York, 1996, p. 36.

¹² Turpat, 115. lpp.

¹³ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978, с. 292.

Izteikuma absolūtu egocentriskumu resp. subjektivāciju nosaka tā avots – adresants (vai adresantu grupa): **es (mēs)**. Katrs izteikums ir egocentrisks gan objektīvā (gramatizētā), gan subjektīvā (modāli iezīmētā un nosacītā) nozīmē. Adresātu (vai tā grupu) pārstāv **tu (jūs)**. Adresanta (subjekta) un adresāta (objekta) funkcijas ir opozicionāras. Tā ir opozīcija, kas pastāv trīspersonu verbu sistēmā. Runas resp. komunikācijas pasīvo objektu – adresātu resp. paciensu – pārstāv verba trešās personas forma. Trešās personas pozīcija ir pasīva un atrodas ārpus personu opozīcijas. Tā netieši apliecina arī paša runātāja darbībā tieši neiesaistīta vēstītāja pozīciju. Ņemot vērā teikto, iespējams konstatēt četrus personiskuma opozīciju tipus.

1. Izteikuma **sākumpozīcija** ir egocentriskums, veidojas opozīcija *es ↔ ne-es*. *Es* ir vispārināts personas resp. cilvēka, bet *ne-es* – pārējo iespējamo verbālo subjektu nosaukumi. Opozīcijas pirmajam loceklim ir tikai relatīva – deiktiska – nozīme, toties otrais loceklis ir leksiski determinēts, bet gramatiskā nozīme tam ir relatīva, t. i., deiktiska.

2. **Dalībnieku** aktīva ↔ pasīva **iesaiste** izteikumā: *es, tu ↔ viņš, tas* u. tml. 3. personā. Aktīvos dalībniekus pārstāv subjekta un objekta nosaukums. Situāciju determinē subjekts (adresants), tas ietekmē objektu (adresātu). Pasīvie dalībnieki atrodas ārpus subjekta ietekmes zonas; tie ir neatkarīgi aktanti resp. paciensi, kas palikuši ārpusē un veido semantisku asimetriju.

3. **Personiskuma pozīcija** izteikumā: *anim (hum) ↔ unanim*. Tradicionāli verbu sistēmā tas ir dalījums *trīspersonu ↔ tikai trešās personas* verbos (kas latviešu valodniecībā saukti arī par vienpersonas), to pamato leksiskā nozīme.

4. **Gramatiski leksiskā nosacītība**. Gramatiskās nosacītības gadījumos veidojas brīva gramatiski deiktiska pozīcija, bet leksiskās nosacītības gadījumos – tikai trešās personas nozīme. Gramatiski nosacīts ir trīspersonu verbu 1. un 2. personas formu lietojums, tas ir vispārināts pēc attieksmēm starp runātāju, uzrunāto un runā pieminēto. Tā kā trešās personas formu lietojums ir leksiski resp. konsituatīvi nosacīts un tāpēc formāli indiferents, verba forma no personas viedokļa var būt 1) subjekts *hum* trīspersonu vārdiem un 2) subjekts *unanim* trešās personas vārdiem.

Tātad izteikuma personiskums var būt 1) gramatisks resp. formāls vai arī 2) leksisks resp. konsituatīvs.

(1) **Gramatiskais** resp. formālais izteikuma personiskums ir izteikts kā ar trīspersonu verbu morfoloģiskajām formām (veidojas personiskuma gramatiskais kodols), tā arī ar to verbu personas formām, ko precizē personu pronomeni.

(2) *Leksiskais* resp. *konsituatīvais* ir attiecināms uz trešajā personā lietojamiem vārdiem. Te parādās plašāka personiskuma izpratne – personiskuma noliegums kā viens no binārās opozīcijas locekļiem. Pieņemot šo plašāko personiskuma izpratni, jāsecina, ka personiskuma jēdziens no leksiski semantiskā viedokļa ir obligāts katram izteikumam. Temporālums, modālums un personiskums rāda to izteikuma attieksmi pret īstenību, kas tiek realizēta ar predikativitāti.¹⁴ Tieši no personiskuma viedokļa verbu sistēmā pastāv opozīcija: *gramatiskās personas verbi* ↔ *leksiskās personas verbi*. Šī opozīcija balstās uz patstāvīgo vārdu – verbu un substantīvu – leksiskajām nozīmēm.

Pirmais atbalsta punkts subjektivitātes izpaušanai ir personas pronomena lietojums izteikumā¹⁵. Turklāt izteikumā jābūt savstarpējai atbilstībai starp verba personas formu un piesaistīto personas pronomenu. To var ilustrēt, salīdzinot verbu indikatīva formas: *Mēs iesim. Mēs ejam.* ar personas pronomenu *mēs* un tādas pašas, minētajām homonīmiskas, imperatīva formas bez pronomena: *Iesim! Ejam!* Darbības attieksmi pret personu nosaka runātājs, izvēloties saviem nolūkiem atbilstošas formas. Personas pronomēnā apvienota deiktiskā un nominatīvā nozīme.¹⁶ Turklāt ir izteiktas domas, ka pronomeni nav palīgvārdi, ka tie nav leksiski tukši vārdi – tie ir gramatiski patstāvīgi vārdi.¹⁷ Analizējot personas pronomenu semantisko struktūru, var secināt, ka visos personas pronomēnos dominē semantiskais integrētājelements ‘persona’ – tas ir obligāts. Otrs obligātais semantiskais elements personas pronomēnu nozīmēs ir personas diferencētājelements – pronomēnam *es* tas ir ‘adresants’, pronomēnam *tu* ‘uzrunātais resp. adresāts’, pronomēnam *viņš* – ‘pieminētais’. Tomēr personas pronomena nominatīvā funkcija izteikumā ir nevis leksiski, bet gan gramatiski (sintaktiski) motivēta, balstīta uz vispārinātām gramatiskām nozīmēm, un arguments, ka personas pronomēns spēj aizstāt denotātu, nepiešķir tam pilnu leksisku nozīmi – tas izteikumā funkcionē kā gramatisks līdzeklis.

Ja runātājs izteikuma subjektu identificē tikai pats ar sevi, latviešu valodas personas pronomēnu sistēmā tas nosaukts ar *es*, bet verbu sistēmā to parasti izsaka ar atbilstošām vienskaitļa 1. personas galotņu formām: *runāju, mostos, runāšu* u. tml.

Ja runātājs par izteikuma subjektu identificē pats sevi kopā ar vēl kādu citu vai citiem subjektiem, pronomēnu sistēmā tas nosaukts ar *mēs*, bet verbu

¹⁴ Par to skat.: Бондарко А. В., Булвинн Л. Л., Русский глагол. – Л., 1967, с. 149.

¹⁵ Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974, с. 296.

¹⁶ Химик В. В. Категория субъективности и ее выражение в русском языке. – Л., 1990, с. 13.

¹⁷ Turpat, 15. lpp.

sistēmā izteikts ar atbilstošajām daudzskaitļa 1. personas formām: *runājam*, *runāsim* u. c.

Runātājs izteikuma subjektu attiecīgi var identificēt ar uzrunāto personu – vienu (**tu**) vai vairākām (**jūs**), verbu sistēmā attiecīgi rādot runātāja attieksmi pret verba subjektu ar vienskaitļa vai daudzskaitļa 2. personas formām: *raksti*, *rakstāt*, *rakstīsīt* u. c.

Gan pronomenu, gan verbu sistēmā visos minētajos gadījumos izteikuma autora – runātāja resp. komunikanta – attieksme pret izteikumu vai verba subjektu tiek formāli iezīmēta.¹⁸

Pilnīgi atšķirīga ir trešās personas izpaušme valodā. Pronomenu sistēmā trešā persona ir pieminētā persona. Tā ir iepriekš minētajām adekvāta resp. nosaucoša, proti, runātājs izteikuma subjektu identificē vai nu ar vienu pieminēto (**viņš**, **viņa**), vai ar vairākām personām (**viņi**, **viņas**). Verbu formu sistēmā turpretim 3. personas nozīme formāli netiek garantēta – tā nav formāli iezīmēta, un to var nodrošināt tikai kompleksa semantiski sintaktiska sistēma.

Visi valodā funkcionējošās lielās verbu kopas locekļi – trešās personas verbi – nav ne semantiski, ne arī funkcionāli viendabīgi – tie atšķiras pēc verba nosauktās darbības saistības ar personu kā humānu būtni, un tiem kopēja ir tikai 1. un 2. personas formas neiespējamība, bet semantiski nosacītā sintaktiskā saistāmība ar humānas būtnes nosaukumu ir atšķirīga.

Vienai trešās personas verbu daļai nav iespējamās 1. un 2. personas formas no morfoloģijas viedokļa, bet semantiski tie tomēr ir saistīti ar cilvēcisku personu. Tādā gadījumā veidojas asimetrija starp nozīmi un formu, kas sintaktiski tiek kompensēta ar personas nosaukuma klātieni – šis nosaukums ir funkcionāls personas rādītājs datīvā: *man veicas darbs*; *man sāp galva* u. tml.

Bez personas nozīmes un tāpat arī bez personas nosaukuma ir lietojami vairāku leksiski semantisko tipu verbi: meteoroloģisku nosaukumu verbi, deformāciju verbi u. c., piemēram, *līst*, *snieg*, *drūp* u. tml. Valodniecībā tie pēc tradīcijas saukti par bezpersonas verbiem (skat. 2.). Bezpersoniskums tiem ir semantiski, nevis formāli motivēts, un to nedrīkst identificēt ar gramatisku kategoriju – tas ir saistīts tikai ar cilvēciskas personas nozīmes un klātienes trūkumu un iziet ārpus morfoloģijas ietvariem. Te būtu jārunā par nepersonas sfēru trešās personas verbu sistēmā (par to skat. 1.1.3., 4.2.2. un 6.).

¹⁸ Ir gan iespējami neatbilstmes resp. asimetrijas gadījumi – par tiem skat. 1.1.2.

3.2. Morfoloģiskā persona vārdšķiru sistēmā vispār un verbu sistēmā īpaši

Morfoloģiskajai personai ir tūri gramatiska – formāli morfoloģiska – izpaušme, un tā ir atkarīga no noteiktām gramatisko opozīciju izpaušmēm dziļajās struktūrās. Persona parastā izpratnē – cilvēks (*hum*) – izpaužas, pirmām kārtām, tajās vārdšķirās, kuru formveidošanā personas nozīme ir svarīga, galvenokārt pronomenu un verbu sistēmā.

Opozīcija *dzīvs* ↔ *nedzīvs*, kurā ietilpst persona kā cilvēks, pastāv gan objektīvajā īstenībā (un zinātnes nozarēs, kas to pētī), gan arī valodā. Valodā šai opozīcijai ir šaurāka, no objektīvās, parastās atšķirīga pieeja. Piemēram, valodā tādi jēdzieni kā *koks*, *zāle*, *zieds* ir uzskatāmi par *unanim*, bet attiecīgajā zinātnes nozarē, kur tie tiek pētīti, t. i., botānikā – par *anim*, jo tie tie nosauc dzīvas radības no augu pasaules. Izņēmums būtu personifikācija. Turklāt attiecīgā izpratne var būt atšķirīga dažādās valodās un arī dažādos avotos. Piemēram, V. Čeifs min piemēru no angļu valodas, kurā dzīvnieka nosaukums nav *anim*¹⁹: *zilonis* (it) – *cilvēks* (he). [Te attiecīgo opozīciju ilustrēšanai izmantoti pronomeni: uz dzīvām būtnēm attiecina pronomenu *he*, uz nedzīvām – *it*.] Arī latviešu valodā mēs varētu attiecīgo opozīciju ilustrēšanai izmantot pronomenus kā *anim* ↔ *unanim* rādītājus: dzīva ir persona, ko parasti nosaucam ar *viņš*, *kurš*, arī *kāds* (kā substantīva substitūts). Citu dzīvu radību mēs parasti nosaucam ar *kas*, *tas*, taču tāpat mēs nosaucam arī visus nedzīvos subjektus un objektus (*unanim*). Tātad pronomenus mēs varam izmantot tikai kā *hum* atšķirības rādītājus, turpretim starp *anim* un *unanim* te atšķirības nav un attiecīgo pronomenu izmantošana opozīcijas *anim* ↔ *unanim* analīzē ir nepilnīga un tāpēc nebūtu lietderīga.

Opozīcijai *dzīvs* ↔ *nedzīvs* gramatikā (galvenokārt morfoloģijā, bet arī sintaksē) ir noteikta formāla izpaušme noteiktās patstāvīgo vārdu šķirās, galvenokārt substantīvos kā visnozīmīgākajos leksiski pilnvērtīgajos vārdos, kam raksturīga konsituatīvi neatkarīga nominatīvā funkcija. Tieši substantīvi ir šīs opozīcijas leksiskie pārstāvji, turpretim tās formālie rādītāji var būt un bieži arī ir citu vārdšķiru vārdi – pronomeni un verbi.

Pronomeniem ir opozīcija: *personas pronomeni* ↔ *nepersonas pronomeni* (tie ir pārējie, priekšmetiski orientētie). Persona ir runātājs, sarunbiedrs u. tml. Nepersona gramatikā ir priekšmets, parādība un arī dzīvnieks. 1. un 2. personas pronomeniem nav priekšmetiskuma nozīmes – tie neveido opozīciju *personas* ↔ *nepersonas*, jo tiem ir tikai personas nozīme. Trešās

¹⁹ Чейф У. Значение и структура языка. – М., 1975, с. 130.

personas pronomeniem ir abas nozīmes – gan personas, gan nepersonas. Pronomeni ir leksiski nepilnvērtīgi un konsituatīvi atkarīgi attieksmju nosaucēji, taču sintaktiski tie ir patstāvīgi – tiem ir teikumlocekļu funkcijas. Pronomeni ir gramatiski nozīmīgi – tā ir pilnībā gramatizēta vārdšķira. Latviešu valodā kā *hum* resp. personas, cilvēka nosaukuma rādītāji tiek izmantoti, pirmkārt, visi personas pronomeni, otrkārt, jau minētie *kurš*, *kāds*, kā arī *kas* gramatiski motivētā un literārās normas pieļautā pozīcijā, piemēram, *Kas to zina! Kurš // kas to pateiks?*

Opozīcija *anim* ↔ *unanim* verbu sistēmā gan pēc savas nozīmes, gan arī pēc savas formas ir atkarīga no substantīvu *anim* un *hum* izpratnes. Verbi ir pēc apjoma ļoti liela un semantiski nozīmīga vārdšķira, un tikai neliela verbu daļa spēj desemantizēties un tiek izmantoti tikai kā gramatiski līdzekļi. Tādi ir saitiņverbi, modālie un citi modificētāji verbi. Tikai kā gramatisku līdzekli izmanto verbu *klūt*: *Klūst vēss*. Verbam *klūt* latviešu valodā nav patstāvīgas leksiskas nozīmes. Teikumā: *Sāk līt*. semantiska slodze ir tikai verbam *līt*, verbs *sākt* ir galvenokārt gramatisks rādītājs teikuma izteicējā, bet tomēr ar leksisku elementu sāksšanas nozīmē verba semantiskajā struktūrā. Verbi, kuri nav gramatizējušies, funkcionē kā leksiski un semantiski pilnvērtīgi vārdi. Tādi ir trešās personas verbi ar nepersonas nozīmi, kas izteikumos saistās ar substantīvu nosaukumiem. Turklāt leksiskās semantikas ziņā daži verbi, it īpaši 3. personas formā lietojamie, var būt spēcīgāki un nozīmīgāki par substantīviem, kas ir tiem piesaistīti. Tos var lietot arī bez subjektu nosaukumiem gadījumos, kad to nozīme ir šauri specializēta un pieļauj tikai kāda viena vai nedaudzu savā starpā sinonīmisku substantīvu klātieni un kad verbs var semantiski kompensēt neminēto subjekta nosaukumu. Piemēram: *Līst. Snieg. Tumst.* bez substantīviem *lietus*, *sniegs*, *tumsa*. Ja pie verba iespējami vairāki semantiski atšķirīgi subjekti, kas diferencē verba nozīmes, to klātienes ir nepieciešama verba nozīmes konkretizēšanai, piemēram, *līst ūdens*, *piens*, *šķidrums*.

3.2.1. Trešās personas verbu formāls funkcionāli gramatisks raksturojums

Atzīstot satura un formas vienotības un nedalāmības neapstrīdamību un to, ka saturs šajā vienotībā tomēr ir galvenais un noteicošais, atzīstams arī formālā aspekta nozīmīgums. Turklāt formālā puse vienmēr ir uzskatāmāka, vieglāk uztverama un labāk pakļaujas analīzei.

No formālā viedokļa ir svarīgs verbu 3. personas formu gramatisks kvalificējums, vieta kopējā latviešu verbu morfoloģiskajā paradigmā un lietojums, kā arī morfoloģisko formu transitīvums vai intransitīvums. Turpmāk pievērsīsimies šiem faktiem.

3.2.1.1. Verba personas formu *gramatisks kvalificējums*

Personas kategorija verbu formu sistēmā realizējas trejādi: 1) morfoloģiski – ar galotnēm resp. morfoloģiskiem afiksiem veidojot sintētiskas formas, kam ir noteiktu personu nozīmes: *lasu, lasi, lasa, lasām, lasāt* u. tml.; 2) kombinētā – morfoloģiski sintaktiskā – veidā, kad morfoloģiski (afiksāli) indiferentas formas ar personu pronomenu palīdzību veido analītiskas formas: *es lasot, tu lasot, mēs lasot* u. tml. (tādā gadījumā personas pronomens funkcionē par teikuma priekšmetu un personas nozīme tiek izteikta sintaktiski); 3) sintaktiski – trešās personas vārdiem kopā ar personas, priekšmeta, parādības nosaukumu, t. i., nepersonas semantiskā lauka substantīvu vai tā substitūtu – pronomēnu: *mūris grūst; laiks skaidrojas*.

Trīspersonu verbu formas ar subjektu *hum* var tikt veidotas gramatiski. Tās ir 1. un 2. personas formas abos skaitļos, ko veido ar gramatiskiem līdzekļiem – afiksāciju un gramatizēto pronomēnu palīdzību. 3. personas formas personu nozīmju ziņā ir morfoloģiski indiferentas. Šīm formām personas nozīmi nosaka vārdam piesaistītā subjekta nosaukuma leksiski gramatiskā (pronomēniem) vai tīri leksiskā nozīme.

Valodniecībā sastopami atšķirīgi uzskati par verbu personas formu kvalificējumu. Sintētiskās formas komentārus neprasa, jo attieksmi pret tām motivē afiksu nozīmes. Īpaša uzmanība tiek pievērsta verbu formu analītiskumam. It sevišķi tas attiecināms uz verbu formām, kurām nav formālu atšķirības rādītāju un kuru personas nozīmi rāda personu pronomēni. Piemēram, latviešu valodā tādas ir formas *es lasot, tu lasot; es būtu lasījis, tu būtu lasījis* u. tml.; arī tādas formas, kā *tu runā, viņš runā* u. c. kur personas nozīme tiek realizēta ar personu pronomēniem. Valodnieki šādos gadījumos runā par analītisko paņēmienu personas kategorijas izteikšanā.²⁰ Tiek uzsvērtā pronomēnu gramatiskā funkcija. Piemēram, V. Vinogradovs personas pronomēnus kā verbu formāli gramatisko nozīmju rādītājus sauc par “personas prefiksiem”.²¹ Tādas formas, kā: *es lasu, tu lasi, viņš lasa* u. tml., tāpat visu triju personu (arī trešās personas) formas ar personas pronomēniem kā verbu formu liekiem, pārmēra [krievu: избыточные] personu rādītājiem²² tiek sauktas par analītiski sintētiskām formām. Ir valodnieki, kas uzsver verbu 3. personas formu saistāmību ne vien ar pronomēniem, bet arī ar substantīviem (*viņš // zēns rotaļājas*) un iespējamā

²⁰ Виноградов В. В. Русский язык. – М., 1972, с. 372.

²¹ Turpat, 455. lpp.

²² Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. – Братислава, 1960, с. 410–413.

substantīva piesaistījuma dēļ arī personas pronomenus, tāpat kā substantīvus, ne verbu 1. un 2. personas, ne arī 3. personas formās neietilpina,²³ tātad tādas formas, kā *я купил – ты купил* šie valodnieki neuzskata par analītiskām (analītiski sintētiskām) formām. Pēc A. Bondarko domām, te ir 1) vai nu homonīmiska 1. un 2. personas formu sakritība ar personas pronomeniem, 2) vai arī analītiskas verbāli pronomiņālas personu formas, kurās saplūdis kopā verbāls personiskums ar pronomiņālu personiskumu. A. Bondarko ir devis priekšroku pirmajam variantam, jo visos gadījumos verbu formas pārstāv tikai verbs un nekas cits.²⁴ Mēs šādā gadījumā runājam par kombinētām morfoloģiski sintaktiskām formām.

3.2.1.2. Trešās personas verbi kā verbu *morfoloģiskās paradigmas* daļa

Trešās personas verbi pēc formveidošanas pazīmēm pilnā mērā iekļaujas kopējā latviešu verbu morfoloģiskajā paradigmā, taču atšķirības formu lietojumā ierobežo trešās personas verbu paradigmu, jo tajā nepastāv personu opozīcijas – ir tikai 3. personas forma. Tā kā personas nozīme tiek realizēta morfoloģiski sintaktiskā veidā, verbu formu paradigma tiek sašaurināta par vienu – personas – kategoriju; veidojas verbu paradigmas varianti.

Pasīvās personas lauka verbi (skat. 1.2.1. un 5.2.) veido verbu paradigmas morfoloģiski sintaktisko variantu, kurā izpaužas personu nozīmes un formas asimetriskums: verbus lieto tikai 3. personas formā, bet tiem ir visu triju personu nozīmes, kas realizējas sintaktiski – ar personas datīva palīdzību (par personas datīvu skat. 3.3.1.1.3.): *man veicas, tev veicas, viņam veicas, mums veicas* utt.; *man sāp galva, tev sāp galva, viņam sāp galva* utt.

Taču ne vienmēr ir iespējams strikti savā starpā norobežot trīspersonu verbus no trešās personas verbiem – ir arī gadījumi, kad verbi ietilpst divos atšķirīgos konjugēšanas paradigmas variantos, piemēram, verbu *svīst* lieto gan kā trīspersonu verbu: *es svīstu, tu svīsti, viņš svīst, mēs svīstam* utt., gan arī kā trešās personas verbu: *man svīst rokas, tev svīst rokas, viņam svīst rokas, mums svīst rokas* utt. Līdzīgi arī: *es salstu – man salst* u. c. Tātad minētos verbus nevaram uzskatīt ne par trīspersonu verbiem, ne arī par trešās personas verbiem, jo tos bez īpašas nozīmes atšķirības lieto abējādi, vienīgi morfoloģiski sintaktiskajā variantā ar personas datīvu attiecīgā procesa nozīme un tātad arī pati persona ir pasīvāka.

²³ Par to: Бондарко А. В., Буланин Л. Л., Русский глагол. – Л., 1967, с. 139–140.

²⁴ Turpat, 140. lpp.

Mūsdienu latviešu valodā ir arī verbi, kuru lietošana atkarīga no darbības aktivitātes pakāpes un darbības virziena. Parasti šie verbi nosauc patiku vai nepatiku, uztveres šķietamību u. tml.: *patikt, riebties, likties* u. c. Atšķirībā no iepriekš minētajiem *salst, svīst* tipa vārdiem šie verbi veido divus pēc nozīmes atšķirīgus morfoloģiski sintaktiskus paradigmas variantus ar personas nosaukumu datīvā. Vienā variantā pie verba funkcionē personas datīvs kā personas nozīmes sintaktisks rādītājs: *man patīk ziedi, tev patīk ziedi, mums patīk ziedi* u. tml. Otrā gadījumā *patikt* ir trīspersonu verbs nosauc pasīvu procesu, kas vērsts uz pašu personu – arī šādā gadījumā verbs saistās ar personas nosaukumu datīvā, tikai tam attiecīgajās konstrukcijās *es patīku tev, tu patīc man* u. tml. nav paradigmātiskas nozīmības. Tātad konstatējami verbi, kas lietojami abējādi – gan trīspersoniski, gan tikai trešās personas formā bez īpašas nozīmes atšķirības – atšķirība ir tikai darbības vai procesa aktivitātes vai pasivitātes pakāpē un darbības, procesa virzībā. Ir atšķirīgas attieksmju nianse starp 1) runātāju, 2) pašu darbību, norisi, stāvokli un 3) darbības izjutēju. Ar šīm atšķirībām tiek dažādotas attiecīgo verbu personas kategorijas izteikšanas iespējas – verbi veido vairākus paradigmu variantus.

Nepersonas lauka verbi (skat. 1.2.1. un 6.) veido verbu paradigmas sintaktisko variantu ar nepersonas *unanim* nozīmes substantīvu vai tā substitūtu pie verba 3. personas formas: *lietus līst, mūris drūp, saule spīd, dziesma skan* u. tml. Šādiem vārdiem ir vienīgi trešās personas forma ar nepersonas nozīmi.

Tātad no morfoloģiskās paradigmas viedokļa trešās personas verbi atkarībā no savas leksiskās nozīmes veido divus galvenos tipus: 1) morfoloģiski sintaktisku paradigmu veido pasīvās personas lauka verbi, bet 2) sintaktisku paradigmu veido nepersonas lauka verbi. Salīdzinot abu tipu verbu, pirmos varētu raksturot kā *formālus* trešās personas verbu, jo faktiski tiek realizētas visu personu nozīmes (gan ar sintaktiskiem, nevis tikai ar tīri morfoloģiskiem līdzekļiem), otrs varētu saukt par *īstajiem* trešās personas resp. *nepersonas* vārdiem, jo tiem ir tikai trešās personas forma bez personas nozīmes.

3.2.1.3. Trešās personas verbu *morfoloģisko formu* lietojums

Trešās personas verbu raksturojums būtu nepilnīgs bez to formālās puses, proti, formveidošanas un formu lietošanas iespēju un tradīciju kaut neliela apskata.

Tā kā trešās personas verbi ne formveidošanas, ne arī formu lietojuma ziņā neatšķiras no trīspersonu vārdiem, to formveidošanas iespējas nav ierobežotas. Atšķirības ir formu lietojumā, un tās ir semantiski nosacītas. Mūs interesē gan verbu finīto, gan infinīto formu lietojuma īpatnības.

Vispirms pievērsīsimies finīto formu lietojumam. Pasīvā semantiskā lauka verbūs, kas nosauc personisku attieksmi pret objektīvo realitāti (piemēram, *laimēties, sekmēties, veikties, pieklāties*) un kas nosauc ar personu saistītus fiziskus un psihiskus stāvokļus un procesus (piemēram, *asarot, asiņot, pampt, sāpēt; gribēties*) nelieto pavēles izteiksmē tāpēc, ka minēto verbu nosauktie procesi tiek izraisīti ārpus personas darbības sfēras un notiek patstāvīgi, neatkarīgi no personas gribas un aktivitātes. Tā paša iemesla dēļ pavēles izteiksmē nelieto daudzus nepersonas lauka verbūs, kas nosauc ārējā pasaulē patstāvīgi notiekošas darbības un procesus. Pavēles izteiksmē minētos verbūs var lietot vienīgi personificējumos: *Spīdi spoži, rīta saule! Līsti, līsti, lietutiņi!*

Trešās personas verbūs var brīvi lietot vēlējuma izteiksmē. Tos iespējams lietot, un dažkārt tos arī lieto sintaktiskā konstrukcijā, ko veido verba indikatīva forma kopā ar partikulu *lai*: *lai notiek, lai veicas* u. tml.

Daļu trešās personas verbu lieto darāmās kārtas vēlējuma izteiksmes saliktajā formā bez *būt*. Kopā ar partikulu *ka(d)* un 2. personas vietniekvārdu *tu* tiek veidota īpatnēja vēlējuma forma, kas robežojas ar pavēli. Ar šādu konstrukciju tiek izteikts kāds novēlējums (galvenokārt ļauna vēlējums). Ekscerpētajā materiālā tā visplašāk pārstāvēta ME un nāk galvenokārt no folkloras avotiem. Šāds lietojums parasti sastopams sarunvalodā. ME šādi piemēri doti pie verbiem, kas nosauc kādu aktīvu iznīcības vai deformēšanās procesu, piemēram, pie *sadegt, nokalst, sakalst, sapelēt, sapūt, sarukt, pārsprāgt, sasprāgt, iztrupēt*: *kad tu zilām ugunīm sadegtu!* (ME 3, 608); *ka tu sapelētu!* (ME 3, 698); *kad tu sapūtu laukā!* (ME 3, 710); *kad tu saruktu!* (ME 3, 726); *kad tu pārsprāgtu!* (ME 3, 177); *ka tu deviņuos gabaluos sasprāgtu!* (ME 3, 743). Retāk nekā minētās konstrukcijas konstatēts imperatīvs ar ļauna vēlējuma nozīmi (2. personas formā): *nuokalsti kā rīta rasa!* (ME 2, 793); *sakalsti kā kuoks* (ME 3, 644); *iztrupī kā pūpēdis!* (ME 1, 820).

Vajadzības izteiksmē parasti nelieto tos trešās personas verbūs, kuru leksiskā nozīme vai nu tieši nosauc vajadzību (*vajadzēt, nākties*, arī *klāties, pieklāties, pienākties*, kas nosauc atbildi sociālām – pieklājības – normām). Pārējos trešās personas verbūs iespējams lietot vajadzības izteiksmē, piemēram: *Zvaigznēm vienmēr jāmirdz pie debesīm!*

Arī trešās personas verbu infinīto formu lietojumā ir daži ierobežojumi, bet tie neattiecas uz infinitīvu un darāmās kārtas divdabjiem, jo visus trešās personas verbūs šajās formās lieto bez ierobežojumiem. No formālā viedokļa ierobežojumu vispār nav, jo attiecīgās divdabju formas iespējams veidot arī trešās personas verbiem. Ierobežojumi attiecas uz ciešamo kārtu un ciešamās kārtas divdabju lietojumu.

No intransitīvajiem trešās personas verbiem parasti neveido ciešamās kārtas divdabju formas, vai arī tās veido un lieto ļoti reti. To nosaka objekta attieksmju trūkums attiecīgajiem verbiem. Ciešamās kārtas divdabjus lieto terminoloģiskā nozīmē, piemēram, *guļamā telpa*. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā l minēti daži no intransitīviem verbiem veidoti ciešamās kārtas tagadnes divdabji – *plaukstams, pietiekams, patīkams, plīstams*. Te teikts, ka tādi divdabji, kā *plīstams, pietiekams* u. c. nozīmju ziņā vairs neatšķiras no attiecīgajiem tagadnes darāmās kārtas divdabjiem.²⁵ Šādi divdabji pieminēti arī dubultojumos: *Suns rej rejamo, zobi birst birstamo*.²⁶ Samērā bieži tiek lietoti divdabji *pietiekams, plīstams* un *tīkams*. Divdabis *pietiekams* pēc nozīmes atbilst darāmās kārtas divdabim *pietiekošs*, divdabji *tīkams* ‘tāds, kas patīk’ un *plīstams* ‘tāds, kas viegli var saplīst’ nosauc attiecīgo darbības subjektu pastāvīgas īpašības. Tādi terminoloģijā izmantoti divdabji, kā *dilstams, kūstams* tiek izmantoti galvenokārt terminu lietošanai specifiskos apstākļos un kontekstos. Iespējama šķiet attiecīgo divdabju lietošana stabilos valodas veidojumos ar noteikto galotni: *plaukst plaukstamo, līst līstamo* u. tml., kaut gan pašreiz ekscerpētais materiāls par to neliecina.

Ciešamās kārtas pagātnes divdabjus var veidot no daudziem intransitīvajiem verbiem ar darāmās kārtas nozīmi²⁷, taču no trešās personas intransitīvajiem verbiem šos divdabjus nelieto, jo šie verbi nosauc patstāvīgas, no personas neatkarīgas darbības, stāvokļus, procesus un tiem trūkst ciešamās kārtas pasīvās gramatiskās nozīmes.

Ciešamās kārtas divdabji atbilstoši verbu sistēmas likumībām tiek veidoti no transitīvajiem trešās personas verbiem, piemēram, no verbiem, kas nosauc dzīvniekiem raksturīgas darbības, piemēram, *knābt, lakt, luncināt* u. c. Tas attiecas arī uz nedaudzajiem transitīvajiem trešās personas verbiem: *siens ir aizliedēts, istaba saules apspīdēta* u. tml.

Ciešamās kārtas konstrukcijas parasti funkcionē teikumos ar neatklātu, nenosauktu darbības subjektu, bet ar minēto substantīvu verbam ir objekta attieksmes: ja mežs tiek izcirsts, tad ir kāds, kas to dara. Konstrukcijās ar trešās personas verbiem šādas pasīva nozīmes nav, arī jēdzieniski pie šiem verbiem nav iespējams objekta nosaukums: *lietus līst, sniegs snieg, mūris drūp, gaisis virmo* u. tml.

²⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 648. lpp.

²⁶ Turpat, 649. lpp.

²⁷ Turpat, 650. un 653. lpp.

3.2.1.4. *Transitīvums ↔ intransitīvums* trešās personas verbu sistēmā uz morfoloģijas un sintakses robežas

Lielākajā daļā pasaules valodu atšķirības starp intransitīvām un transitīvām konstrukcijām ir fundamentāli nozīmīgas.²⁸ Verba transitīvums vai intransitīvums ir reizē leksiski, derivatīvi un sintaktiski nosacīts. Leksiski to motivē verba nozīme, derivatīvi – verbu darināšanas līdzekļi, kuri tiek izmantoti atkarībā no leksiskajām nozīmēm. Arī sintaktiskā pazīme ir atkarīga no verba nozīmes – objekta nosaukums pie verba rāda darbības virzienu un darbības subjekta aktivitāti vai pasivitāti. Vienu un to pašu darbību var uzskatīt gan par transitīvu, gan par intransitīvu atkarībā no redzes viedokļa.²⁹ Visās trijās personās lietojamie verbi parasti ir transitīvi, trešās personas verbi – intransitīvi. Trešās personas verbu intransitivitāti nosaka 1) verba semantika vai 2) derivācijas līdzekļu semantika. Turpmāk par abiem nosacījumiem.

3.2.1.4.1. Trešās personas verbu intransitīvuma s e m a n t i s k ā nosacītība

Verbu transitīvuma noteikšana bieži rada grūtības. Vispirms jāņem vērā, ka transitīva vai intransitīva ir tieši noteikta verba nozīme. Tāda ir katra no polisēmiska verba nozīmēm. Tieši tāpēc nozīme šajā darbā ir pieņemta par analīzes vienību. Polisēmiskam verbam visas nozīmes pēc transitīvuma var būt identiskas, bet kāda no tām var arī būt atšķirīga. Ja šādas atšķirības polisēmiska verba nozīmju sistēmā ir, tad parasti transitīvums ir saistīts ar konkrētāku nozīmi, bet intransitīvums ar vispārīgāku. Piemēram: *Es lasu grāmatu. Mēs lasām ogas.* ↔ *Mazais zēns jau labi lasa.*

Tā kā verba transitīvumu nosaka semantika un tā laika gaitā var mainīties, tai līdzī var mainīties arī verba transitīvums. Ja transitīvs verbs no darbības nosaucēja kļūst par stāvokļa nosaucēju, tas kļūst intransitīvs. Šāds process novērots jau latīņu valodā, jo “.. daudzu latīņu valodas bezpersonas verbu pamatā ir pārejošs verbs”³⁰, kas no darbības nosaucēja kļuvis par stāvokļa nosaucēju, par bezpersonas verbu ar pasīvu nozīmi.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1 verba transitīvumu ↔ intransitīvumu uzskata reizē par leksisku, sintaktisku un morfoloģisku īpatnību.³¹ Trīspersonu verbi parasti ir transitīvi tad, ja tie nosauc aktīva

²⁸ Wierzbicka A. *Semantics: Primes and Universals.* – Oxford – New York, 1996, p. 420.

²⁹ Turpat, 410. lpp.

³⁰ Яниш В. Б. Безличные глаголы и происхождение латинского пассива. – Научные записки Киевского гос. ун-та, т. ХУШ, вып. 8, 1960, с. 101.

³¹ Mūsdienu latviešu literārās valoda gramatika 1. – R., 1959, 548. lpp.

dzīva darītāja mērķtiecīgu uz noteiktu objektu vērstu darbību. Tādu verbu leksiskās nozīmēs tātad ir semantiski elementi – ‘dzīvs darītājs (persona)’ + ‘mērķtiecīgi darīt’ + ‘ietekmējams objekts’, piemēram: *Es lasu grāmatu. Tu skaldi malku.* Var būt arī verbi ar semantiskiem elementiem ‘nejauša, no subjekta neatkarīga darbība’ + ‘objekts’: *Es satiku draugu.* Trešās personas verbu nozīmēs parasti minēto semantisko elementu nav, it īpaši nav elementa ‘iedarbības objekts’. Salīdzinājumā ar transitīviem trīspersonu verbiem tie nosauc pasīvāku un vispārīgāku, patstāvīgu, no personas neatkarīgi notiekošu darbību, procesu vai stāvokli, kas nav vērsts uz objektu. Zaudējot intransitīvumu, šādi verbi parasti iegūst konkrētāku nozīmi: konkretizējas darbības virziens, aktivējas pati norise, un to nosaka semantiskā elementa ‘iedarbības objekts’ iesaistīšanās verba nozīmē. Semantiskais elements ‘persona’ šajā gadījumā nav noteicošais – tas ir jāpapildina ar elementu ‘iedarboties spējīgs aktīvs subjekts’.

Tie trešās personas verbi, kas saistīti ar procesam pakļautas pasīvas personas nosaukuma – paciensa – klātieņi verba nozīmē, parasti ir intransitīvi; intransitīvums ir atkarīgs no to nosauktā procesa rakstura, t. i., no verba leksiskās nozīmes ar semantisko elementu ‘pacienss’ tās sastāvā. Tādi ir 1) verbi, kas nosauc personas resp. dzīvas būtnes fizisku vai psihisku stāvokli un 2) verbi, kas nosauc personas iesaistīšanu objektīvos, no personas gribas neatkarīgos procesos, pārdzīvojumos, izjūtās.

(1) Galvenokārt personas fizisku, bet pārnestā nozīmē arī psihisku stāvokli nosauc tādi verbi, kā *asarot, dzīt* (par brūci u. tml.), *kniest, niezēt, pulsēt, sāpēt, smelgt, strutot* u. tml., kā arī tādas pašas nozīmes priedēkļverbi, kā *sadzīt, ieniezēties, sastrutot* u. tml. Šos verbus parasti lieto kopā ar dzīvu būtņu ķermeņa daļu, orgānu vai ievainojumu nosaukumiem, un šo verbu intransitīvumu nosaka semantiskais elements ‘pacienss’ to nozīmēs. Daži šādas nozīmes verbi var iegūt transitīvumu un reizē ar to arī lietojumu visās trijās personās (bieži pārnestā nozīmē). Piemēram, verbu *pukstēt* parasti lieto par sirdi: *Sirds pukst.* Taču pārnestā nozīmē ‘žēlabaini runāt’ tas kļūst par transitīvu trīspersonu verbu: *Ko tu tik daudz puksti!*

(2) Verbi, kas nosauc personas iesaistīšanu objektīvi notiekošos un no personas gribas neatkarīgos procesos, kā arī uzspiestas, piespiedu izjūtas, ir semantiski visai daudzveidīgi. Tos vieno semantiskais elements ‘pacienss’, kas nosaka šo verbu intransitīvumu. Tādi ir: a) verbi, kas nosauc personisku veiksmi un labklājību: *izdoties, klāties, laimēties, sekmēties, sekties, sviesties* (sar.), *veikties, vesties*; b) verbi, kas nosauc izdevīgumu (parasti materiālu): *atmaksāties, nākties, pienākties*, piemēram: *Man pienākas atalgojums.*; c) verbi, kas nosauc atbilstību, piemērotību, vēlamību: *piederēties, nākties*

(*nākas strādāt*), *pieklāties*, *piestāvēt*; d) verbi, kas nosauc vēlēšanos, iegribu: *gribēties* un atbilstošie atvasinājumi *iegribēties*, *sagribēties*.

Nosacīti te varētu minēt arī trešās personas verbus, kas nosauc kaut kā pietiekamību vai trūkumu: *pietikt*, *trūkt*, *vajadzēt*. Šie verbi latviešu valodā atbilstoši literārās normas prasībām saistās ar objekta nosaukumu ģenitīvā: *pietiek laika*, *trūkst naudas*, *vajag atbalsta*. Pēdējā laikā pie verba *vajadzēt* ir atzīts arī akuzatīvs, kurš kā objekta nosaukums ienāk valodā visos iespējamajos gadījumos atbilstoši sistēmiskās analogijas likuma prasībām, tātad šādā lietojumā verbs *vajadzēt* ir transitīvs. Piemēram: *Cilvēkam vajag suni*. Pie *pietikt* un *trūkt* sarunvalodā tiek lietots objekta nosaukums nominatīvā paralēli ģenitīvam (autore gan iesaka ģenitīvu): *Trūkst nauda // naudas*. *Pietiek laiks // laika*. Katrā ziņā minētie objekti pie šiem verbiem netiek iesaistīti aktīvās darbībās kā šo darbību tiešie aktīvās iedarbības objekti.

Abējādi – gan kā trīspersonu verbi, gan kā trešās personas verbi – lietojami verbi, kas nosauc ieinteresētu vērtējumu: *dergties*, *patikt*, *riebties* u. tml.: *Tu man patīc*. *Es tev patīku*. ↔ *Man patīk ceļot*. Taču arī tie ir intransitīvi verbi, jo to leksiskajās nozīmēs ir semantiskais elements ‘pacienss’, bet substantīva nosaukumam nominatīvā nav aktīva darītāja nozīmes.

3.2.1.4.2. Trešās personas verbu transitīvuma derivatīvā nosacītība

Trešās personas verbu sistēmā ir konstatēti arī transitīvi verbi. To nav daudz, un to skaits dažādās verbu mikrosistēmās ir atšķirīgs.

Transitīva ir lielākā daļa verbu, kas nosauc dzīvniekiem īpatnējas darbības: *knābt*, *lakt*, *luncināt*, *nērst*, *perēt* u. c. Šie verbi tiešajā nozīmē ir attiecināmi vienīgi uz dzīvniekiem, tāpēc to nozīmēs nav elementa ‘persona’ un tos nelieto visu triju personu formās. Taču tie nosauc aktīvu darbību, kurā iesaistīts aktants ar ietekmes objekta nozīmi: *Suns laka savu vakariņu devu*. *Asti priecīgi luncinādams*, *no būdas izlīda kucēns*. *Vardes nērs savus kurkuļus siltās, seklās peļķēs*. • .. *par dzeguzi stāstīja, ka tā iedējot olas citu putnu ligzdās un liekot tiem tās arī izperēt*. (Austr2, 125)

Nedzīvās pasaules laukā aina ir citāda. Pagaidām ir konstatēts tikai viens kauzativs un transitīvs trešās personas piedēkļverbs *aizliedēt*, kas nosauc meteoroloģisku dabas parādību: *Lietus aizliedēja labību*.

Transitīvi ir trešās personas verbi, kas nosauc vielas kustību un pārvēršanos: *izgarot*, *piegarot*, *nogulsnēt*, *piestīgot*, *piešķīst*, *iztvaiko*. Transitīvi ir arī daži verbi, kas nosauc priekšmetu kustības: *uzbangot*, *uzmutuļot*, *izstrāvot*, *vēdīt*, *uzvēdīt*, *apvēsmot*, *ieviļņot*, *uzviļņot* u. c. Transitīvi ir arī daudzi redzes efektu uztveres verbi: *apmirdzēt*, *apspīdēt*, *atplaiksnīt*, *atstarot*, *pārspulgot* u. c. Transitīvi ir arī tādi skaņu verbi, kā *pārskanēt*, *pāršalkt*, *piešalkt*. Kā

redzams no minētajiem piemēriem, transitīvi galvenokārt ir trešās personas priedēkļverbi, un to transitīvumu nosaka priedēkļu nozīmes Tādu verbu ir samērā daudz. Analizēsīm dažus no tiem.

Priedēklis *ap-* piešķir trešās personas vārdiem nozīmi 'aptvert, apņemt no visām pusēm' – skat. verbus *apšalkt*, *apvēsmot* u. c. Piemēram: *skaņas tuo apšalca nuo visām pusēm*. (ME1, 119) *Mikla elpa ar pelējuma smaku apvēsmo augumu*. (AU2, 361)

Redzes efektu verbi ar priedēkli *ap-* kauzātīvā nozīmē 'likt spīdēt, mirdzēt u. tml.' ir transitīvi, piemēram, *apmirdzēt*, *apspīdēt*: *Spoža saule apmirdz pilsētu*. *Rīta saules stari apspīdēja rasā vizuļojošo plavu*. Tāpat transitivitāti vārdiem piešķir priedēklis *at-* ar nozīmi 'atspoguļot pamatverba nosaukto efektu': *Katrs vaibsts viņas dzeltenbālganā sejā atstaro asas sāpes un sagurumu*. (AU1, 61) *Smadzenes refleksiīvi atplaiksniī jau agrāk pārdomāto un apsvērtu*. (AU2, 418)

Vārdiem *garot*, *starot*, *strāvot*, *tvaikot* u. tml. priedēklis *iz-* piešķir nozīmi 'radīt un izplatīt ap sevi (gaismu, starus, smaržu, siltumu u. tml.)' un reizē ar to arī transitīvumu kauzātīvā nozīmē kopā ar gaismas, smaržas, siltuma nosaukumu, piemēram: *Kaudzēs sakrautā malca izgaro sveķu smaržu*. (SudrE, 236) *Brūnās acis izstaro siltumu*. • *Nakts aprasinātās lapas .. iztvaikoja slāpējošu smaržainu mikhumu*. (AU3, 107) Bez kauzātīvās nozīmes šie vārdi ir intransitīvi: *Vakarnakts slapjums jau izgarojis*.

Transitīvi ir redzes efektu un skaņu vārdi ar priedēkli *pār-* pārspēšanas nozīmē: .. *sārteno spīdumu reizēm pārspuldza tālo zibeņu baltā plīva*. (AU3, 362) *Balsu dūkonu telpā reizēm pārskanēja kāds izsauciens vai smieklu šalts*.

Priedēklis *pie-* piešķir trešās personas vārdiem transitīvumu un nozīmi 'piepildīt (ar pamatverba nosauktās darbības rezultātu)': *Virtuvi piegaroja tvaiki no milzīga cūku kartupeļu katla*. *Istabu pieskanēja zēna balss*. • *Krūmu saaudze .. zāles un apeiņu pietūgota* .. (AU4, 14) [Minētajā piemērā divdabīs veidots no transitīva vārda.] *Aizskanējās Bēthovena simfonijas akordi*. *Skaņas cēlās svinīgi un grima, brīžiem piešalkdamas visu telpu*.. (Lub, 186) *Tad kaut kas sprāga, drausmīgi, dārdošī, piešķīda seju ugunīm un smirdošīem dūmiem, iešļācās acīs*.. (AU3, 483)

Priedēklis *uz-* piešķir vārdiem akuzātīvu nozīmi 'likt kaut kam sākt darboties atbilstošī pamatverba nosauktajai darbībai'; tādi ir vārdi *uzbangot*, *uzmutuļot*, *uzviļņot*, piemēram: *No jūras puses pūta rietenis un uzbangoja upē vilnīšus*. • *straume uzvanda, uzmutuļuo dūņas*. (ME4, 361) *Sausai zālei degot, vismazākais vējiņš uzviļņo veselu liesmu jūru*. Arī vārdam *uzvēdīt* ar nozīmi 'vēdījot uzvirzīt virsū' ir daļēji kauzātīva nozīme: *Garāmbraucošā mašīna uzvēdīja putekļus un karsta gaisa strāvu*. Taču minētos vārdus lieto

arī intransitīvi kopā ar darbības subjekta nosaukumu: *jūra stipri **uzbangojusi***. (ME 4, 316) *Zivs cepot piedega, un virs plīts **uzmutuļoja** dūmi*. • .. kaut kur no lejas **uzvēdīja** svešāda smarža. (AU4, 129)

Daži transitīvi trešās personas verbi neiekļaujas iepriekš minētajos piemēros. Tāds ir verbs *aizliedēt* ar nozīmi 'likt salīt, samirkt, lietum līstot'. Parasti var aizliedēt pļaujamu vai nopļautu sienu, labību, kartupeļus u. tml.: *Melns aizsegs .. noklājies gar visu malu, likās, ka nāk jau krēsļa*. Arī *vējš cēlās*. .. – *Un tak viņš grib mums **aizliedēt** to auzu lauku*, Vanags *drūmi teica*. (AU4, 46) Transitīvumu trešās personas verbam piešķir piedēklis *-ē-*, taču verbs ir lietojams tikai trešajā personā. No teiktā varam secināt, ka tikai vienas – trešās personas – formas lietojumu nosaka verba leksiskā nozīme, bet transitīvais lietojums ir atkarīgs galvenokārt no verba kauzativitātes, ko savukārt nosaka vispārināta leksiskā nozīme jau citā – gramatikas – līmenī.

Verbam *ieviļņot* tiešā nozīme ir intransitīva – 'viļņojot ieplūst': .. *istabā **ieviļņoja** gājēju čalas, ziedu smaržas un sadeguša benzīna tvans*. (Kar56, № 5, 54) Pārnestā nozīmē 'satraukt, radīt pārdzīvojumu' šis verbs ir transitīvs: *Sudrabkalna agrīnie dzejoļi mūs **ieviļņo** ar savu dziļo cilvēcīgumu, domu un jūtu pirmreizīgumu*. (Kar55, № 12, 100)

Konstatēts arī verbs *nogulsnēt* transitīvā lietojumā ar nozīmi 'radīt nogulsnes, panākot, ka nostājas biežumi': *Sēravoti **izplūst** līcī un tā krastos, **nogulsnējot** avotkalķus*.

Verbs *vēdīt* lietojams divējādi: 1) intransitīvi ar nozīmi 'plūst, izplatīties (par smaržu)': *No purva puses pretī **vēdīja** vēsa dūņu smaka*. un 2) transitīvi ar nozīmi 'izplatīt smaržu, smaržot': *Vaivarāji stāvēja baltu ziedu kamoliņu pilni un **vēdīja** reibinošu smaržu ap klaušiniekiem*. (AU3, 137)

Mūsdienu latviešu valodā konstatēti ar kauzatīvo piedēkli *-o-* atvasināti transitīvi trīspersonu verbi, kas sastopami arī trešās personas intransitīvā lietojumā. Tādi ir verbi *raibot*, *sārtot*, *iesārtot*, *sidrabot*, *sudrabot*, *zeltot* ar nozīmi 'būt raibam, sārtam u. tml.'. Verbs *raibot* ME minēts transitīvā lietojumā kā trīspersonu verbs, bet ekscerpētajā materiālā tas konstatēts tikai trešās personas formā un tā lietojums ir gan intransitīvs, gan arī transitīvs: *Pļavā **raiboja** puķes*.. (JGr1, 124) *Balto spilvenu **raiboja** vēl nesarecējušu asiņu lāses*. (Kar 57, 10, 60) Tas pats sakāms par pārējiem minētajiem verbiem: *Dārzā **sārto** rudens ziedi*. *Tepat lejā **sudrabo** liels ezers*. *Pār kāpām vakars **zelto** lēns*. (JSudr1, 76) Minēto verbu transitīvo lietojumu motivē kauzatīvais piedēklis: *Austošā saule **sārtoja** egļu galotnes*. *Saulriets maigi **iesārto** debesis*. *Bērzus **sudrabo** salna*. *Pirmie saules stari **zelto** kalnu virsotnes*.

Trešās personas priedēkļverbi ir transitīvi aktīvas darbības – kauzātīvā – nozīmē 1) ‘viscauri aptvert, apņemt, piepildīt’; 2) ‘radīt, izplatīt ap sevi’; 3) ‘atspoguļot, atstarot’; 4) ‘piepildīt, darīt pilnu (ar ko)’.

3.3. Personas kategorija *sintaksē* un *sintaktiskās personas jēdziens*

Personiskuma jēdziens ir obligāts katrā izteikumā. Tā kā verba personas kategorijai ir gramatiskā – morfoloģiskā un sintaktiskā – izpausme, varam runāt par diviem personas kategorijas gramatiskajiem paveidiem – par morfoloģisko personu un par sintaktisko personu. Morfoloģiskā persona tiek izteikta ar morfoloģiskiem līdzekļiem – ar personu galotņu morfēmām. Taču mūsu izpētes objekts ir trešā persona, un tās izpausme valodā ir visai sarežģīta. Trešā persona neaprobežojas tikai ar cilvēciskas personas *hum* izpratni, tā ietiecas arī nepersonas sfērā un ietilpst kā personas, tā arī nepersonas laukā (skat. 1.2.). Tā kā trešajai personai ir tikai viena forma, bet nozīmju daudz un dažādas, te saskaras morfoloģiskās un sintaktiskās personas izpratne. Tāpēc mums ir nepieciešama arī sintaktiskās personas jēdziena izpratne.

Personas kategorijai sintaksē ir citāda izpausme nekā morfoloģijā – sintaktiskās personas jēdziens ir plašāks, tā tiek izteikta ne tikai ar verba personas formu, bet vēl ar citiem līdzekļiem, piemēram, ar personas nozīmes substantīviem un personas pronomeniem. Sintaktiskā lietojumā morfoloģiskās personu formas tiek papildinātas ar attiecīgiem personu pronomeniem, kas ir fakultatīvi pie trīspersonu vārdzīmju gadījumos ar diferencētām galotņu morfēmām 1. un 2. personas formās abos skaitļos – ja to nav, tad, pēc latviešu valodniecības tradīcijas pēdējos gadu desmitos, veidojas teikumi ar potenciāli sadalāmu gramatisko centru.³² Taču ne katrs darbības subjekts izteikumā ir persona *hum*. Izteikumos var būt arī sekundāri predikatīvs komponents ar objekta nozīmi attieksmē pret izteikuma primāro darbību (procesu, stāvokli) un tās subjektu (veicēju, arī izjutēju). Tad veidojas izteikumi ar sekundāri predikatīvu konstrukciju: *Es redzu tevi nākam* [*Es redzu: tu nāc*]. Sekundāri predikatīvās konstrukcijas subjekts var būt arī priekšmeta nosaukums – tādā gadījumā sekundārās darbības subjektam nav objekta nozīmes attieksmē pret primāro izteikuma darbību un tās subjektu – primārā darbība un sekundārā darbība ir patstāvīgas un paralēlas: *Brauc traktors, čirkstot ceļa oļiem* [*Traktors brauc: ceļa oļi čirkst*]. Pirmajā piemērā starp primāro un

³² Kārklīņš J. Praktikumus mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē, 1. daļa. – R., 1974, 35. lpp.; Freimane I. Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. – R., 1985, 22. lpp. u. c.

sekundāro darbību un to subjektiem ir vienlaicīga sastatījuma attieksmes, otrajā – cēlonības un seku attieksmes.

J. Kārklīšs latviešu valodniecībā ir ieviesis izteikuma predikativitātes ↔ nepredikativitātes personas aspektu.³³ Viņš, tāpat kā O. Ahmanova³⁴, par teikuma priekšmetu uzskata dzīva darītāja nosaukumu teikuma priekšmeta funkcijā un teikumus ar šādu teikuma priekšmetu sauc par personas teikumiem, pretēji nepersonas teikumiem, kuros teikuma priekšmeta funkcijas veic priekšmeta vai parādības nosaukums. Tātad teikums *Bērnus mostas* ir personas teikums, bet teikums *Diena aust* – nepersonas teikums. Katrā gadījumā persona ir uzskatāma par fakultatīvu teikuma pazīmi.³⁵ Minētajai sintaktiskās personas izpratnei ir semantisks pamats.³⁶ Paliek neskaidrība pašas personas izpratnē – vai to sašaurināt līdz *hum* nozīmei. Ja tā, tad teikums *Suns rej* ir nepersonas teikums, kaut gan suns ir dzīva būtne. Tā ir semantiska detalizācija, un tā ir konsekventa attieksmē pret personas jēdzienu un tātad arī pret personas kategoriju gramatikā.

O. Ahmanova ir minējusi sintaktiskās personas kategoriju – to pārstāv dažādi valodas līdzekļi, ar kuriem izteikta attieksme pret personu sakarā ar predikativitāti – tāda ir mudinājuma, lūguma, pārmetuma u. tml. intonācija, kas kategoriāli vispārināta uz semantiski sintaktiskas līdzības pamata, kā *Sveika, brīvā stihija! Ārā! Paldies!* Arī šeit pamats ir semantisks, precīzāk – semantiski situatīvs, jo minētos piemērus ar personu iespējams saistīt tikai pēc situācijas: ja teikumā ir uzruna, tam ir 2. personas nozīme arī bez personas formālā rādītāja – verba. Tāpat 2. personas nozīme ir arī līdzīgiem izteikumiem ar aicinājuma, draudu u. tml. nozīmi

Saistījumā ar personu O. Ahmanova minējusi arī derivatīvo resp. vārddarināšanas kategoriju.³⁷ Par vārddarināšanu personas aspektā varētu runāt gadījumos, kad ir pretstatāmi viena un tā paša formālā tipa derivāti ar atšķirīgu personas aspektu: *skolotājs* (persona) – *drupinātājs* (instruments) – *papildinātājs* (teikuma loceklis). O. Ahmanovas minētajam semantiskajam pretstatījumam trūkst formāla, gramatiski izskaidrojama diferencējuma.

³³ Krievu valodniecībā *категория не-лица*, angļu – *category of non-person*.

³⁴ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, с. 192.

³⁵ Freimane I. Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. – R., 1985, 18. lpp.

³⁶ I. Meščajinovs uzskata, ka persona ir viena no predikativitātes pazīmēm, bet tā neveido gramatisku jēdzienu – tā paliek jēdzienisko kategoriju jomā. Skat.: Мещанинов И. И. Глагол. – Л., 1982, с. 68.

³⁷ O. Ahmanova to skaidro kā vārddarināšanas kategoriju substantīvu sistēmā, kas ir saistīta ar priekšmetiskuma jēdzienu un pretstatāma personas kategorijai. Piemēram, *skolotājs* (persona) – *kaste* (nepersona). Par to skat.: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, с. 192.

Pieņemot galveno nosacījumu – ka persona kā gramatiskās personas kategorijas pamats ir saistāma ar cilvēcisku būtni *hum*, trešās personas verbu detalizētu raksturojumu saistījumā ar sintaktisko personu dosim turpmākā šo verbu sintaktiskās saistāmības apskatā un saistāmības modeļu raksturojumā.

3.3.1. Trešās personas verbu *saistāmība* resp. valence

Verba saistāmību nosaka kā paša verba, tā arī tam piesaistīto locekļu semantika. Saistāmība var būt regulāra un neregulāra. Regulārā saistāmība pilnībā izriet no saistīto vārdu semantikas, tiek regulāri (bieži, atkārtoti) lietota un ir nostiprināta ar valodas tradīciju. Verbu praksē tie parasti ir tā sauktās rekcijas jautājumi. Saistāmības regulārums sakarā runājam par verbu semantisko orientāciju. Tā var būt katram verbam sava. Piemēram, verbam *dzīvot* un verbam *glabāt* ir lokāla orientācija, un vietas nosaukums pie tiem ir obligāts. Semantiskā orientācija ir verba saistāmības galvenais, visvairāk vispārinātais semantiskais aspekts. Parasti viena leksiski semantiskā tipa vārdiem ir kopīga semantiskā orientācija. Varam runāt par verbu subjekta, objekta un adverbīālo orientāciju. Kā jau iepriekš teikts, gandrīz visiem latviešu valodas vārdiem raksturīga subjekta orientācija.

Saistāmība pauž verbu sintaktisko specifiku un ir nozīmīga personas kategorijas izteikšanā. Trešās personas verbi latviešu valodā saistās ar deklinējamu vārdšķiru (substantīvu vai tā substitūtu, parasti personas pronomenu) noteiktām locījumu formām, ar infinitīvu un arī ar adverbiem. Verbu sintaktiskās īpatnības atbilst šo verbu semantikai. Tas jo spilgti izpaužas šo verbu saistāmībā ar trim substantīvu locījumu formām – ar nominatīvu, ģenitīvu un datīvu.

Aplūkojamus verbus ar minētajiem substantīvu locījumiem vieno cieša savstarpēja saistāmība. Tradicionālās latviešu gramatikās nominatīvs un ģenitīvs pie trešās personas vārdiem uzskatīts par teikuma priekšmetu, tomēr katram no šiem locījumiem ir atšķirīga nozīme attieksmē pret personas kategoriju. Ja verbs saistās ar nominatīvu, pie tā vai nu personas nosaukums netiek lietots vispār – tiek lietots priekšmeta vai parādības nosaukums: *Lietus līst* – vai arī personas nosaukums lietots datīvā: *Man sāp kāja*. Ja datīva nav, piemēram, *Kāja sāp*, verbam nav arī eksplīcīti izteiktas personas nozīmes, kaut gan persona ir semantiski iespējama – kāja pieder kādai dzīvai būtni, iespējams, personai kā cilvēciskai būtni. Tātad datīvs ir personas nozīmes eksplīcīts rādītājs pie verba. Teikuma priekšmetam ģenitīvā šādas nozīmes nav. Piemēram, teikums *Trūkst laika* ir nepersonas teikums. Taču verbi, kas saistās ar ģenitīvu, nosauc ar personu saistītas darbības, procesus, norises, tāpēc arī pie tiem ir nepieciešams personas rādītājs, un tāds ir datīvs: *Man trūkst laika*. Šajā sakarā izvirzās jautājums par sintaktisko personu pie

trešās personas verbiem. Pašreiz sintaktisko personu izprot divējādi – par sintaktisko personu uzskata 1) gramatisko teikuma priekšmetu, 2) jebkura darītāja nosaukumu vispār. Tānad sintaktiskās personas robežas ir samērā izplūdušas³⁸. A. Ozols runā par sintaktisko personu tieši aplūkojamo verbu (t. i., tradicionālā vienpersonas verbu izpratnē) un skaidro to šādi: “Pie vienpersonas verbiem pieskaitām tos, kam ir gan trešās personas morfoloģiskā forma (tā saucamos “bezpersonas” verbus), gan arī tos, kam ir visu personu formas, bet kuru trešās personas formu iespējams saistīt ar vārdu datīvā kā darbības darītāja vai izjutēja nosaucēju. Šai sakarā izvirzām jēdzienu *s i n t a k t i s k ā p e r s o n a*, ar ko tiek nosaukts tas reālais objekts, uz kuru attiecas verba finītās formas nosauktā pazīme, t. i., objekts, kas ir attiecīgās pazīmes “nesējs”.³⁹ Minētais datīvs nosauc pasīvo personu – paciensu. A. Ozols to uzskatījis par sintaktisku personu, pilnīgi pamatoti uzsverot tā lielo nozīmību. Pēc viņa uzskata šāds datīvs ir “viens no predikatīvās attieksmes komponentu tipiem, proti, – teikumpriekšmets verbālajā kondominācijā.”⁴⁰

Sintaktiskās personas izpratne ir semantiska: tas ir aktanta – agensa vai paciensa – nosaukums ar personas nozīmi. Gramatiski tas pie trīspersonu verbiem nosaukts ar substantīva nominatīvu un pie trešās personas verbiem ar datīvu un tānad izpaužas sintaktiski. Minētie locījumi ir reizē leksiski un sintaktiski personas rādītāji. Ja pie attiecīgajiem verbiem nav nominatīva, tā vietu var ieņemt atbilstošās nozīmes infinitīvs (ar vai bez datīva). Piemēram: *Man veicas darbs. – Veicas darbs. – (Man) veicas strādāt.* Ar tādiem pašiem nosacījumiem infinitīvs vai aizstāt arī ģenitīvu: *Vajag maizes. – Vajag ēst.*

Turpmāk sniegsim galveno trešās personas verbu saistāmības veidu un attiecīgo modeļu detalizētāku raksturojumu.

3.3.1.1. *Primārā* trešās personas verbu saistāmība resp. valence

Par primāro uzskatīta saistāmība ar darbības resp. stāvokļa vai procesa subjekta nosaukumu, kas identificējams ar sintaktiskās personas nosaukumu pie trīspersonu verbiem. Trešās personas verbiem tā ir saistāmība ar iepriekš minētajām trim substantīvu (vai to substitūtu) locījumu formām – ar nominatīvu, ģenitīvu un datīvu.

³⁸ Par to: Kārklīņš J. Galvenie vienkopus teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Kandidāta disertācija. – R., 1952, 207., 391. un 398. lpp.

³⁹ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. – R., 1961, 266. lpp.

⁴⁰ Turpat, 266. lpp.

3.3.1.1.1. Trešās personas verbu saistāmība ar nominatīvu

Dažādu semantisko lauku verbi atšķirīgi saistās ar priekšmetisko subjektu nosaukumiem nominatīvā. Ar nominatīvu saistās visi trešās personas verbi, kas funkcionē **nepersonas semantiskajā laukā**. Nominatīvs ir attiecīgo dabas procesu un norišu, skaņu, gaismas un krāsu efektu u. tml. nosaukums. Turklāt nominatīva klātie parasti ir obligāta – tā precīzē un balsta verba leksisko nozīmi kontekstā un ietilpst attiecīgo sintaktisko konstrukciju gramatiskajā pamatkodolā. Bez nominatīva iespējams lietot tikai tos verbus, kas nosauc astronomiskas un meteoroloģiskas dabas parādības, taču arī starp šiem verbiem ir tādi, ko parasti bez nominatīva nelieto: *aust*, *rietēt*, *sijāties*, *sasnigt*. Gandrīz visus minētos verbus var lietot arī kopā ar nominatīvu, arī tādus, kā *miglot*, *tumst*, *vakarot*, kurus parasti uzlūko par tā sauktajiem bezpersonas, t. i., bez nominatīva lietojamiem verbiem. Šo latviešu valodas īpatnību raksturojis K. Mīlenbahs. Viņš saka, ka teikumi “.. lietus līst”, “sniegs snieg” ir jauns latviešu atradums. Vācietis savam “es regnet” (līst), “es schneit” (snieg) nemāk piešķirt nekādu noteiktu teikuma priekšmetu, vācu pētnieki pat māca, ka šos teikumus teikuma priekšmets nav nedz domājams, nedz noteicams, bet latvietis atradis viņam noteiktus teikuma priekšmetus: lietus, sniegs.” Un turpat tālāk K. Mīlenbahs paskaidro tā cēloni: latviešu valodā verbs *līt* ir daudznozīmīgs, tādēļ latvietis nozīmes konkretizēšanai līdzīgi visu šķidrumu nosaukumiem tam pievienojis arī substantīvu *lietus*, bet pēc analogijas arī viennozīmīgais verbs *snigt* sākts lietot kopā ar teikuma priekšmetu *sniegs*.⁴¹ K. Mīlenbahs ir norādījis uz potenciālo iespēju visiem dabas parādību nosaucējiem verbiem piesaistīt nominatīvu: “Ja kāds drošs dziesminieks, dibinādamies uz izteikumiem, kā: lietus līst, sniegs snieg, migla miglo – mums uz šo vaicājumu [*iepriekš jautāts: kas salst?, domājot par aukstu laiku* – I. F.] atbildētu savā dzejā: sala salst un tumsa tumst, tad nez vaj latviešu lasītājs maz par to brīnītos.”⁴² K. Mīlenbahs norādījis, ka ne tikai latviešu valodai, bet arī citām valodām piemīt tieksme pēc noteikta teikuma priekšmeta pie verba: “Ka nevien latviešu valoda, bet vispār valodas dzenas pēc valodas ziņā izsacīta teikuma priekšmeta, to pierāda .. arī tas, ka pēc vācu vietnieka vārda “es” parauga ieviesies nevien dažu romāņu un dažu slāvu, bet arī dažos apgabalos latviešu valodā aizrādāmais vietnieka vārds pie bezpersoniskiem izteiksmes vārdiem: viņš līst.”⁴³ Daļa valodnieku uzskata, ka šādi lietots norādāmais pronomens (latviešu *viņš*, krievu *оно*) ieviesies valodā līdzīgi vācu *es*, franču *il*, angļu *it* (*es regnet, il pleut, it*

⁴¹ Mīlenbahs K. Teikums. – R., 1898, 19. lpp.

⁴² Turpat, 19. lpp.

⁴³ Turpat, 20. lpp.

rains) kā īpaša bezpersoniskuma izteiksmes forma⁴⁴, kurā pronomenam ir tikai formāla bezpersoniskuma gramatiskā rādītāja funkcija⁴⁵, un ka tas ir drīzāk palīgvārds bezpersoniskuma apzīmēšanai, nevis teikuma priekšmets.⁴⁶ Latviešu valodā personas pronomenam *viņš* nav semantiski patstāvīgas personas rādītāja nozīmes – tas piekļaujas verbam kā nosauktās darbības vai procesa nozīmes pastiprinātājs, akcentētājs. Visus pārējos nepersonas lauka verbus lieto kopā ar nominatīvu. Tikai atsevišķos gadījumos tos lieto bez nominatīva, galvenokārt kopā ar adverbiem apstākļu funkcijā un precizējošu kontekstu, turklāt šis lietojums ir atkarīgs no verba leksiskās nozīmes.

Īsumā pievērsīsimies šim nepersonas lauka verbu lietojumam bez nominatīva.

Kā teikts iepriekš, kosmisko procesu lauka verbi bieži tiek lietoti bez nominatīva, kaut gan arī tos iespējams lietot ar nominatīvu. Šo verbu lietojumu bez nominatīva nosaka verbu nepārprotamā leksiskā nozīme, kuru precizē konteksts. Bez nominatīva lieto galvenokārt verbus *krēslojot, puteņot, tumst, satumst, vakarot, novakarot*, bieži teikumā vai teikuma daļā resp. monopredikatīvā vienībā vienus, bez paplašinātājiem: .. *nakts tik īsa, atausis, pienāks pusdienu un vēl nekas nebūs padarīts.* (AU3, 260) **Krēsloja.** *Īso rudens dienu vēl vairāk saīsināja tumšie mākoņi, un drīz nomācās gluži melns.* (Kar58, № 9, 18) **Sāka krēslojot.** *Vakara dzestrums nāca no ūdeņiem.* (VL2, 100) **Turpināja puteņot,** *bet vējš bija par spēcīgu, lai sniegs sakrātos biežākā kārtā.* • **Uzsala,** *art vairs nevarēja..* (AU4, 485) **Skaidrojās,** *pēdējie mākoņi nogrima pret vakariem..* (AU3, 265) **Tumst.** *Vakars.* (AU2, 80) **Vakaroja.** *Sarkana saule dega pār jūru kā milzu sārts.* (LP3, 400) Tomēr visbiežāk šādā lietojumā verbs saistās ar situatīvas nozīmes teikuma locekli – vietas, laika vai veida apstākli, vai arī ar vairākiem apstākļiem vienlaikus: **Tālumā ducina.** *Ārā krēsloja.* • *Lietus pārstāja, rītu pusē sāka skaidroties.* (AU3, 428) **Līņāja klusi un smagi..** (AU4, 354) *Bieži lija, lietus neļāva apžūt ceļiem.* (JGr4, 322) **Šodien visu dienu līņā.** • *Uz rīta pusi bija krietni uzsalis.* (KŠtr2, 363) *Vakaros .. tumst no visām četrām debess pusēm.* (AU2, 188)

Pārējos verbus bez nominatīva lieto samērā reti un parasti ar īpašiem nosacījumiem – visbiežāk situatīvas nozīmes precizējumiem.

Redzes efektu lauka verbus mūsdienu latviešu valodā galvenokārt lieto kopā ar priekšmetiskā subjekta nosaukumiem nominatīvā. Bez nominatīva tos lieto ļoti reti, un ja lieto, tad kopā ar precizētājiem apstākļiem, parasti

⁴⁴ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956, с. 369.

⁴⁵ Нехендзи Б. Д. О структуре безличных предложений в современном французском языке. – Ученые записки Ленинградского ун-та, Nr. 283, серия филол. наук, вып. 56, 1961, с. 120.

⁴⁶ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956, с. 369.

ar vietas apstākļiem. A. Upīts tā lietojis verbu pagātnes formas *paņirba* un *paziba*: *Likumam pāri cauri melnalkšņiem paņirba balti* .. Briežu Maija nāca. (AU3, 192) .. *viņš ieklupa akmeņainā strautā, pabrīda pa to uz augšu – lai nozaudētu pēdas, paziba viņam smadzenēs.* (AU3, 475)

Skaņu lauka verbi parasti tiek lietoti ar skaņas avota nosaukumu nominatīvā, bet ir gadījumi, kad skaņas avots nav precīzi nosaucams – tad tiek lietoti pronomeni *kas, kaut kas, tas*: *Stadalā kaut kas dobji nobūkšēja* – .. *it kā kāds tumsā taustīdamies uzgrūdiēs pieslietam kokam un nogāzīs to.* (AU3, 18) Bez nominatīva skaņu verbus lieto tad, kad verba leksiskā distribūcija un skaņas raksturs atklājas kontekstā: .. *grāvjos cēlās ūdens, zem visiem tiltiņiem šņāca, šļāca, burbuļoja un čurkstēja.* (Blaum4, 204) *Ja uz pusdienas laiku sacelsies vējš, tad sapūtīs sarkanās liesmas žaģaru gubās.. Knikšķēs, sprakšķēs un šalks..* (AU1, 60) Visbiežāk šādā lietojumā pie verba ir apstāklis – parasti vietas apstāklis, viens vai kopā ar veida vai laika apstākli, kā arī veida apstāklis kopā ar laika apstākli: *Toms tūliņ atdūrās uz alus mucas. Pavalstīja – iekšā vēl klunkšēja.* (AU3, 371) *Tepat aiz krūmiem šķinda un būkšēja, tur ceļa taisītāji stampāja ķieģeļu skambas un sacietējušu kaļķu drupatas.* (AU3, 250) *Zem grīdas notarkšēja, it kā kad solu pavilktu pa māla klonu.* (AU3, 17) .. *vīrs jumta sāka atkal čabināt, .. lejā plīkšēja žirgti* (AU4, 116) *Ķīsuma gravā tagad šalca un krāca, .. ūdens baltiem mutuļiem vēlās laukā.* (AU3, 270) *Klusi noklab: patronas liek šautnēs.* (Rainis2, 469) *Mazais Andrs .. mēģināja uzsvilpt, bet neskanēja nepavisam, uztraukumā mute kalta vien.* (AU4, 325) *Tak-tak-tak-tak – spalgi notakšēja vienā garā laidā. Dzenis kala..* (AU3, 7) *Piepeši nokrakstēja spalgi, turpat līdzās nogāzās nolauzta egles galotne.* (AU10, 58)

Skaņu verbus bez nominatīva bieži lieto īpatnējās sintaktiskās konstrukcijās – veida apstākļa palīgteikumos ar pakārtojuma saikli *ka* un postpozitīvo ierobežojuma partikulu *vien*. Tā ir iespējams lietot gandrīz visus skaņu verbus (izņemot dzīvnieku skaņu verbus): .. [bērni] *bieži dūroja viens otru, ka baukšēja vien.* (B-U7, 183) .. *kumeļi bija pasprukuši, kopā ar kaimiņu zirgiem spārdās, ka blākšķ vien.* (IIndr1, 241) *Salst, ka spraukšķ vien. • ēdēji saspiedās ap galdu un stāvus ēda, ka šķindēja vien.* (B-U7, 181) *Malka divas vasara kaltusi grēdā, skan vien. Zēns grauž cukuru, ka skraukšķ vien. Zābaki pilni ūdens, žļaukst vien.* Arī bez partikulas *vien*: .. *viņš sakož zobus, ka nožņirkst.* (AU1, 58) Līdzīgus piemērus skat. arī ME1, 468; ME1, 267; EH1, 225; ME2, 242; ME2, 243; ME2, 800; ME3, 888; ME4, 76; ME 4, 815; ME 4, 845 u. c.

Citus trešās personas verbus bez nominatīva kopā ar apstākļiem lieto visai reti to konkrētās nozīmes dēļ. Piemērs: *Kaut kur Aizlakstes mežā tīreļa*

pusē dega.. (AU4, 114) Šādām konstrukcijām ir nenoteikta priekšmetiskā subjekta nozīme.

Pārējos trešās personas verbus bez nominatīva lieto tikai noteiktos kontekstuālos nosacījumos. Piemēram, bez nominatīva tiek lietoti priekšmetu kustības lauka verbi, dažkārt dabas parādību vai skaņas nozīmē. Tā verbu *birt* lieto bez nominatīva lišanas un snigšanas nozīmē tad, ja kontekstā ir substantīvi *lietus*, *sniegs* vai arī verbi *līt*, *snigt* citā teikumā: *Sniegs birst sīkām izkriedu pārslīņām. Visu dienu birst..* (AU2, 5) *Samācās krēslāk, sāka sīki birt arī no gaisa.* (AU4, 437) Tāpat lietots arī verbs *strūklot* stipras lietus lišanas nozīmē: *Negaiss vēl varēja pagriezties uz vienu vai otru pusi, bet kad labība zem jumta – lai strūklo pār rugājiem, kamēr apnīk.* (Salen, 263)

Ne vienmēr konteksts satur tiešas norādes uz priekšmetisko subjektu – tās var būt arī netiešas, no konteksta noprotamas vai nojaušamas. Piemēram: *Pagājušo nakti drusku aprasināja, tad vēl var [pļaut rudzus]. Rītu jau atkal būs sakaltis, birs grabēdams, ko tik izkapti piedur.* (AU3, 281) *Lielām, rupjām lāsēm lietus drebināja šķūņa jumtu, bet pļavā pludoja gluži balts.* (Vācz, 80)

Dažkārt bez nominatīva noteiktos kontekstuālos nosacījumos lieto priekšmetu struktūras lauka verbus kopā ar apstākļiem: *Ložu džinkstoņu viņš skriedams nedzird, bet pamana, ka līdzās un vairāk priekšā cērtas viņējā krastā.* (AU2, 417) .. *krāsni sprakstēja malka – tur vārījās rītdienai un parītam.* (AU3, 303)

Ar nominatīvu saistās arī **pasīvās personas lauka** verbi. Nominatīvs pie **fizioloģisko** procesu un stāvokļu lauka vārdiem parasti ir cilvēka ķermeņa daļas, orgāna vai ievainojuma veida nosaukums – tātad attiecīgais process tiek sašaurināts, lokalizēts: *sāp galva, sirds, brūce* u. tml.⁴⁷ Pie psihisko stāvokļu un procesu lauka vārdiem tie ir abstraktas nozīmes substantīvi: *sāp ļauni vārdi, pāridarījums, aizvainojums* u. tml. Daži šī lauka verbi saistās tikai ar dažiem noteiktas leksiskās nozīmes substantīviem: *asaro acis; pukst sirds; apskrienas dūša* u. tml. Ja nav skaidri zināms un nosakāms procesa vai stāvokļa avots, tiek lietots nenoteiktas nozīmes pronomens nominatīvā (*tas, kaut kas, kas* u. tml.): *Bet sirds sāp, taisni fiziski sāp. – Ir pareizi, tas [bēdas, pāridarījums] nevar nesāpēt.* (AS1, 458) Šādos gadījumos pie verba var būt ķermeņa daļas vai orgāna nosaukums lokatīvā: *Man pakrūtē kaut kas iesāpējās.* Dažkārt arī skaņu verbus lieto fiziska vai psihiska stāvokļa nozīmē bez nominatīva, saistījumā ar ķermeņa daļas vai orgāna nosaukumu lokatīvā:

⁴⁷ Ja verbs nosauc tādu fizisku vai psihisku stāvokli, kas attiecas tiklab uz atsevišķu ķermeņa daļu vai orgānu, kā arī uz visu organismu kā nedalāmu vienību, tas lietojams arī 1. un 2. personas formā: *man reibst galva – es reibstu; man salst kājas – es salstu* u. tml.

Trieciens .. izlikās drausmīgs, galvā nodunēja.. (AU3, 423) *No tādas domas Jaņukam asinis iesitās galvā un ausīs sāka džinkstēt.* (AS4, 83)

Ne visi psihisku procesu un stāvokļu lauka verbi saistās ar nominatīvu. Ar nominatīvu lieto daudzus verbus nejauša izdevīguma, labklājības, piemērotības, pieklājības nozīmē: *Darbi sekmējas. Pasākums izdevies. Man pietāv šis matu sasukājums, cepures modelis.* Nenoteiktība un zināma nekonkrētība tiek rādīta ar pronomeniem *tas, kas, kaut kas* pie verba: *Bez pierādījumiem turēt darba biedru par zagli – tas neklājas. Kaut kas tur var izdoties.* Taču šādu pašu nozīmju verbus *laimēties, palaimēties, pieklāties* u. c. lieto arī bez nominatīva, kopā ar situatīvas nozīmes paplašinātājiem – apstākļiem: *Man klājas labi. Svešā vietā pieklājas iet apdomīgi. Man laimējās loterijā.*

3.3.1.1.2. Trešās personas verbu saistāmība ar ģenitīvu

Šādu verbu nav daudz. Tie ir: *gribēties, iegribēties, sagribēties, pietikt, trūkt, pietrūkt, vajadzēt, ievajadzēties.* Pacentīsimies noskaidrot tās kopīgās šo verbu pazīmes, no kurām izriet saistāmība ar ģenitīvu. Minētie verbi pieder pie pasīvās personas lauka – tie nosauc psihiskus procesus un stāvokļus: vajadzību vai tās noliegumu, vēlēšanos, gribas izpausmi. Ģenitīvs pie šiem vārdiem nosauc atbilstošo priekšmetisko subjektu: pie *gribēties*⁴⁸, *iegribēties* kāroto, bet valodas lietotāja rīcībā pašlaik neesošo priekšmetu, vēlamo parādību, pie atbilstošajiem noliegtajiem vārdiem – nevēlamo, nevajadzīgo un noraidāmo priekšmetu vai parādību. *Gribēties* saistās galvenokārt ar dalāmo ģenitīvu: .. *kad viņš [milzis] reiz izgāja tukšā, neauglīgā smilšu klajumā, tad viņam gribējās zemes, zemes, kas auglīga gulēja tur aiz smiltīm un slēpa sevī jaunus kokus un puķes.* (Skalbe, 113) *Bet viņam gribējās tās naudas, tas tak bij tas āķis.* (Blaum2, 18) *Meitenei gribas prieka.* Līdzīgi lieto ģenitīvu pie *iegribēties* un *sagribēties*.

Ģenitīvs pie *pietikt* nosauc to, kas ir vajadzīgā, vēlamā daudzumā, bet pie *nepietikt* – kā esamību nepietiekamā daudzumā: *Vai tev lukturī petrolejas pietiks? Pašu izaudzēto graudu pietiek. Man pietiks spēka.*

Ģenitīvs pie *trūkt* uzlūkojams par literārās valodas normu. Tas nosauc trūkstošo, vispār neesošo vai arī pietiekamā daudzumā neesošo priekšmetu, īpašību, pazīmi. Ģenitīvs pie verba *netrūkt* rāda kaut kā klātbūtni un nosauc 1) priekšmetu vai parādību, kas pastāv, ir, eksistē vai arī 2) kādu personas īpašību vai pazīmi, kas tai piemīt. Tātad ģenitīvs pie *trūkt* lietots vienīgi

⁴⁸ ME 1, 653. teikts, ka *gribēties* tiek lietots arī ar nominatīvu, turklāt arī trīspersoniski – piemēri: *dēlu māte* (var.: *dēlu mātei*) *gribējās, lai es viņu guodināju; nauda gribas skaitāma; gribējās sirmi zirgi miežu salmus streijājam.* Ekscerpētajā materiālā nominatīvs pie *gribēties* nav konstatēts.

noliegtā eksistenciālā nozīmē, bet pie *netrūkt* blakus eksistenciālajai ir arī piederības, piemītības nokrāsa⁴⁹: .. *Maijas dīķī ūdens nekad nav trūcis*. (AU1, 356) *Sausās vasarās ganībās trūkst zāles*. • *Pārnākot jau mūs samieloja, kas gan tur viss nebija uz galda, trūka tikai putna piens*. (Austr2, 96) *Jaunajiem trūka pieredzes. Man trūkst padoma. Viņam netrūkst nekaunības*.

Ģenitīvs pie *pietrūkt* tāpat lietots eksistenciālā nozīmē un arī nosauc gan konkrētus priekšmetus, gan abstraktas parādības: *Kokiem pietrūkst barības, un tie nīkuļo*. • *Uģis ar visām drēbēm ielēca Ziedupē un palīda zem ūdens. Kad pietrūka elpas, pabāza galvu, iekampa gaisu un ienira atkal*. (Vācz, 78)

Ģenitīvs pie *vajadzēt* nosauc vajadzīgo priekšmetu vai parādību, pie *nevajadzēt* – nevajadzīgo: *Katram bērnam vajag tēva, kas to pašūpo uz ceļgala un lietus laikā paslēpj zem milzīgās cepures*. (Kar 66, № 3, 107 – I. Indrāne)

Raksturojot minēto verbu sintaktisko saistāmību, jāpiemin arī uzskati par ģenitīvu kā teikuma priekšmetu latviešu valodniecībā. Pēc J. Endzelīna uzskata subjekta locījums (tam varētu atbilst teikuma priekšmeta funkcija) var būt dalāmais ģenitīvs un ģenitīvs noliegtos teikumos.⁵⁰ A. Ozols ģenitīvu pie verba *nebūt* noliegtā eksistenciālā nozīmē un pie verbiem *trūkt* un *vajadzēt* atzīst par tiešu teikuma priekšmetu.⁵¹ J. Kārklīņa disertācijā un Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 2 ģenitīvs pie verbiem *pietikt*, (*pie*)*trūkt*, *vajadzēt* par teikuma priekšmetu netiek atzīts.⁵²

Atbilstoši verbu leksiskajai nozīmei ģenitīvs pie *vajadzēt*, *trūkt*, *pietikt*, *gribēties* lietots eksistenciālā nozīmē atbilstoši ģenitīvam noliegtos teikumos. Tiek izteikts noliegums slēptā veidā: kaut kā trūkums, vēlēšanās iegūt ko savā īpašumā vai rīcībā u. tml.

Ja pieņemam ģenitīvam teikuma priekšmeta funkciju pie *nebūt*, tad atbilstoši valodas sistēmas prasībām arī ģenitīvs pie *vajadzēt*, *trūkt*, *pietikt* un *gribēties* un nozīmes ziņā atbilstošiem priedēkļverbiem būtu atzīstams par tiešo teikuma priekšmetu. Tomēr ģenitīva lietojums pie minētajiem

⁴⁹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā ģenitīvam pie verbiem *vajadzēt*, *trūkt*, *pietikt* nav nozīmes kvalificējuma. Varbūt varētu šādu ģenitīvu saukt par *eksistenciālu* ģenitīvu pie *trūkt*, taču pie pārējiem minētajiem verbiem ģenitīvam ir citas nianšes – vajadzības, piederības, piekritības u. tml. Skat. : Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 390.–396. lpp.

⁵⁰ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1961, 556. un 563. lpp.

⁵¹ Ozols A. Latviešu tautsdziesmu valoda. – R., 1961, 265. lpp.

⁵² Skat.: Kārklīņš J. Galvenie vienkopus teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Kandidāta disertācija. – R., 1952, 245. lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2. – R., 1962, 214.–216. lpp.

verbiem nav vienkāršojams. Ģenitīvu nosaka literārās normas prasības, taču valodas praksē ir sastopamas atkāpes no tām, un šīm atkāpēm ir objektīvs pamatojums dziļajās struktūrās. Faktiski ģenitīvam nav vienāda nozīme pie visiem minētajiem verbiem. Pie verbiem *vajadzēt* un *gribēties* ģenitīvam ir nevis subjekta, bet gan objekta nozīme, un šis fakts izpaužas valodas praksē, kur objekta nozīmes absolūtais locījums ir akuzatīvs, nevis ģenitīvs: mūsdienu latviešu valodā akuzatīvs pie verba objekta nozīmē tiecas dominēt visos iespējamajos gadījumos. *Mums vajag zootehniķi. Cilvēkam vajag suni.* • *Vai šai pieticīgajai pelēcībai vajadzēja labāku nākotni? Pelēcībai vajag pelēcīgu dzīvi, citas tā baidās.* (Kaln, 251) Akuzatīvā pie *vajadzēt* parasti lieto pronomenus *ko, to*: *Ko vajag? To vajag laikus nokārtot. Ko vajag, to vajag!* Akuzatīvs pie *gribēties* sastopams retāk: *Tu pats nezini, ko tev gribas. Te iespējama tiešā verba gribēt ietekme: Ko tu gribi? Pie gribēties konstatēts arī nominatīvs: Man gribas miers.* Pie *pietikt* valodas praksē sastopams nominatīvs ģenitīva vietā: *Grants pievesta, kaļķi izdzēsti, ķieģeļi sākumam pietiks, kamēr otrais ceplis nāks gatavs.* (AU3, 151) Atkāpes no literārās normas konstatējamas arī nominatīva lietojumā pie *trūkt*: *.. Jaungaigalās katru dienu būs svaigs piens un arī gaļas šķēlīte ēdamā reizē netrūks uz šķīvja.* (Kaln, 25)

Aplūkojamos verbus bez ģenitīva bieži lieto stabilās tradicionālās konstrukcijās, parasti kopā ar adverbjiem: *Cik tur trūkst! Cik tur trūka! Daudz netrūka.* Parasti šādas konstrukcijas ietilpst saliktos teikumos: *Stārasts jūs iedalīs, viņš zin, kā vajag.* (AU3, 216) *Lepna jau nu viņa bij, tas tiesa, bet tomēr – kam nu šitā vajadzēja.* .. (AU3, 341) *.. cik tur trūka, kad puikam kāja būtu nost starp tiem klučiem.* (AU4, 159) *Daudz netrūka, ka asaras sasūktos acīs.* (AU3, 94)

Ekscerpētais materiāls apliecina, ka gandrīz visi trešās personas verbi latviešu valodā saistās vai nu ar nominatīvu (apmēram 99%), vai arī ar ģenitīvu (apmēram 1%). Ne nominatīvam, ne ģenitīvam pie tiem nav personas *hum* nozīmes.

3.3.1.1.3. Trešās personas verbu saistāmība ar datīvu

Datīvs ir vissvarīgākais locījums personas aspektā pie trešās personas verbiem. Datīvā pie verba tiek lietots adresāta vai klausītāja nosaukums. Jāņem vērā, ka termins *adresāts* ir izdevīgāks nekā *klausītājs*, bet šie termini nav identiski. Adresāts runātāju var arī nedzirdēt, bet klausītājs ne vienmēr ir izteikuma adresāts. No valodas viedokļa svarīgs ir tieši runātāja izvēlētais adresāts.⁵³

⁵³ Мельчук И. А. Курс общей морфологии. – Москва-Вена, 1998, с. 45.

Īpaši liela nozīme datīvam ir saistījumā ar tiem verbiem, kuru leksiskā nozīme paredz kādus sakarus ar personu, t. i., ar pasīvās personas lauka verbiem. Šo verbu semantika cieši saistīta ar personu un pauž personas attieksmi pret apkārtējo vidi un sabiedrību, tāpēc jābūt pārstāvētai arī to pirmajai un otrajai personai abos skaitļos. Tādi ir verbi *gribēties, iegribēties, klāties, pieklāties, nākties, sviesties, pietikt, trūkt, vajadzēt, ievajadzēties*. Personas nosaukums pie tiem parasti tiek lietots datīvā, un ļoti bieži tas ir personas pronomens: *Man gribas ēst. Puisēnam sagribējās dzert. Bērniem klājas labi. Tev neklājas staigāt zagļa ceļus. Tādās runās klausīties viņai nepieklājās. Tev par to pienākas atalgojums. Man nekad netrūkst darba*. Datīvs ir sintaktiskās personas rādītājs, un tāpēc ir lietderīgi to saukt par **personas datīvu**.⁵⁴ Tas ar verbu ir saistīts tieši, bez citu vārdu starpniecības.

Mūsdienu latviešu valodniecībā datīva nozīmes nav sevišķi daudz pētītas⁵⁵ Vēl mazāk ir runāts par datīva sintaktiskajām funkcijām. J. Endzelīns, minot "dativus (in) commodi", saka, ka pie tā cieši pieslien "arī datīvs dažādos bezpersonas izteicienos" un tālāk piemēros min datīvu pie verbiem *sāpēt, niezēt, salt, slāpt, rūpēt, gribēties, sekties (vesties vai veikties), pietikt, trūkt, vajadzēt*, taču datīva nozīmes tuvāku raksturojumu šeit nesniedz.⁵⁶ A. Bojāte datīvu, kas "norāda dzīvu būtnei vai personificētu priekšmetu, kas izjūt verbā izteikto darbību vai stāvokli" un "lielākoties ir atkarīgs no vienpersonas nozīmē lietotiem verbiem", nosaukusi par *izjutēja datīvu* un saka, ka to lieto pie verbiem "riebjas, derdzas, sāp, salst, slāpst, šķiet, veicas, sokas, patīk, rūp un nozīmē tuviem verbiem."⁵⁷ Datīvu pie vajadzības izteiksmes un reizē arī pie *vajadzēt* A. Bojāte nosaukusi par *vajadzības datīvu*⁵⁸, bet datīvu pie verbiem ar nozīmi 'gadīties, notikties' A. Bojāte ir nosaukusi par *notikuma datīvu*, te minot šā datīva saistījumu ar verbiem *notikt, nelaimēties (mums notika nelaime)*; pie verbiem ar nozīmi 'piederēt, pienākties' datīvs

⁵⁴ Freimane I. Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. – LPSR ZA Vēstis 1965, № 1, 51.– 60. lpp.

⁵⁵ Par to skat.: Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951, 568.–575. lpp. un 101.–1012. lpp.; Bojāte A. Datīva locījuma nozīmes tiešajā verbālajā pārvaldījumā jaunstrāvnīeku publicistiskajos darbos ("Dienas Lapā"). – P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti, XXV sēj., III A sērija, R., 1958, 91.–113. lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 396.– 398. lpp.

⁵⁶ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951, 572. lpp.

⁵⁷ Bojāte A. Datīva locījuma nozīmes tiešajā verbālajā pārvaldījumā jaunstrāvnīeku publicistiskajos darbos ("Dienas Lapā"). – P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti, XXV sēj., IIIA sērija, R., 1958, 102.–103. lpp. Piezīme: izjutēja datīvu A. Bojāte uzskata par vienu no ieinteresētības datīva paveidiem.

⁵⁸ Turpat, 108. lpp. Vajadzības jeb debitīvais datīvs A. Bojātei ir viens no ierosinātāja datīva paveidiem.

nosaukts par *piederības datīvu*.⁵⁹ Būtu vietā piezīmēt, ka verbi *piederēties* un *pienākties* ir trešās personas verbi, un tiem nav piederības nozīmes (kāda ir, piemēram, verbiem *būt* un *piederēt*).

Visumā pret A. Bojātes minētajām datīva nozīmēm iebildumu nav, taču atsevišķos gadījumos, no mūsu viedokļa raugoties, vērojama nekoncekvence. A. Bojāte ir norādījusi, ka vajadzības jeb debitīvo datīvu lieto pie vajadzības izteiksmes, verba *vajadzēt* un tam tuviem sinonīmiskiem verbiem.⁶⁰ Taču, pēc mūsu uzskata, datīvam šajos gadījumos nav darbības ierosinātāja nozīmes,⁶¹ tāda ir infinitīvam, ar kuru kopā attiecīgos verbus lieto modificētāju funkcijā – datīvā nosauktā persona neko neierosina, tā gan izjūt vajadzību, tieksmi vai nepieciešamību pēc kaut kā – pēc kādas darbības vai reālijas: *man vajag strādāt; man vajag naudas*. Datīvu pie *veikties* u. tml. A. Bojāte nosaukusi par *izjutēja datīvu*⁶², bet pie *laimēties* – par *notikuma datīvu*.⁶³ Taču pie verbiem *laimēties*, *veikties* datīvs nosauc personu, kas necerēti kļuvusi laimīga, piedzīvojusi veiksmi.

Mūsdienu latviešu literārās valoda gramatikā datīvs, kas nosauc kādā stāvoklī atrodošos personu vai priekšmetu, saukts par *subjekta datīvu*.⁶⁴

Mēs, kā jau minēts iepriekš, lietojam kopējo nosaukumu *personas datīvs* – tas ir sintaktiskās personas nosaukums, parasti pronomens, bet trešajā personā arī substantīvs kā pronomena nominālais ekvivalents.⁶⁵ Taču Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā termins *personas datīvs* ir lietots citā nozīmē: par personas jeb adresāta datīvu te saukts tas “netiešais darbības objekts, visbiežāk personas nosaukums, kurai darbība notiek vai nu par labu, vai par ļaunu”⁶⁶, tātad tas ir “dativus (in) commodi”. Turpat arī norādīts, ka nosaukums *personas datīvs* ne vienmēr atbilst izsakāmajam saturam, jo šai datīvā bieži nostājas arī citu dzīvu būtņu, priekšmetu vai abstraktu jēdzienu nosaukumi.⁶⁷ Šāds personas jeb adresāta datīvs būtu sastopams pie pārejošiem trīspersonu verbiem: *dot bērnam ābolu; pirkt tēvam dāvanu* u. tml. Arī pie nepārejošiem verbiem iespējams adresāta datīvs: *iekniebt bērnam*.

Pie trešās personas verbiem adresāta datīvu parasti nelieto. Tas ir lietojams tikai gadījumos, kad trešās personas verbam ir modificētāja funkcija pie

⁵⁹ Turpat, 105.–107. lpp.

⁶⁰ Turpat, 108. lpp.

⁶¹ Turpat, 107. lpp.

⁶² Turpat, 102. lpp.

⁶³ Turpat, 111. lpp.

⁶⁴ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 397. lpp.

⁶⁵ Par to skat.: Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. – R., 1961, 276. lpp.

⁶⁶ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 396. lpp.

⁶⁷ Turpat, 396. lpp.

trīspersonu verba, bet pats trīspersonu verbs kaut kāda iemesla dēļ tekstā reducēts. Piemēram: *Uguni vajadzētu klāt visam šitam raganu perēklim!* (AU3, 232) Domājams, ka te reducēts verbs *likt, pielikt* vai tml., no kura savukārt atkarīgs akuzatīvs pie verba un adverbs. *Bet manējs – traks un traks: es zinu gan, kam vajag ar mietu* [Stāsta sieva par savu vīru.] (AU3, 213) Šeit reducēts *dot, sadot* [sišanas nozīmē], *sist* vai tml. Tā veidojas teikums, kurā pie verba *vajadzēt* datīvs parādās nenosaukta infinitīva dēļ.

Mūsdienu latviešu valodā bieži sastopamas tādas sintaktiskas konstrukcijas, kurās pie verba ir divi datīvi. Īpaši bieži tie sastopami pie verbiem *vajadzēt* un *nākties*: *man tev vajag ko pateikt; man tev nākas aizrādīt* u. tml. Abi datīvi ir personu nosaukumi. To nozīmes atšķiramas pēc darbības virziena, un te noteicošā ir vārdu kārtā – tā palīdz noteikt, kura persona ir agensa nosaukums, kura – paciensa nosaukums. Agensa nosaukums šādās konstrukcijās vienmēr atrodas pirmajā vietā, bet adresāta datīvs – otrajā: *Lielskungs brauc mājās, saka, ko tur var zināt, gribēs pāri jājamzirgu turēt, vai mums tiem pietiks barības?* (AU3, 139) *Tev nāksies viņam to pateikt.*

Bez minētā personas un adresāta datīva iespējams arī nolūka datīvs: *Telpu apsildīšanai pietiek ar vienu krāsni. Mums darba pietiks visai vasarai.* Iespējams arī laika datīvs: • *Kad es būšu nomiris, tev, dēls, no tiem Brīviņiem trim gadiem nepietiks, – viņš teica dobjī..* (AU4, 590)

Personas datīva nozīme nav tik skaidri nosakāma, ja verbs saistās ar nominatīvu. Arī tad datīvs nosauc personu, tomēr tam ir zināma nianse. Datīva nosauktā persona nav pilnīgi nedalīti attiecināma uz verbu, kā tas ir vispārinošos gadījumos pie verba bez nominatīva. *Man veicas darbs* nozīmē, ka es daru darbu un šis darbs man veicas, bet *man veicas* lietots vispārinošā nozīmē – ka man vispār veicas. Pirmajā gadījumā datīvs uzņemas sintaktiskās personas funkciju un parāda personu attieksmē pret nosaukto priekšmetu vai parādību. Tātad šāds datīvs lietots personiskas attieksmes nozīmē – tas parāda agensa vai paciensa attieksmi pret priekšmetu vai parādību. Tāpēc uzskatām par iespējamu precizēt šī datīva nozīmi un nosaukt to par **personiskas attieksmes datīvu**. Personiskas attieksmes datīvs ir personas datīva funkcionāls variants pie tiem trešās personas verbiem, kuri pieder pie pasīvās personas psihisko procesu un stāvokļu lauka un saistās ar nominatīvu.

Datīvs pie fizioloģisko procesu un stāvokļu lauka verbiem parasti nosauc to personu vai dzīvo būtni, uz kuru attiecas darbība vai process. Fizioloģiskais process vai stāvoklis nevar attiekties uz datīva nosaukto personu kā uz nedalāmu veselumu – tas attiecas tikai uz kādu ķermeņa daļu, orgānu vai ievainojuma veidu. Nominatīvs nosauc daļu no veselā, ja ar veselo saprotam datīva nosaukto personu. Tikai verbu saistījumā ar abiem locījumiem – ar datīvu un ar nominatīvu – atspoguļojas daļas un veselā vienība. Datīvs tātad

nosauc personu, kurai pieder nominatīva nosauktā ķermeņa daļa, orgāns vai ievainojuma veids. Šā iemesla dēļ datīvu pie minētajiem verbiem varam saukt par **personiskas piederības datīvu**. Tas ir otrs personas datīva funkcionālais variants pie trešās personas verbiem. Minētajiem verbiem saistījums ar nominatīvu ir daudz nepieciešamāks, nekā saistījums ar datīvu. Ir svarīgi zināt, kas sāp (*sāp kāja*), bet otrajā vietā paliek jautājums, kam pieder sāpošā ķermeņa daļa. Ja uzzinām tikai, kam sāp (*man sāp*), izteikumam trūkst konkretizācijas. Personiskas piederības datīvs var būt noprotams no konteksta vai situācijas, jo nevar būt ķermeņa daļa, orgāns, ievainojuma veids bez īpašnieka.

Nepersonas semantiskajam laukam datīvs nav raksturīgs. Tiešajās nozīmēs šī lauka verbi ar datīvu nesaistās. Ar datīvu tie tiek lietoti tikai pārnestās nozīmēs – pie nepersonas asociatīvi nosacītās subjektīvās resp. iekšējās pasaules lauka verbiem. Visspilgtākais minēto verbu lietojums personas fizioloģisko vai psihisko procesu un stāvokļu nozīmē kopā ar piederības datīvu sastopams frazeoloģismos: *man kaut kas ataut atmiņā*; *man nodun ausīs*; *man džinkst ausīs*; *man galvā džinkst doma* u. tml.: *Viņam atausa atmiņā kāds gadījums no bērnu dienām*.

Datīva sintaktiskās funkcijas ir rosinājušas daudz diskusiju. Pēc tradicionālās gramatikas atzinumiem datīvs pie vienpersonas resp. trešās personas verbiem ir papildinātājs.⁶⁸ ME konstrukcija, ko veido datīvs personas nozīmē kopā ar trešās personas verbu, uzlūkota par bezpersonas konstrukciju, pretēji konstrukcijām ar nominatīvu, kuras ir uzlūktas par personiskām konstrukcijām.⁶⁹ A. Ozols datīvu pie vienpersonas verbiem uzskata par teikuma priekšmetu.⁷⁰ Ja pie vienpersonas verba līdzās datīvam ir arī nominatīvs, tad, pēc A. Ozola domām, veidojas salikta verbāla kondominācija, kurā nominatīvs ir tiešais teikumpriekšmets, bet datīvs – netiešais teikumpriekšmets.⁷¹ Datīvam pie vienpersonas verbiem un verbiem vajadzības izteiksmē konstrukcijās ar tiešo teikumpriekšmetu A. Ozols saskata sinkrētisku netiešā teikumpriekšmeta un netiešā papildinātāja funkciju, un tāpēc nosauc šo datīvu par papildinātājteikumpriekšmetu, uzskatot, ka tam

⁶⁸ Skat.: Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951, 571. lpp, kur datīvs bezpersonas izteicienos raksturots kā “brīvākais datīvs predikāta papildināšanai”.

⁶⁹ Skat. ME 1, 653 *gribēties*: “Es muss noch hier erwähnt werden, dass neben der häufigern unpersönlichen Konstruktion (*dēlu mātei gribējās*) auch die persönliche im Gebrauch ist: *dēlu māte* (Var.: *dēlu mātei*) *gribējās, lai es viņu guodināju..*”

⁷⁰ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. – R., 1961, 266. lpp.

⁷¹ Turpat, 266. lpp.

dominējošā tomēr ir netiešā teikumpriekšmeta funkcija.⁷² Par mērauklu datīva sintaktisko funkciju noteikšanā A. Ozols uzskata verba morfoloģisko formu un datīva semantiskās attieksmes pret tiešo teikumpriekšmetu.⁷³ Pēc šādas pieejas teikumos ar vairākiem datīviem *Man tev vajag pateikt. Man vajag iedot tev.* u. tml. pirmais datīvs būtu netiešais teikumpriekšmets, bet otrais – papildinātājs. Teikumā: *Labība jau nobriedusi, un novākšanai vajag darbaroku.* datīvs *novākšanai* būtu nolūka apstāklis, bet teikumā: *Tev šīs mācības pietiks visam mūžam.* datīvs *tev* būtu netiešais teikumpriekšmets, bet *mūžam* – laika apstāklis.

Personas datīva sintaktisko funkciju noteikšanā ir grūtības un pretrunas. Sintaktiskā persona nav identiska ar teikuma priekšmetu: teikuma priekšmets ir formāla kategorija, sintaktiskā persona – semantiska. Nominatīvs teikumpriekšmeta funkcijā pie trešās personas verbiem nav sintaktiskā persona, ja tam nav agensa nozīmes: *Darbs veicas.* Personas datīvs un tā funkcionālie varianti – personiskas attieksmes datīvs un personiskas piederības datīvs – ir sintaktiskā persona. Pārējie datīvi pie trešās personas verbiem ir dažādi teikuma palīglocekļi: adresāta datīvs ir papildinātājs, laika datīvs un nolūka datīvs – attiecīgie apstākļi. Pēc A. Ozola koncepcijas personas datīvs būtu uzskatāms par netiešo teikumpriekšmetu, bet personiskas piederības datīvs un daļēji personiskas attieksmes datīvs – par papildinātājteikumpriekšmetiem. [Pēdējais daļēji tāpēc, ka dažiem no vienpersonas verbiem, kuri saistās ar personiskas attieksmes datīvu, iespējams (gan paretī) arī lietojums 1. un 2. personas formā; tie ir *dergties, rūpēt, tikt, tikties, patikties*, un tādā gadījumā, pēc A. Ozola domām, datīvam dominē netiešā papildinātāja funkcija.⁷⁴] Šāda nostādne ir vēlama, lai vairāk uzsvērtu datīva funkcionēšanas savdabības un dažādās nianses un pavērtu ceļu turpmākiem pētījumiem. Būtu detalizētāk jāpētī datīva funkcionēšanas īpatnības arī saistījumā ar teikuma priekšmetu ģenitīvā: *Man gribas atpūtas.* Lai kvalificētu personas datīva sintaktisko funkciju, jāņem vērā gan forma, gan semantika.

Personas datīvam pie trešās personas verbiem ir īpaši svarīgs uzdevums – šis datīvs ir ļoti cieši saistīts ar verbu un kompensē visu triju personu formu trūkumu pasīvās personas lauka verbiem: datīvs ir verba morfoloģiskās formas sintaktisks precizētājs. Tomēr funkcionāli datīvs pie šiem verbiem

⁷² “Parasti ar netiešo teikumpriekšmetu tiek nosaukts tas īstenības objekts, kam pieder kā daļa (piem., man salst kājas u. c.) vai īpaši nosacītā piederības nozīmē kāds īstenības objekts (piem., tev ir prieks u. c.), kas nosaukts ar tiešo teikumpriekšmetu.” Ozols A. Vārds datīvā kā teikuma locekļis. – P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti, XVI sējums, R., 1957., 38. lpp.

⁷³ Turpat, 38 lpp.

⁷⁴ Turpat, 20. lpp. un 38. lpp.

nav obligāts – tas ir samērā brīvs, bet tā klātiene ir vienmēr iespējama, jo tam ir semantiski nosacīta un potenciāli rezervēta pozīcija pie verba. Personas datīvs nekādā gadījumā nedrīkst tikt uzskatīts par verbālas vārdkopas atkarīgo locekli, tas ir predikatīvā sakara komponents.

3.3.1.2. *Sekundāra* trešās personas verbu saistāmība

Iepriekš analizēta trešās personas verbu saistāmība izteikuma predikatīvajā kodolā, taču ir sastopami arī daži citi tipiski, bet izteikuma struktūrai mazsvarīgi saistāmības gadījumi. Tāda ir saistāmība ar lokatīvu un ar instrumentāli, kā arī adverbiāla saistāmība.

Ar lokatīvu un instrumentāli saistās verbi, kas nosauc personisku labklājību, ar lokatīvu – verbi, kas nosauc personas psihofizisko stāvokli.

Ar substantīva **lokatīvu** saistās trešās personas verbi, kas nosauc personas labklājību un veiksmi darbā. Tādi ir verbi *izdoties, laimēties, palaimēties, sekties/sokties, sekmēties, veikties, paveikties, vesties*. Dažkārt konstrukcijas ar lokatīvu lietotas paralēli konstrukcijām ar nominatīvu, tomēr tām ir atšķirīga semantiska nianse. Piemēram, verbam *veikties* konstrukcijās ar lokatīvu akcentēta tieši personas veiksmē, konstrukcijās ar nominatīvu – pats darbs, tā sekmīga norise: *man veicas darbs – man veicas darbā*.

Verbi *laimēties, palaimēties* ar lokatīvu spēj saistīties biežāk, nekā ar nominatīvu. Šie verbi nesaistās, piemēram, ar nominatīvu *darbs, dzīve, mīlestība*, bet lokatīvā ar minētajiem substantīviem tiek lietoti: *man laimējas darbā, dzīvē, mīlestībā*.

Verbi, kas nosauc personisku veiksmi un veiksmi darbā, saistās ar noteiktas semantikas substantīviem, visbiežāk ar deverbāliem vai ar verbu derivatīvi saistītiem substantīviem, kas nosauc darbu un dažādus konkrētus nodarbošanās veidus: *darbs, mācības, zveja, medības, pļauja, sēja* u. tml., kā arī ar abstraktas nozīmes substantīviem *dzīve, mīlestība, izloze* u. tml. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 2 attiecīgais lokatīvs kvalificēts par ierobežotāju.⁷⁵ Turpat teikts, ka ierobežotājs saistās ar bezpersonas nozīmē lietotiem vienpersonas vārdiem *izdoties, laimēties, veikties, sekmēties*.⁷⁶

⁷⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2, 1962., 333. lpp.: “Uz robežas starp papildinātāju, kurš izsaka objekta attieksmi, un kādu apstākli, kas raksturo darbības vai pazīmes attieksmes vai piemītības apjomu, ir ar lietvārda lokatīvu vai lietvārda savienojumu ar prievārdiem *ar, no* vai *pēc* izteikts teikuma loceklis. Šo teikuma locekli var izdalīt kā patstāvīgu teikuma locekļa tipu – ierobežotāju. Ierobežotājs rāda, kādā ziņā ierobežoti ar izteicēju, apzīmētāju vai verbālo papildinātāju nosauktā pazīme attiecināma uz priekšmetu vai parādību, kurai šī pazīme piemīt.”

⁷⁶ Turpat, 334. lpp.

Lokatīvs pie tiem var būt arī vides apstākļi: Sēja *sokas visās saimniecībās*. Visi minētie verbi var saistīties arī ar personas datīvu.

Aplūkotās semantikas verbi var saistīties arī ar instrumentāli – šādas konstrukcijas pēc nozīmes atbilst konstrukcijām ar nominatīvu un ar lokatīvu: *man sokas darbs – man sokas darbā – man sokas ar darbu*. Instrumentālī parasti tiek lietoti darba procesa nosaukumi, darbības nosaukumi ar *-šana* (*iešana, lasīšana* u. tml.), tātad tās pašas nozīmes substantīvi, kādi pie šiem vārdiem iespējami lokatīvā, vienīgi substantīvu *dzīve* šādās konstrukcijās nelieto. Instrumentālī pie minētajiem vārdiem iespējams lietot biežāk nekā nominatīvu vai lokatīvu. Ir daudz konkrētas nozīmes substantīvu, kurus pie trešās personas vārdiem lieto instrumentālī, bet nominatīvā un lokatīvā parasti nelieto: var veikties ar saimniecību, ar lugu, ar govīm, ar zirgu, ar cūku audzēšanu, ar lugas iestudēšanu vai eksāmenu kārošanu u. tml.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 2 instrumentālis pie minētajiem vārdiem uzskatīts par papildinātāju.⁷⁷ Īsteni arī šis instrumentālis raksturojams līdzīgi ierobežotājam, proti, tas zināmā mērā ir “uz robežas starp papildinātāju, kurš izsaka ierobežota objekta attieksmi”⁷⁸ un apstākli (veida, mēra); tas “rāda, kādā ziņā ierobežoti ar izteicēju .. nosauktā pazīme attiecināma uz priekšmetu vai parādību, kurai šī pazīme piemīt”.⁷⁹ Konstrukcijas ar lokatīvu un ar instrumentāli nozīmes ziņā ir līdzīgas – abās tiek uzsvērts ierobežojums: *man veicas darbā – man veicas ar darbu*.

Ar lokatīvu saistās arī daļa vārdus, kas nosauc fizisku vai psihisku personas stāvokli. Fiziska stāvokļa nosaukumos lokatīvs nosauc sāpošo orgānu, ķermeņa daļu vai ievainojuma veidu: *Sāpes iedūrās sirdī kā ass iesms. Putekļi virvoja gaisā, ķnudēja kaklā, un nācās vienā laidā klepot. Krūtīs dziļi iesmeldzās*. Daļa minēto vārdus var saistīties kā ar nominatīvu, tā arī ar lokatīvu: *sāp kakls, mugura – sāp kaklā, mugurā*. Nominatīvs ķermeņa daļu, orgānu, ievainojuma veidu aptver pilnīgi, bet lokatīvs to lokalizē, neaptverot pilnīgi. Tradicionāli nominatīvam šajos gadījumos ir teikuma priekšmeta funkcija, lokatīvam – vietas apstākļa funkcija.

Ar lokatīvu var tikt nosaukts arī tas orgāns vai ķermeņa daļa, kurā atrodas sāpošais ievainojums u. tml.: *Kājā tie augoņi aizdzija*. (AU2, 199) *Igaunis sarāvās, rēta viņa pierē piepampa sarkana*. (AU3, 391) *Delnās sūrst pārplīsušās tulznas*.

⁷⁷ Turpat, 298. lpp.: “Ar lietvārda vai vietniekvārda instrumentāli izteikts papildinātājs ir vienkopus teikumos, kuros galvenais loceklis izteikts ar bezpersonas nozīmē lietotiem vārdiem *gadīties, laimēties, iznākt, sekties, veikties* u. tml.”

⁷⁸ Turpat, 333. lpp.

⁷⁹ Turpat, 333. lpp.

Konstatēti arī verbi, kas lokatīvā piesaista ķermeņa daļas, orgāna, ievainojuma veida nosaukumu, bet nominatīvā – tikai sāpju sajūtas izraisītāja, cēloņa nosaukumu; tādi ir verbi *durties, iedurties, dzelties*. Lokatīvā pie tiem var nostāties arī pronomens (*kas, kaut kas*) – tad verbālajai konstrukcijai trūkst konkrētuma: *Kaut kur viņam sūri iesmeldza* (AU5, 79) Minētais *kaut kur* var tikt precizēts ar citu lokatīvu: *Viņiem tāpat kaut kur dziļumos sūrst neiegūtas izglītības alkas*. (AU2, 114)

Divi verbi – *klāties* un *sviesties* – personiskas labklājības nozīmē, lietoti sarunvalodā, sintaktiski saistās tikai ar personas datīvu un adverbiālas nozīmes paplašinātāju. Tie parasti funkcionē pieklājības nozīmē uzdotos jautājumos un atbilstošās atbildēs: *Kā tev klājas? Man klājas labi*. Arī pārējos pasīvā personas lauka verbūs iespējams lietot kopā tikai ar adverbiālas nozīmes paplašinātājiem: *Vai nu tā vajadzēja? Cik tur trūka, ka manis vairs nebūtu*. Adverbiālais saistījums ir sevišķi nozīmīgs tajos gadījumos, kad netiek lietots nominatīvs. Īpašas atšķirības trešās personas verbu adverbiālajā saistījumā salīdzinājumā ar trīspersonu verbiem nav konstatētas.

3.3.1.3. Trešās personas verbu saistāmība ar *infinitīvu*

Ar infinitīvu nesaistās visi trešās personas verbi – ar to saistās tikai psihisko procesu un stāvokļu lauka verbi. Šī saistāmība izriet no verbu nozīmes – verbi nosauc personisku attieksmi pret kaut ko – pret vidi, apkārtni, personām un to savstarpējām attiecībām, pret priekšmetiem u. tml.

Ar infinitīvu saistās verbi *gribēties, iegribēties, sagribēties, pietikt, vajadzēt, ievajadzēties*. Minēto verbu saistāmība ar infinitīvu ir ļoti nozīmīga. Saistījums no semantikas viedokļa ir ļoti ciešs, un infinitīvs nosauc darbību, kas attiecīgajā teikumā ir semantiski daudz svarīgāka par trešās personas verba nosaukto darbību: tā ir darbība, kas būtu veicama. Saistāmība ar infinitīvu pilnīgi nepieļauj vienlaicīgu saistāmību ar nominatīvu vai ģenitīvu teikuma priekšmeta funkcijā. Tā kā šādā saistījumā semantiski galvenais ir infinitīvs, trešās personas verbs daļēji desamentizējas. Tas kļūst par modificētāju un pieslienā infinitīvam, kopā ar to veidojot predikatīvā sakara verbālo locekli – izteicēju: – *Ak, kā man gribas ēst!* – *Kārlēns čukstēja uz Birkenbaumu*. (Blaum1, 15) *Vanadžiņam [zēnam] arī gribētos paskatīties viņpus debessmalas*. (VL6, 13) *Puisim iegribējās dzert*. *Pēc grūtā kāpiena kalnos mums sagribējās ēst*. *Klusiem kā pelēm tagad visiem vajadzētu būt*. *Četrām meijām vajadzēja stāvēt katrai savā istabas stūrī*. *Paņem līdzi brezentu, varbūt atpakaļ braucot ievajagas apsegt kravu*. *Man pietika grāmatā tikai vienu aci iemest*.

Verbi *trūkt* un *pietrūkt* ar infinitīvu tiešā veidā nesaistās. Tas izriet no šo verbu leksiskās semantikas – tiem ir tīri konstatējoša eksistenciāla nozīme,

bez subjektīvi voluntāras nozīmes, proti, tie nesaista personu ar kādu veicamu darbību kā ar vēlamu, gribētu, vajadzīgu, pietiekamu. Nesaka: *man trūkst ēst*, bet dažkārt gan saka: *man trūkst ko ēst*. Tātad verbs ar infinitīvu saistās netieši. Šādā veidā ar infinitīvu saistās arī verbs *pietikt*: *man pietiek ko darīt*. Pronomenu *ko* nosaka infinitīvs, un tie abi kopā teikumā aizstāj substantīvu teikuma priekšmeta funkcijā: *Šī te bija viņa upe – viņš varēja aizdambēt to un nelaist tālāk! .. Ar delim lejā apsusētu sudmalu dīķis, bet Tupenim un Rīteram cauru gadu pietiktu ko malt.* (AU4, 35) *Nē – visi lai zin, visam pagastam tur pietika ko smieties.* (A 4, 285) *Mums netrūkst ko ēst un dzert.* Modelis: **V³ ko INF** var aizstāt modeļus, ko veido verbs ar deverbāliem substantīviem vai ar substantīviem, kuri derivatīvi saistīti ar verbu: *pietiek ko darīt – pietiek darāmā, pietiek darba; pietiek ko runāt – pietiek valodu, runājamā; netrūkst ko ēst – netrūkst ēdiena, ēdamā u. tml.* Analogiski minētajam saistījumam tie paši verbi var saistīties arī ar *kur*, *kurp* vietas nozīmē un ar datīvu *kam* adresāta nozīmē: *netrūkst kurp iet; netrūkst kam teikt, pietiek kam runāt u. tml.*

Ar infinitīvu saistās trešās personas verbi, pie kuriem funkcionē nominatīvs un kas nosauc nejašu, neparedzētu personisku izdošanos vai labklājību: *izdoties, laimēties, palaimēties*. Piemēram: *Viņam bija izdevies sapulcināt visus savus ļaudis. Visai reti laimējās šeit sastapt tik smalku un augsti mācītu jaunu cilvēku. Man palaimējās atrast naktsmājas vēl pirms tumsas iestāšanās.*

Ar infinitīvu saistās arī ieinteresētību un vērtējumu nosaucēji verbi *dergties, tikties, patikties*: *Ar piedzērušiem cilvēkiem pat runāt derdzas. Man tīkas klaiņot pa mežu. • Man ļoti patīkas noklausīties šajā dziesmā.* (B-U5, 281)

Ar infinitīvu saistās verbs *atmaksāties* materiāla izdevīguma nozīmē: *Ar liniem muižai pavisam vairs neatmaksājas krāmēties..* (AU4, 145)

Ar infinitīvu saistās verbi *klāties, pieklāties*, kas nosauc atbilstīgu pieklājības un citām normām un tradīcijām: *Tev neklājas staigāt zagļa ceļus.* (AU1, 25) *Tēvam šodien izpildāms baznīcas kalpa uzdevums. Un mātei tad nepieklājas palikt mājās.* (AU1, 57)

Ar infinitīvu nesaistās verbi *piestāvēt, rūpēt, sekties, sekmēties, veikties, paveikties*. Šie verbi nosauc darbību, kas parāda personas attieksmi pret darāmo darbu vai kādu priekšmetu, nevis pret pašu darbību. Mazliet atšķirīga ir verba *vesties* nozīme – tas var nosaukt 1) vēlēšanos veikt kādu darbību vai arī 2) kādas darbības izdošanos. Piemēram: *Ņina zināja, ka ik pāra vakaru viņš negāja, bet tā vien vedās uzsvērt šo faktu.* (AU5, 89) *dēliem vedas brīnum ātri augt.* (ME4, 545) Tātad *vesties* saistās ar infinitīvu *tad*, ja tas zināmā mērā funkcionē kā verbu *gribēties* vai *izdoties* sinonīms. Tādā pašā nozīmē

dažkārt lietoti arī tādi verbi, kas parasti ar infinitīvu nesaistās: *Man slāpst dzert*. Šāds lietojums nav vēlams, jo verbam *slāpt* ir nozīme 'gribēties dzert', tāpēc infinitīvs ir lieks. Verbu *degt* dažkārt lieto ar nozīmi 'ļoti gribēties': *Viņam dega pārskriet, aplidot visu savu īpašumu..* (AU3, 313)

Kā redzams no iepriekš teiktā, ar infinitīvu saistās noteiktas nozīmes verbi: verbi, kas nosauc tieksmi, vēlēšanos, nepieciešamību, vajadzību kaut ko darīt; verbi, kas nosauc kādas personas attieksmi pret citiem cilvēkiem, pret sabiedrību.

Verbi, kas nosauc dabā, ārējā pasaulē vai cilvēka organismā patstāvīgi notiekošus procesus, ar infinitīvu nevar saistīties sava semantiskā satura dēļ.

Infinitīvā savukārt visbiežāk tiek lietoti verbi, kas nosauc kādas personas konkrētu fizisku darbību (*ēst, dzert, dziedāt, rakstīt* u. tml.), virzības verbi (*braukt, iet, skriet* u. tml.), domāšanas verbi (*atcerēties, domāt* u. tml.).

Par infinitīva sintaktiskajām funkcijām minētajās pozīcijās valodniecībā sastopami dažādi atšķirīgi uzskati. Ir valodnieki, kas par noteicošo infinitīva sintaktisko funkciju konstatēšanā uzskata iespēju šo infinitīvu aizstāt ar substantīvu⁸⁰, ar teikuma priekšmetu.⁸¹ Infinitīvs tiek uzskatīts gan par teikuma priekšmetu, gan par izteicēja daļu. Piemēram, krievu valodā infinitīvs tiek uzskatīts par teikuma priekšmetu atkarā no vārdu kārtas saistījumā ar nominālu izteicēju, kurš beidzas ar -o: *можно, должно*⁸² u. tml. Arī J. Endzelīns atzīst, ka infinitīvs var funkcionēt par gramatisko subjektu⁸³. Daļa valodnieku infinitīvu uzskata par sastata izteicēja daļu (piemēram, A. Potebņa), citi – par papildinātāju (piemēram, F. Buslajevs).

⁸⁰ Потенбя А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958, с. 338–354.; Буслев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1863, с. 144–148.; Ермакова О. П. О некоторых синтаксических функциях инфинитива. – Известия АН СССР, серия лит. и языка, т. XXII, вып. 5, М. 1963, с. 415.

⁸¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956, с. 203. Taču A. Peškovskis uzskata, ka pie bezpersonas verba infinitīvs neaizstāj teikuma priekšmetu, jo pēc tā nav vajadzības; te infinitīvam ir pašam sava funkcija. – turpat, 204. lpp.

⁸² Skat. Ермакова О. П. О некоторых синтаксических функциях инфинитива. – Известия АН СССР, серия литературы и языка, т. 22, вып. 5, 1963, с. 415–416; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. – М., 1958, с. 52–53; Мойсеев А. И. Синтаксические особенности инфинитива в современном русском языке. – Русский язык в школе, 1957 Nr. 6, с. 18.

⁸³ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951, 993 un 1019. lpp.

Infinītīvi pie verba finītās formas ir dažādi⁸⁴ un tāpēc vērtējami diferencēti. Mūs interesē vienīgi infinitīvs pie trešās personas verbiem. Uzskati par infinitīvu pie šiem verbiem ir ļoti atšķirīgi. A. Potebņa infinitīvu pie šiem verbiem, tāpat kā infinitīvu pie pārējiem verbiem, uzskata par verbāla sastata izteicēja sastāvdaļu (второстепенное сказуемое), kas modālās un personu nianšes iegūst vienīgi ar tā vārda starpniecību, pie kura tas teikumā atrodas. Par piemēru viņš min arī latviešu valodas verbus *piederas, klājas, nepieklājas; man vajaga, nākas, pienākas, man gribas*.⁸⁵ F. Buslajevs, turpretim, infinitīvu pie aplūkojamiem verbiem uzskata par papildinātāju.⁸⁶

Latviešu gramatikās subjekta infinitīvs – tātad arī infinitīvs pie trešās personas verbiem – uzskatīts par verbālā izteicēja sastāvdaļu.⁸⁷ *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 2* infinitīvs pie verbiem “kas izsaka nodomu, gribu, tieksmi, gatavošanos realizēt ar nenoteiksmi nosaukto darbību” (starp piemēriem minēts verbs *gribēties*) uzskatīts par papildinātāju.⁸⁸ A. Ozols infinitīvu pie vienpersonas verbiem uzskata par tiešo teikumpriekšmetu⁸⁹ un saka, ka “infinitīviem kā nomenu ekvivalentiem var teikumā būt arī atbilstošās sintaktiskās funkcijas,” ka šādi infinitīvi sastopami pie finīto verbu trešās personas formām kā izteicējiem.⁹⁰

Kopumā vērtējot trešās personas verbu saistāmības īpatnības, iespējams secināt, ka sintaktiskās saistāmības ziņā visbagātākie ir pasīvās personas lauka verbi, bet visnabadzīgākie – nepersonas lauka verbi. Tātad verbu sintaktiskās saistāmības pamatā ir verbu semantika: formu dažādība ir atkarīga no satura un palīdz to atklāt. Kritērijs ar verbiem saistīto vārdu sintaktisko funkciju noteikšanā ir tikai verba nozīme; tai atbilst piesaistīto vārdu formas un lietojums. Visnozīmīgākais pasīvās personas lauka verbu saistījumā ir datīvs kā personas identificētājs nepieciešamības gadījumos, bet formāli tas

⁸⁴ Par to skat.: Endzelīns J. un Mīlenbahs K. Latviešu gramatika. – R., 1907, 229. lpp.; Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 1055. lpp. un 993. lpp.; Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. – R., 1961, 319.–321. lpp. un 358.–361. lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 300.–304. lpp. u. c.

⁸⁵ Потеня А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958, с. 390–391.

⁸⁶ Буслев Ф. Историческая грамматика русского языка. – М., 1863, с. 156.

⁸⁷ Skat.: Grabis R., Ārenšone G., Niedra V. Latviešu valodas gramatika V–VII klasei, R., 1952, 242.–243. lpp.; Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei, II daļa. – R., 1954, 33. lpp.

⁸⁸ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2. – R., 1962, 302. lpp.

⁸⁹ “**Infinitīvi** kā atkarīgie komponenti vārdkopās ar vienpersonas verbiem teikumā funkcionē par tiešajiem teikumpriekšmetiem, piemēram: Es savām māsiņām Pa pūram linu sēju; Man patika klausīties, Skaišķi dzied ravēdamas. 620 Ēsti man gribējās, Māte maizes man nedeva, I 2893, 1” Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. – R., 1961, 361. lpp. (parindē pie 500).

⁹⁰ Turpat, 275. lpp.

verbu morfoloģiskajā sistēmā neparādās. Datīvs kā sintaktiskās personas nosaukums ir ļoti cieši saistīts ar verbu, bet sintaktiskās konstrukcijās parasti tas ir fakultatīvs – verba nozīme tik un tā atklājas attiecīgajā konsituācijā.

Trešās personas verbu sintaktiskā saistāmība ir ļoti nozīmīga. Īpaši svarīgs ir datīvs kā personas nozīmes sintaktisks rādītājs; tas saukts par personas datīvu.

Infinitīvu lietošanā pie trešās personas vārdiem⁹¹ pastāv stingras valodas likumības, kas rāda šo infinitīvu funkcionālo nozīmīgumu.

3.3.2. Ieskats verbālu struktūru *modelēšanā*⁹² trešās personas verbu sakarā

Katra izteikuma **strukturālais pamats** ir verbs. Tas var nosaukt konkrētu aktīvu darbību, procesu vai stāvokli. Verba loma atklājas teikumā resp. izteikumā, un to nosaka subjekts 1) kā izteikuma autors plašā nozīmē un 2) kā darbības un tai atbilstošā verba, tātad arī attiecīgā izteikuma modeļa izvēlētājs. Sintaktisko struktūru un to modeļu pamats meklējams dziļajās struktūrās – tajās atspoguļotas sakarības starp pašu darbību un tajā iesaistītajiem aktantiem.

Aktanti ir atrodami dziļajās – relāciju – struktūrās. Pievienojoties Dž. Laionzam, varam teikt, ka “nevienam elementam teikumā nepiemīt nozīme, ja šis elements nav kādas sintaktiski prezentētas klases loceklis teikuma dziļajā struktūrā.”⁹³ Verbālās struktūrās aktanti ir verbu paplašinātāji ar vispārinātu universālu semantiku. Parasti tie ir darbības subjekta un dažādu objektu nosaukumi. Ar verbu tie saistās divos līmeņos. Dziļajā līmenī tie vispirms piesaistās verbam leksiski semantiskā aspektā, un attiecīgie saistījumi virsējās struktūrās konstatējami kā vārdu savienojumi – verbālās vārdkopas. Valodas funkcionālajā aspektā tie sava nozīmīguma dēļ tiek uztverti par nepieciešamiem verba pavadoņiem un rādīti arī vārdnīcās kā verba **rekcija**. Piemēram, verbam *iegādāties* parasti tiek piesaistīts objekta nosaukums ar vispārinātu nozīmi *ko* un adverbiālas nozīmes paplašinātājs ar nolūka nozīmi *kādam nolūkam*, kas katrā konkrētā gadījumā realizējas noteiktā leksiskā sastāvā, piemēram, *iegādāties kurināmo ziemei*. Tālāk, verbam realizējot predikatīvo aspektu, minētie aktanti iesaistās virsējā struktūrā – teikumā resp. izteikumā, šoreiz jau kā **teikuma** paplašinātāji

⁹¹ Skat. iepriekš un arī attiecīgos modeļus.

⁹² Konkrēti verbālo struktūru modeļi rādīti semantisko lauku raksturojumos (5. un 6.), jo trešās personas verbu leksiski semantisks raksturojums balstās uz sintaktiskās saistāmības (īpaši uz subjektvalences) un formāli no tās nav nodalāms.

⁹³ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978, с. 445.

ar patstāvīgām sintaktiskām lomām un funkcijām (teikuma palīglocekļu funkcijām tradicionālajā gramatikā): *Mēs iegādājamies kurināmo ziemai.*

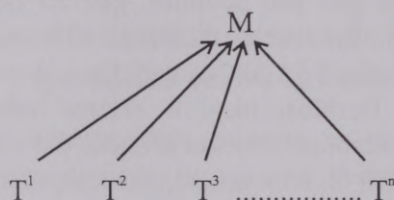
Pamatu dažādiem verbālu izteikumu tipiem veido galvenie verbu lietojuma modeļi dziļajās struktūrās – šajos modeļos⁹⁴ izpaužas verba sfērā iesaistīto aktantu savstarpējo attiecsmju tipi. Galvenais nosacījums – lai struktūras kodolā būtu izteiktas attiecsmes starp darbību, tās subjektu un objektiem.

Organizētājs izteikumos ar visās trijās personās lietojamu – trīs-personu – verbu centrā gan pēc nozīmes, gan arī pēc formas ir aktīvais, primārais subjekts (S¹). Tas izvēlas darbību un tās nosaucēju verbu virsējā struktūrā un pats funkcionē kā aktīvs darītājs – persona šī vārda leksiski gramatiskajā nozīmē. Darbībai bieži ir aktīvas iedarbības, ietekmēšanas nozīme, kas paredz iedarbības objekta klātieni pie transitīvajiem verbiem. Virsējās struktūrās aktīvā darītāja nosaukums ietilpst izteikuma gramatiskajā kodolā kā teikuma priekšmets divlocekļu gramatiskajā centrā vai tā sauktais “ietvertais” teikuma priekšmets vienlocekļa verbālos izteikumos. Tātad verba formu lietojumu izteikumos nosaka verba nozīme, un izteikumi latviešu valodā tiek veidoti atbilstoši attiecīgajiem dziļajiem modeļiem, kuros iesaistīti objekti (O) aktantu funkcijās. Semantiski un tātad arī pēc funkcijām šie objekti ir atšķirīgi, un to semantiskajam pamatam ir funkcionāli nosacīta formāla izpausme. Objektam izteikumā var būt divējas funkcijas: primāra un sekundāra. Objekts primārajā funkcijā (O¹) nosauc tiešu un gramatiski konkrētu darbības uztvērēju un parasti atrodams noteiktā formā (akuzatīvā) pie transitīviem trīspersonu verbiem. Objektam sekundārā funkcijā resp. netieša objekta nozīmē (O²) ir iespējamās dažādas leksiski semantiskā ziņā samērā atšķirīgas nozīmes: adresāta (O²_a), instrumenta jeb līdzekļa (O²_i) un citas līdzīgas nozīmes. Kā funkcionāli nozīmīgi struktūras komponenti verbam var piesaistīties arī atsevišķi adverbāli paplašinātāji, piemēram, tā sauktais nolūka datīvs: *Viņa savērpa vilnu lakatam.*

Atbilstoši pašām verbālajām struktūrām arī to modeļi var būt dziļi un virsēji resp. virspusēji. Dziļajos modeļos izpaužas augsta vispārinājuma pakāpe. Modeļa semantiku nosaka darbība, tās diferenciālā semantika. Modelī ietilpst: 1) darbības nosaukums un 2) aktantu nosaukumi. Aktanti ir 1) darbības subjekta nosaukums un 2) pārējo strukturāli nozīmīgo aktantu nosaukumi. Nozīmīgākais verbālās struktūrās tūlīt aiz paša verba ir subjekts. Aktīvas darbības subjekts pats izvēlas gan konkrētu darbību, gan tās saturam un saviem nolūkiem atbilstošus aktantus no attiecīgās nozīmes verba iespējamo aktantu klāsta. Ja izteikuma subjekts ir arī valodas subjekts resp.

⁹⁴ Nosacīti sauksim tos par *dziļajiem modeļiem*.

runātājs pie trīspersonu vārdiem, tad izteikumā paustā attieksme pret darbību un tās aktantiem tiek realizēta no viņa pozīcijas. Ir ļoti liela atšķirība starp trīspersonu vārdu un trešās personas vārdu veidotajiem modeļiem: trīspersonu vārdi ir pamatā daudzveidīgākiem modeļiem, bet trešās personas vārdu modeļos ir ļoti ierobežots aktantu spektrs, jo te darbības subjekts atrodas ārpus aktīvās sfēras – tas nav reizē arī runātājs un tātad izteikuma autors. Teikuma modeļa pamats ir piramidāls. Shēma šajā piramidā izpaužas kā vispārinājums resp. sintaktiskā virsotne, bet pamatu veido konkrēti teikumi. Shematiski to varētu parādīt šādi:

M = vispārinājums resp. modelis; T¹ u. tml. = konkrēti teikumi resp. izteikumi.

N. Švedova ir minējusi četru leksiski semantisko grupu vārdus resp. trešās personas vārdu tipus, kas veido teikumus pēc shēmas Vf_{3s}. Tie ir 1) ārējās vides apstākļu vārdi, 2) dzīvās radības iekšējā vai ārējā stāvokļa vārdi, 3) konkrētas darbības vārdi un 4) esamības, tapšanas, konstatēšanas vārdi.⁹⁵

Pievēršīsimies tipiskāko dziļo pamatstruktūru modelēšanai, to ilustrējot ar atbilstošiem virsējās struktūras elementiem.

Simboli dziļo struktūru modeļu attēlošanai

D – darbības nosaukums

D_a – aktīvas darbības nosaukums

D_s – stāvokļa, sajūtas vai izjūtas nosaukums

D_p – procesa nosaukums

A – aktanta nosaukums

AS – aktants ar subjekta nozīmi (S = subjekts)

AS¹ – primāra subjekta – agensa, tātad aktīva darītāja nosaukums pie D_a (S = *hum*), virsējā struktūrā parasti nominatīva formā

AS² – sekundāra subjekta – paciensa, tātad cietēja vai izjutēja nosaukums pie D_s (S = *hum*), parasti datīvā

AS³ – terciāra subjekta jeb kvazisubjekta nosaukums pie D_p (S = *unhum*), parasti nominatīvā

⁹⁵ Шведова Н. Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис). – Грамматическое описание славянских языков. М., 1974, с. 113.

- AO – aktants ar objekta nozīmi (O = objekts)
 AO¹ – primāras resp. tiešas iedarbības objekta nosaukums
 AO² – sekundāras resp. netiešas iedarbības objekta nosaukums
 AO²_a – sekundārs objekts ar adresāta nozīmi
 AO²_i – sekundārs objekts ar instrumenta, līdzekļa nozīmi
 AP – situatīvas resp. perifēriskas (adverbiālas) nozīmes aktanta nosaukums
 AP_i – aktants ar vietas nozīmi
 AP_t – aktants ar laika nozīmi
 AP_n – aktants ar nolūka nozīmi
 P – patstāvīgs struktūras komponents ar situatīvu, perifērisku nozīmi
 P_t – temporālas (laika) nozīmes komponents
 P_i – lokālas (vietas) nozīmes komponents
 P_m – modālas (veida) nozīmes strukturāli brīvs paplašinātājs
 V_{des} – desemantizējies verbs

Trīspersonu verbālo struktūru tipiskāko modeļu paraugi

- (1) AS¹ → D_a ← AO¹ [Es]⁹⁶ *Lasu grāmatu.* [Tu] *Saceri dzejoli.*
Viņš cērt āliņģi.
- (2) AS¹ → D_a ← AO¹
 AO²_a [Es] *Rakstu vēstuli tēvam.*
- (3) AS¹ → D_a ← AO¹
 AO²_a [Tu] *Raksti piezīmes ar zīmuli.*
- (4) AS¹ → D_a ← AO¹
 ST_n [Mēs] *Gādājam kurināmo ziemei.*

Tipiskie trešās personas verbālo struktūru modeļi

Trešās personas verbi atšķirīgos semantiskos laukos veido atšķirīgus modeļus. Atšķiras subjektu nozīme, forma un funkcijas, atšķiras arī pārējie aktanti. Modeļi ir daudzveidīgāki pasīvās personas laukā (par to detalizēti skat. 5.2.) un nepersonas dzīvās pasaules laukā – dzīvnieku darbību mikrolaukā (6.1.1.1.) un dzīvnieku skaņu mikrolaukā (6.1.1.2.). Turpmāk apskatīsim galveno tipisko modeļu paraugus pasīvās personas laukā un nepersonas laukā.

⁹⁶ Kvadrātikavās modeļos likti S¹, ko pārstāv pirmās un otrās personas pronomeni, jo šo pronomenu trūkumu modeļi pilnībā kompensē trīspersonu verbu morfoloģiskās formas ar konkrētiem personu rādītājiem – galotņu morfēmām.

Pasīvās personas lauka verbālo struktūru modeļi

Pasīvās personas *fizioloģisko* procesu un stāvokļu mikrolauka modeļi var būt 1) minimāli vai 2) paplašināti.

(1) Minimālos modeļos AS³ parasti ir konkrēta nozīme:

$$AS^2 \rightarrow D_{p \text{ vai } s} \leftarrow AS^3$$

Man asaro acis. Man asiņo brūce. Man sāp kāja.

(2) Paplašinātajos modeļos ietilpst variabli formālie paplašinātāji

$$AS^2 \rightarrow D_{p \text{ vai } s} \leftarrow AS^3 // AS^2 \rightarrow D_{p \text{ vai } s} \leftarrow AP_1$$

Man tumst acis. Zēnam sāp sirds. // Man tumst acīs. = Man acīs tumst. Zēnam sāp sirdī.

Lokālā aktanta vieta struktūrā ir mainīga resp. variabla.

Iespējama **nepilna realizācija** – bez AS² – *Ievainojums sadzija ātri*. Taču pasīvās personas nosaukums datīvā ir konsituatīvi nosacīts un, struktūrai funkcionējot, realizējas ārpus modeļa.

Iespējama arī nepilna realizācija bez AS² kompensācijas: *Man ļoti sāp*.

Visos minētajos modeļos ir iespējams brīvi funkcionējošs paplašinājums ar modālu (veida) nozīmi:

$$AS^2 \rightarrow D_{p \text{ vai } s} \leftarrow AS^3$$

AP_m Man viegli asiņo brūce.

$$\text{Arī: } AS^2 \rightarrow D_{p \text{ vai } s} \leftarrow AP_1$$

AP_m Viņam stipri iesāpējās sirdī.

Var veidoties arī paralēli modeļi, piemēram, ar AS³ vienā virsējā struktūrā un ģenitīvu atribūta nozīmē tajā pašā pozīcijā citā struktūrā bez ievērojamām nozīmes atšķirībām: *Viņam brūce sadzija ātri. // Viņa brūce sadzija ātri.*

Pasīvās personas *psihisko* procesu un stāvokļu mikrolauka pamatmodelis ir

$$AS^2 \rightarrow D_{s \text{ vai } p} \leftarrow AS^3$$

AS³ var būt 1) nominatīvs: *Man veicas darbs*. vai 2) ģenitīvs: *Man trūkst laika. Man vajag naudas*.

Labklājības mikrolaukā veidojas modeļi ar AP_m bez AS³ – veidojas modelis:

$$AS^2 \rightarrow D_{p \text{ vai } s} \leftarrow P_m \quad \text{Man klājas labi.}$$

Voluntārā resp. gribas izpausmes mikrolaukā trešās personas verbi desemantizējas resp. gramatizējas un patstāvīgus modeļus neveido; tie iekļaujas izteicējā pie trīspersonu verba modelī: $AS^2 \rightarrow V_{des} \leftarrow D_a$ *Man nācās*

aiziet. Tev vajag strādāt. Šajā modelī realizējas trīspersonu (nevis trešās personas) verba nozīme un saistāmība, jo tie uzskatāmi par teikumu *Es aizgāju, Es strādāju* variantiem ar iesaistītiem modificētājverbiem *nākties, vajadzēt*.

Asociatīvi nosacītajā pasīvās personas laukā realizējas tie paši modeļi, kas atbilstošo nozīmju reālajā pasīvās personas laukā.

Nepersonas lauka verbālo struktūru modeļi

Nepersonas laukā no lielā nulles personas verbu klāsta atšķiras dzīvās pasaules mikrolauks. Tajā funkcionē divi modeļu tipi: 1) modeļi ar dzīvnieka nosaukumu (*animal*) subjekta funkcijā un 2) modeļi ar auga nosaukumu (*botan*) subjekta funkcijā. Modelis: $D_a \rightarrow AS^3 \text{ zool}$ un $D_p \rightarrow AS^3 \text{ botan}$. Dzīvnieku darbību verbi veido tos pašus modeļus, ko trīspersonu verbi. Tie ir galvenokārt intransitīvi (*klukstēt, kūkot, iemauties, smilkstēt, zviegt* u. tml.), bet var būt arī transitīvi (*lakt, nērst*) un no trīspersonu verbiem atšķiras ar iespēju tikt lietoti tikai trešās personas *unhum* formā.

Nepersonas lauka (jeb personas nulles lauka) verbu modeļi ir ļoti nabadzīgi – te ir konstatējams tikai viens tipisks pamatmodelis $D_p \leftarrow AS^3$ (arī ar otrādu vārdu kārtu $AS^3 \rightarrow D_p$). Leksiski konkretizētu modeļu raksturojumu skat. nodaļā *Nepersonas (nulles personas) semantiskais lauks verbu sistēmā* (6) katras mikrosistēmas raksturojumā.

4. SEMANTISKĀ LAUKA IZPRATNE PERSONAS KATEGORIJAS ASPEKTĀ

Kāda noteikta valodas līmeņa vienības kļūst nozīmīgas tikai tad, kad tās ir funkcionāli pretstatāmas citām tā paša līmeņa vienībām, konstatējot noteiktas paradigmatiskas attiecības starp tām. Visai valodas sistēmai ir raksturīgi tādi jēdzieni kā *paradigma*, *diferenciālas pazīmes*, *distribūcija*, *neitralizācija* u. tml. – tie izpaužas visos valodas līmeņos, visā sistēmā.

4.1. Sistēmiska *paradigmātikas* un *sintagmātikas* izpratne leksikā

Visgrūtāk analizējamā valodas sfēra ir leksika. Leksiskās nozīmes ir attiecīgo leksikas paradigmu locekļi jeb komponenti, tāpat kā gramatiskās nozīmes gramatiskajās paradigmās. Taču, atšķirībā no gramatiskajām nozīmēm, leksiskās nozīmes neveido regulāras rindas – tās ir plaši atvērtas visdažādākajiem jauninājumiem, arī individuāliem un okazionāliem darinājumiem, jo valodas lietotāji ātri reaģē uz visām vārdu krājuma pārmaiņām, aktīvi vērtē vārdus, to cilmi un uzbūvi u. tml. Leksika ir valodas pamats. “Vārds ir valodas pamatvienība, tas ir pamatelements valodas sistēmā.”¹ Leksika ir arī viskonkrētākā sfēra valodā – katram vārdam ir konkrēta nozīme resp. nozīmes. Tāpēc leksikā ir grūti noteikt sistēmiskas attiecības tādā pašā veidā kā dažādos valodas līmeņos – leksika pati valodas līmeni neveido, tā ietilpst valodas līmeņos gan kā bāze (fonētiski fonoloģiskajā līmenī), gan kā sastāvdaļa (gramatiskajā līmenī).

Galvenās grūtības leksikas analīzē rada tieši tās konkrētais raksturs, kas ir saistīts ar ekstralingvistisko realitāti – tas ir lielā mērā atkarīgs no apkārtējās pasaules priekšmetiem un parādībām. Vārdi ir savā starpā saistīti tāpat, kā attiecīgie priekšmeti un parādības. Tos ir iespējams apvienot pēc tēmas, pēc kopīgām vārddarināšanas iespējām, pēc līdzīgas sintaktiskās saistāmības. Jāņem vērā, ka leksika pret īstenību ir vērsta tiešā veidā. Turklāt vārda nozīme nav identiska ar attiecīgās reālijas precīzu aprakstu – pētījot nozīmes, valodniekam ir jāņem vērā katram vārdam īpaši nozīmīgi semantiskās struktūras elementi. Tāpēc arī leksikai raksturīga semantiska nenoteiktība – regulāras rindas ir sastopamas galvenokārt terminoloģijā, bet vispārlietojamā

¹ Laua A. Latviešu leksikoloģija. – R., 1981, 13. lpp.

leksikā atrodami tikai daži izņēmumi, piemēram, radniecības nosaukumi. Vārdu nozīmes bieži ir kontekstuāli nosacītas.

Tomēr arī leksika, tāpat kā valodas sistēma kopumā, ņemot vērā iepriekš teikto, vērtējama gan no paradigmātiskā, gan no sintagmātiskā viedokļa.

Paradigmātiskās attieksmes leksikā izpaužas tādās mikrosistēmās kā tematiskās grupas, leksiski semantiskie tipi, sinonīmu rindas (par to skat. 1.2.1.) To konstatēšanai tiek izmantotas konkrētas metodes: komponentu analīzes metode, opozīciju metode, neitralizācijas metode².

Paradigmātisko attieksmju pamatā ir vārdu identiskums vai atšķirīgums. To konstatē, pētījot vārda semantisko struktūru, proti, vārda leksiskās nozīmes sastāvdaļas ar **komponentu analīzes** metodi. Galvenās un arī vispārīgākās metodes vārda leksiskās nozīmes struktūras analīzē ir opozīciju metode un kontekstoloģiskās analīzes metode, kas balstās uz vārdu sintagmātisko attieksmju izpēti. Kontekstoloģiskajā analīzē plaši tiek izmantota distributīvā un transformatīvā metode un dažādi substitūcijas paņēmieni.

Leksikas pētīšanā par analīzes vienību parasti izmanto to vārda patstāvīgo nozīmi, kas ir abstrahējusies no konteksta un pazīstama kā polisēmisku vārdu pamatnozīme. Tas ir darīts arī šajā pētījumā.

Vārda leksiskā nozīme pēc uzbūves ir sarežģīts veidojums – vairāku nozīmes elementu vai komponentu (ko sauc arī par *sēmām*, *semantiskiem reizinātājiem*, *semantiskām pazīmēm*, *semantiskiem atomiem* u. c.) summa. Šie elementi vai komponenti ir tie, pēc kuriem vārds spēj stāties noteiktās paradigmātiskās vai sintagmātiskās attieksmēs ar citiem vārdiem leksikas sistēmā. Vārda semantiskās struktūras analīzei tiek pievērsta arvien lielāka uzmanība. Analizējot kāda izteikuma semantisko struktūru, vērotājs starp priekšmeta, darbības u. tml. īpašībām vai pazīmēm izdala tādas, kas satur visvairāk informācijas koncentrētā veidā. Piemēram, verba *kustēties* nozīmē var izdalīt dažādus semantiskus elementus: pēc darbības rakstura – ‘virzīties’; pēc veida – ‘ātri’ vai ‘lēni’ vai vēl kā citādi; pēc virziena – ‘projām’, ‘šurp’ u. tml. Katrā no minētajiem aspektiem ietvertas opozīcijas kā pretstatāmas pazīmes, kas nav savienojamas attiecīgā aspekta iekšienē. Katram aspektam atbilst kāda semantiska kategorija ar atšķirīgiem elementiem. Noteiktam situācijas elementam atbilst kāds elementu kopums.³ Semantisko elementu

² Neitralizācijas jēdziens pirmo reizi skaidri formulēts fonoloģijā. Tas ir svarīgs arī citās valodas sfērās. Leksikoloģijā tas ļauj novatoriski skatīt sinonīmijas un polisēmijas parādības. Arī distribūcijas jēdziens izvirzīts fonoloģijā. Tagad paradigmas, distribūcijas un neitralizācijas jēdziens attiecināms uz visu valodas sistēmu.

³ V. Gaks to sauc par *semantēmu*. Skat: Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания. – В кн.: Семантическая структура слова. – М., 1971, с. 81.

var reprezentēt īpaša morfēma, piemēram, verba *aiziet* nozīmē priedēklis *aiz-* reprezentē elementu ‘*projām*’, saknes morfēma – elementu ‘*kājām*’ u. tml. Tātad semantiskos elementus mēs konstatējam vārda nozīmes galvenajā, denotatīvajā komponentā.

Semantiskie komponenti jeb elementi var būt dažādi – gan ar vispārīnātu, gan arī ar konkrētu nozīmi. K. Godards semantiskos elementus (viņa terminoloģijā – komponentus) ir iedalījis divos tipos: 1) diagnosticētājkomponentos, kas ir relevanti nozīmju atšķiršanā, un 2) papildu komponentos, kas ir svarīgi, bet nozīmju atšķiršanā nav galvenie. Diagnosticētājkomponenti palīdz konstatēt viena vārda attieksmes pret citiem semantiskajā laukā. Papildu jeb atšķirēji komponenti var būt ļoti svarīgi plašos nozīmju definējumos, piemēram, tāds ir papildkomponents ‘ātri’ verbu *iet, skriet, staigāt, lēkt* u. tml. nozīmēs.⁴ Šo rindu autore elementus ar ģints nozīmi sauc par vispārinātiem integrētajelementiem, kas kopīgi vairākiem vai daudziem vārdiem (piemēram, ‘*koks*’), bet elementus ar sugas nozīmi par diferencētājelementiem vai to komplektiem (piemēram, vārda *bērzs* nozīmē tādi ir ‘*balta, melni raibumota miza*’ un ‘*sīki robotas lapas*’). Katrs semantisks elements vārda nozīmei ir būtisks tieši tāpēc, ka tas nosaka šī vārda paradigmatisku pretstatījumu citiem vārdiem. Vārda nozīmi veido semantiska elementa klātie vārda nozīmē vai arī tās trūkums, neesamība. Turklāt semantisko elementu kopība vēl nebūt neliecina par to, ka attiecīgie vārdi spēj viens otru aizstāt – sal., piemēram, vārdus *civils* un *pilsonisks*, *runāt* un *kliegt* u. tml.⁵ Ja vārdi cits no cita atšķiras tikai ar atsevišķiem semantiskajiem elementiem, bet daudzi citi elementi tiem ir kopīgi, iespējamas tādas situācijas, kurās atšķirīgie elementi kļūst nebūtiski un dotos vārdus iespējams savstarpēji aizstāt. Un otrādi – vienādas nozīmes vārdi kādā noteiktā gadījuma resp. kontekstā vai situācijā kļūst par antonīmiem. Piemēram, verbi *dzīvot* un *eksistēt* ir sinonīmiski, bet teikumā *Viņš nedzīvo, viņš tikai eksistē* tie ir antonīmi.

Leksiski semantisko paradigmu konstatēšanā svarīgi ir tieši diferencētājelementi. “Diferencējošie komponenti ietilpst leksiskā lauka vārdu nozīmēs un veido vārdu semantiskā pretstatījuma pamatu lauka iekšienē.”⁶

Sintagmātiskās attieksmes leksikā parādās saistāmības likumsakarībās, bet arī tās, savukārt, ir atkarīgas no vārdu semantiskās struktūras. Piemēram, verbu *ieiet* un *iziet* saistāmība atšķiras pēc darbības virziena, un to nosaka tieši semantiskā struktūra. Paradigmātiskās un sintagmātiskās attieksmes ir savstarpēji saistītas.

⁴ Goddard C. *Semantic Analysis: A Practical Introduction*. – Oxford, 1998, p. 48.

⁵ Laua A. *Latviešu leksikoloģija*. – R., 1981, 194. lpp.

⁶ Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л., 1977, с. 15.

Paradigmātiskos parametrus veido tie semantiskie elementi, kuri nosaka pretstatījumu pa vertikāli (leksiski semantiskajās sistēmās), bet sintagmātiskos – pa horizontāli (sintaktiskos saistījumos). Semantisko elementu identificēšanā pētnieki bieži saskaras ar grūtībām.

Mūsu darba uzdevums ir iespējami vispusīga trešās personas verbu izpēte. Iepriekš (3.3.) ir raksturotas verbu sintagmātiskās attiecsmes, un tas tiks darīts arī turpmāk, verbu valences aprakstos leksiski semantisko tipu ietvaros, bet šajā nodaļā pievērsīsimies personas lauka izpratnei un tāpēc akcentēsim paradigmātisko attieksmju nozīmīgumu trešās personas verbu semantiskajā laukā.

Leksikas sistēma tiek plaši pētīta, tomēr ir grūtības leksisko nozīmju izpratnē un tipoloģijā. Lai sistēmiski pētītu leksiku, pirmām kārtām jāizvēlas analīzes pamatvienība. Tā ir vārda nozīme resp. monosēma.⁷ Leksikas analīzei jāizvēlas arī noteiktas klasifikācijas vienības. Vārdus iedala pēc semantiskās līdzības vai tuvuma. Pēc semantiskās līdzības vārdi tiek apvienoti dažādās mikrosistēmās. Pēc vispārinātām semantiskām pazīmēm, pēc denotāta kopības un vēl citām pazīmēm, ņemot vērā arī sintaktisko saistāmību, veido *semantiskos laukus*. Pēc kopīgām jēdzieniskām pazīmēm, un pēc kopīgas tēmas vārdus apvieno *tematiskās grupās*. Pēc kopīgām jēdzieniskām un derivatīvām pazīmēm veidoti morfosemantiskie lauki, pēc kopīgas saistāmības – sintagmātiskie lauki u. tml. Verbu sistēmā mūs interesē galvenokārt leksiski semantiskas pazīmes – pēc tām nosaka semantiskos laukus, tematiskās grupas un leksiski semantiskos tipus. Semantiskos laukus varētu raksturot gan pēc ekstralingvistiskām pazīmēm, gan pēc kopīgas tematikas, gan arī pēc tādām semantiskām pazīmēm, kas realizējas sintaktiskajā saistāmībā. Starp tematisko grupu un leksiski semantisko tipu nav principiālas atšķirības, atšķirīgi ir tikai klasifikācijas aspekti – tematiskās grupas locekļus vieno denotāta kopība, leksiski semantiskā tipa locekļus – leksiskās nozīmes kopība, tātad katrs leksiski semantiskais tips ir arī tematiskā grupa, jo tam ir sava tēma. Semantiskā lauka jēdziena pamatā ir *dziļās semantikas* izpratne – tā ir visai plaša mikrosistēma, kas nav ierobežojama ar gramatiskām pazīmēm vien. Leksiski semantiskās grupas, sinonīmu rindas un antonīmu pāri rodas, strukturējot leksikas sistēmu mikrosistēmās, un šajās mikrosistēmās ietilpst gramatiski – morfoloģiski – viendabīgas vienības, proti, vienas vārdšķiras vārdi. Turpmāk pētījumā izmantoti galvenokārt jēdzieni *semantiskais lauks* un *leksiski semantiskais tips*.

⁷ Par to skat.: Freimane I. Latviešu valodas skaņu verbi. – R., 1983., 6.–7. lpp. Arī turpmāk minēto mikrosistēmu un to analīzes paņēmieni raksturojumā izmantots šis avots.

Vārdu leksiski semantiskajā analīzē nepietiek ar monosēmu kā veselumu. Lai atklātu semantiskas attiecības pašā monosēmas saturā un arī tās attiecībās pret citām monosēmām, šī monosēma – proti, tās galvenais jēdzieniskais komponents – jāsadala, resp., jāstrukturē. Monosēmas jēdzienisko sastāvdaļu nosaukšanai izmantots termins *semantiskais elements*. Monosēmas dalīšanai semantiskajos elementos tiek izmantota komponentu analīzes metode. Semantiskais elements ir tikai analīzes vienība, tam nav leksiski semantiskas patstāvības. Leksiskajā semantikā monosēmas semantiskais elements pašreiz ir zemākā analīzes vienība, un tā apjoms ir atkarīgs no pieejas analīzē. Turklāt jāņem vērā, ka monosēma, ja to veido vairāki semantiskie elementi, nav mehāniska semantisko elementu summa, bet patiešām sarežģīta vienība. Semantiskos elementus izdala, lai varētu savā starpā salīdzināt dažādas monosēmas. Ja vairākās monosēmās ir sastopams viens un tas pats semantiskais elements (piemēram, elements ‘virzīties’ verbos *braukt* un *skriet*), šis elements vieno attiecīgās monosēmas, proti, tas ir integrētājs jeb vienotājs semantisks elements (turpmāk: *vienotājelements* vai *integrētājelements*), bet elementi, kas šķir monosēmas (piemēram, elementi ‘klusī’ un ‘skaļi’ atbilstoši verbu *čukstēt* un *kliedzēt* nozīmēs), ir *šķirējelementi* jeb *diferencētājelementi*. Konkrētu semantisku elementu vispārinājums ir semantiskas pazīmes, tādas, kā, piemēram, vispārināts *skaļuma* jēdziens, vispārinot elementus ‘klusī’, ‘vidēji skaļi’, ‘skaļi’. Lielāku leksiski semantisko tipu vienotājelementiem parasti ir tik vispārināta nozīme, ka tie kļūst par semantiskajām pazīmēm. Tāds, piemēram, ir visiem skaņu vārdiem piemērotais vienotājelements ‘skaņa’. Vārdu nozīmes var sadalīt semantiskajos elementos, izmantojot vārdnīcās dotos vārdu nozīmju skaidrojumus. Taču jāpiebilst, ka autore ir izmantojusi pašas dotos nozīmju skaidrojumus – uzmanības centrā ir izvirzīto jautājumu iespējamie principiālie risinājumi.

Semantisko mikrosistēmu pētījumi sākušies ārzemēs 20. gs. 20.–30. gados. Pamazām tika pētīti dažādi leksiski semantiskie tipi (resp. grupas), kuros vārdi apvienojas uz integrētājelementu pamata. Katrā tipā integrētājelements parasti ir viens, bet diferencētājelementi – vairāki, un tos izmanto, lai nošķirtu vārdus tipu iekšienē. Integrētājelements faktiski ir arī kopēja tēma, tāpēc nav pamata striktam tematisko grupu un leksiski semantisko tipu savstarpējam šķīrumam. “Iespēja visas leksiskās nozīmes ievietot skaidri norobežotos semantiskos laukos ir apšaubāma.”⁸ Leksiski semantiskie tipi ietilpst semantiskajos laukos – tie ir identificējami, šos laukus strukturējot.

⁸ Goddard C. *Semantic Analysis: A Practical Introduction*. – Oxford, 1998, p. 50.

4.2. Verbu semantiskā lauka *paradigmātiska* diferenciācija pēc elementa 'persona'

Semantiskā lauka teorija pamatojas uz opozicionāru semantisko elementu jeb komponentu identificēšanu noteiktos valodas līdzekļos, galvenokārt leksikā. Strukturējot kopējo valodas semantisko lauku no personas kategorijas viedokļa, varam izšķirt četras galvenās fāzes – pamatfāzi un trīs sekundāri nosacītas fāzes. Pamatfāze rāda galveno – universālo – opozīciju semantiskā lauka diferenciācijā, pārējās rāda uz šīs galvenās opozīcijas balstītas pakāpeniskas diferenciālas detalizācijas.

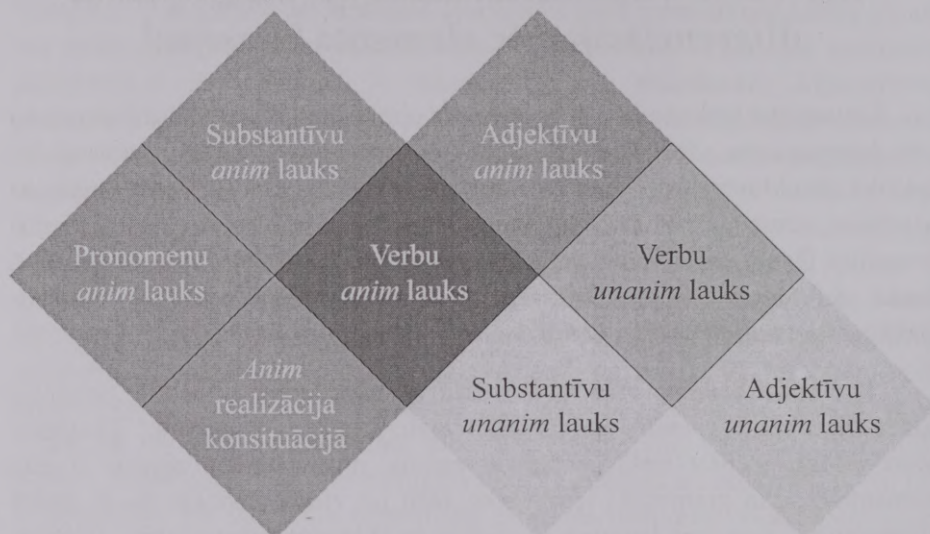
(1) **Pamatfāzi** pēc valodas līdzekļu diferenciācijas atbilstoši personas kategorijai veido *primārā* universālā opozīcija *dzīvs* ↔ *nedzīvs*.⁹ Tā aptver visu valodu. Pētījot trešās personas verbus, mūsu izpētes objekts ir gan semantiski, gan gramatiski ierobežots, taču no viena viedokļa tas ir strikti determinēts: personas izpratne ir saistīta ar jēdzienu *dzīvs (anim)*. Vērtējot personas iekļaušanos universālīju laukā, minētā opozīcija ir galvenā, un visi valodas līdzekļi vērtējami pēc atbilstmes tai. Minētā opozīcija izpaužas gan leksiski, gan gramatiski.

Dzīvās pasaules (*anim*) lauks ir liels, un verbs ir tikai viena no tās daļām, taču tā ir intelektuāli ļoti nozīmīga un tai piemīt semantiski pamatota un gramatiski izteikta personas kategorija. Dzīvās pasaules laukā bez verba ietilpst arī citas vārdšķiras – substantīvi (*cilvēks, zvērs, zivs, kukainis*), tā substitūts – pronomens (*es, tu, mēs*), atbilstošas nozīmes adjektīvi (*laipns, nikns, pieglaudīgs*), veseli izteikumi resp. teksta vienības (*Bērns ir iemācījies dzejoli. Kaķis ķer peli.*). Tie visi kopā veido dzīvās pasaules lauku plašā nozīmē.

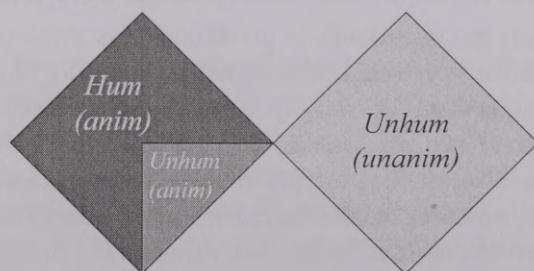
Minētais dzīvās pasaules lauks ir pretstatāms nedzīvās pasaules *unanim* laukam, kuram atbilst tikai viena verbu sistēmas morfoloģiskā forma – trešās personas forma: *Lietus līst. Mūris drūp. Dziesma skan. Ugunis mirdz.* u. tml. Tajā, tāpat kā dzīvās pasaules laukā, bez verba ietilpst arī citi semantiski atbilstoši valodas līdzekļi. Saistot personas semantisko lauku ar personas gramatisko lauku, varam teikt, ka trīspersonu verbu konjugēšanas paradigma iekļaujas tikai dzīvās pasaules laukā, bet verba trešās personas forma – kā dzīvās, tā arī nedzīvās pasaules semantiskajā laukā kā šo lauku nozīmīga, taču gramatiski ierobežota daļa.

⁹ A. Bondarko ir minējis funkcionāli semantisko lauku ar priekšmetisku (subjektīvi objektīvu) kodolu, kurā ietilpst *dzīvums/nedzīvums*. Skat.: Бондарко А. В. Категорияльные ситуации (К теории функциональной грамматики.) – Вопросы языкознания, 1983, № 26, с. 22.

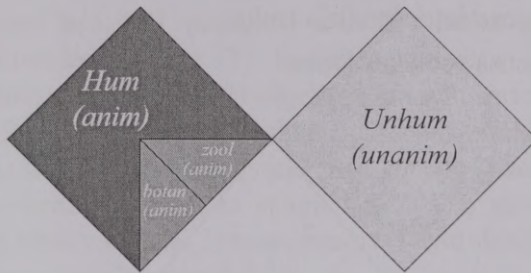
Pamatfāzes attēlojumu skat. shēmā № 1.

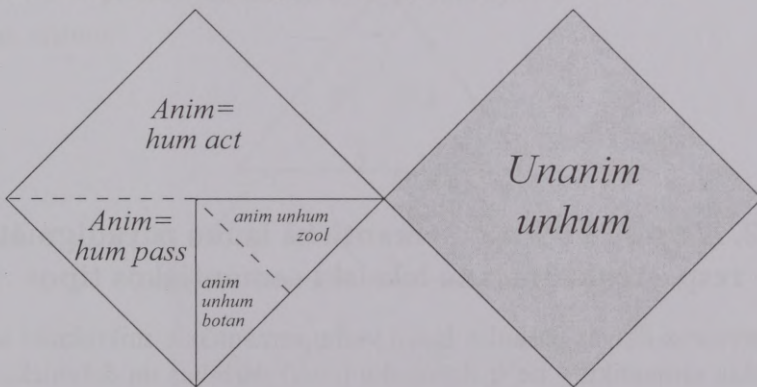
(2) Otrajā detalizācijas fāzē būtu jākonstatē personas kā dzīvas būtnes (*hum*) vieta dzīvās pasaules laukā, jo ne visi dzīvās pasaules subjekti ir personas. Izvirzām *sekundāru* universālu opozīciju *persona (hum) ↔ nepersona (unhum)*. Uz šīs opozīcijas pamata diferencējam dzīvās pasaules lauku divos mikrolaukos – 1) *anim* personas laukā (*hum*) un 2) *anim* nepersonas laukā (*unhum*), kurā ietilpināma visa cita no cilvēka kā humānas, dzīvas un saprātīgas būtnes atšķirīga dzīvā radība. Protams, arī visa nedzīvā pasaule ir nepersoniska – *unhum*. Tātad otrajā diferencēšanas fāzē persona tiek identificēta no vispārinātas semantikas viedokļa un konstatēta opozīcija *hum ↔ unhum*. Skat. shēmu № 2:

(3) Trešā fāze personas mikrolauka precizēšanā ir dzīvās *anim* pasaules nepersonas daļas semantiska diferencēšana – te veidojas divi mikrolauki: 1 – dzīvnieku lauks (*anim zool*) un 2 – augu lauks (*anim botan*). Tajos abos ietilpst verba trešās personas formas kā nepersonas nozīmes reprezentētājas. Skat. shēmu № 3:

(4) Ceturtā semantiskās diferenciācijas fāze konstatējama pašā personas (*hum*) laukā pēc verba subjekta resp. *personas aktivitātes* ↔ *pasivitātes*. Te semantisko diferenciāciju papildina gramatiskās semantikas klātie, tātad samērā spilgtas formālas pazīmes, kas izpaužas saistāmībā. Pēc subjekta aktivitātes šķirami aktīvā subjekta jeb visās trijās personās lietojamie resp. trīspersonu verbi no pasīvās personas jeb trešās personas vārdiem. Aktīvais subjekts = agenss, pasīvais subjekts = pacienss. Šajā detalizācijā raksturīga verbu semantikas uzskatāma gramatizācija. Skat. shēmu № 4:

4.2.1. *Personas* semantiskā lauka paradigmātika resp. strukturēšana leksiski semantiskos tipos

Iepriekš identificētie mikrolauki nav semantiski viendabīgi, tāpēc ir lietderīgi tos strukturēt leksiski semantiskos tipos resp. mikrolaukos, kam tālāk, konkrēta materiāla apstrādē, seko leksiski semantisko tipu identificēšana attiecīgo mikrolauku iekšienē. Šo strukturāciju katrā identificētajā mikrosistēmā var parādīt shematiski.

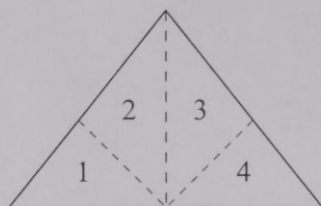
(1) *Aktīvās personas* verbu semantiskie mikrolauki ir dalāmi pēc agensa darbības sfēras objektīvajā realitātē (par tiem skat. 5.1.) Tie ir:

- 1 – agensa fiziskais lauks,
- 2 – agensa psihiskais lauks,

3 – agensa intelektuālais lauks,

4 – agensa sociālais lauks.

Skat. shēmu:

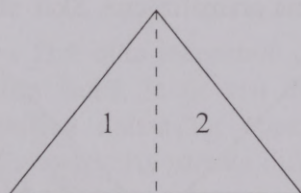

(2) *Pasīvās personas* verbu semantiskie mikrolauki ir dalāmi pēc paciensa semantiskajām sfērām (par tiem skat. 5.2.). Tie ir:

1 – paciensa fizioloģisku procesu un stāvokļu lauks,

2 – paciensa psihisku procesu un stāvokļu lauks.

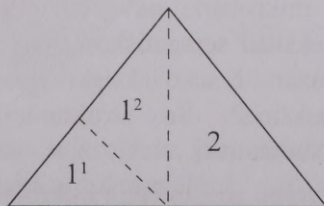
Skat. shēmu:

4.2.2. *Nepersonas* semantiskā lauka paradigmātika resp. strukturēšana leksiski semantiskos tipos

Nepersonas dzīvās pasaules lauka verbu semantiskie mikrolauki atšķiras ar subjekta semantiku – tie ir dzīvnieku (*zool*) darbības un dzīvnieku (*zool*) skaņu mikrolauki un augu (*botan*) mikrolauks. Tātad atbilstoši veidojas divi galvenie *nepersonas* mikrolauki – *nepersonas* dzīvās pasaules lauks (par to skat. 6.1.1.) un *nepersonas* nedzīvās pasaules lauks (par to skat. 6.1.2.).

(1) Skat. *nepersonas* dzīvās pasaules lauka shēmu:

1¹ – dzīvnieku *zool* darbību verbi,

1² – dzīvnieku *zool* skaņu verbi,

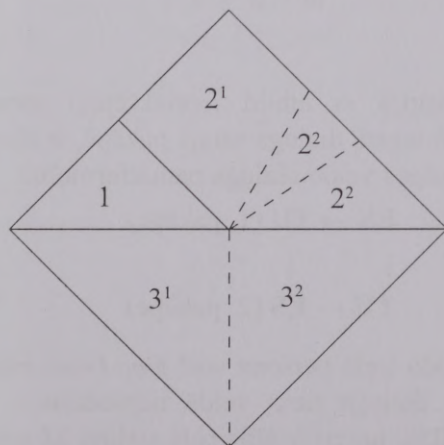
2 – augu pasaules *botan* verbi.

(2) Nepersonas nedzīvās pasaules (*unanim*) lauka galvenie tipiskie semantiskie mikrolauki ir trīs: 1) kosmisku procesu lauks (6.1.2.1.), 2) priekšmetu lauks (6.1.2.2.) un 3) objektīvi nosacītu priekšstatu uztveres lauks (6.1.2.3.). Priekšmetu laukā savukārt nošķirams priekšmetu struktūras lauks, priekšmetu stāvokļa lauks un priekšmetu kustību lauks, bet priekšstatu uztveres laukā – redzes efektu un skaņu lauks. Visi minētie mikrolauki pārskatāmības un tādad vieglākas izmantojamības labad strukturējami leksiski semantiskajos tipos (tie raksturoti 6.1.2.).

Nepersonas *unanim* lauka galvenie tipiskie semantiskie lauki ir:

- 1 – *kosmisko procesu* lauks,
- 2¹ – priekšmetu *struktūras* lauks
- 2² – priekšmetu *stāvokļa* lauks,
- 2³ – priekšmetu *kustības* lauks,
- 3¹ – priekšstatu uztveres *redzes efektu* lauks,
- 3² – priekšstatu uztveres *skaņu* lauks.

Skat. shēmu:

4.3. *Dialoga nozīmība personas semantiskajā laukā*

Personas nozīmju šķīruma pamats ir dialogs – tikai dialogā ir izkristalizējies pats personas jēdziens, proti, runātājas, uzrunātās un sarunā pieminētās personas nozīme un tās formālā izpausme, t. i., atbilstošā formu sistēma.

Dialogam ir divas gramatiski semantiskas opozicionāras sfēras – aktīvā (sarunbiedri) un pasīvā (sarunas objekts), kas nodrošina dialoga sekmīgu realizāciju, tādad, 1) sarunbiedri un 2) sarunā pieminētie. Arī realizācijas

formas dialogam ir divas – 1) horizontālā jeb lineārā resp. sintagmātiskā un 2) vertikālā jeb sistēmiskā resp. paradigmātiskā. Tās izpaužas dialoga dinamikā, un tajās piedalās aktīvās sfēras dalībnieces – personas.

Aktīvā sfēra pilnībā ietilpst personas *anim hum* laukā, un to veido trīspersonu verbu pirmā persona *es* un otrā persona *tu* (daudzskaitlī attiecīgi *mēs* un *jūs*) savstarpējās lineārās attieksmēs. Sākumpozīcija šeit ir **agensa** jeb pirmās personas pozīcija *sarunas producētāja subjekta* nozīmē. To var attēlot šādi: **ES** → **TU**, un otrais loceklis šajā formulā ir **pacienss** jeb uzrunātā persona resp. *uzklausītājs* ar sinkrētisku subjekta un objekta nozīmi (potenciāla subjekta niansi nosaka uzklausītājas personas aktivitāte, bet objekta niansi – tās personas nozīme, uz kuru vērsta sarunas producētāja aktivitāte). Tātad dialoga aktīvajā sfērā pastāv opozīcija *runātājs* ↔ *uzrunātā persona* resp. *uzklausītājs*. Dialoga gaitā notiek lomu maiņa, jo, lai notiktu dialogs, uzklausītāja *tu* pienākums ir atbildēt dialoga iniciatoram *es*, un, to darot, viņš maina savu lomu un dialoga otrajā pakāpē *no tu* kļūst par *es* resp. par sarunas producētāju subjektu¹⁰:

TU

↓

ES.

Tālāk otrās pakāpes *es* atbild iepriekšējam sarunas iniciatoram – iepriekšējam *es*, kurš tagad, dialoga otrajā pakāpē, ir kļuvis par uzklausītāju *tu*. Abas minētās pakāpes veido dialoga pamatformulu:

ES → **TU** (1. pakāpe)

↓   ↓

TU ← **ES** (2. pakāpe).

Pasīvo sfēru veido trešā persona *viņš viņa (viņi, viņas)*, kas no dialoga dinamikas viedokļa dialogā tiešā veidā nepiedalās – tā atrodas *sarunā pieminētā objekta* sfērā, un tai ir tāds pats statuss kā priekšmetu nedzīvajai *unanim* pasaulei, jo: “.. “trešā persona” ir vienīgā persona, ar kuras starpniecību lieta [resp., priekšmets – I. F.] iegūst vārdisku izteiksmi. Trešās personas subjekts ir tikai apozitīvs precizējums, kas nepieciešams teiktā izpratnei, bet nevis formas noteikšanai.”¹¹ Tātad dialoga pasīvajā sfērā trešajai dzīvajai *anim* personai ir *tikai semantiska* atšķirība no priekšmetu nedzīvās resp. nepersonas *unanim* pasaules – formālas atšķirības (kas izpaustos, piemēram, verba formu sistēmā) nav. Pasīvās sfēras dalībnieki var būt gan *anim hum*, gan arī *anim unhum* vai *unanim* (atkarībā no leksiskās un ar to

¹⁰ Skat.: Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974, с. 264.

¹¹ Turpat, 264. lpp.

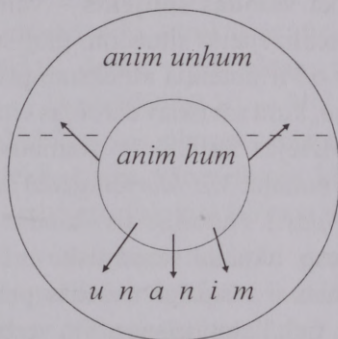
saistītās gramatiskās semantikas), tātad tie ietilpst gan personas *anim hum* laukā, gan nepersonas *anim unhum* un *unanim* laukā.

Persona ir tā, kas, būdama saprātīga un aktīva būtne, ieskatās visās dzīves sfērās un visas personas un nepersonas sfēras iesaista dialogā (te domāts dialogs plašā izpratnē), resp., savā dzīvē un saziņas procesā. Personas lauka vietu nepersonas lauka semantiskajā sistēmā varētu attēlot šādi:

Unanim = priekšmetu lauks.

Anim hum = personu lauks.

Anim unhum = *batan*, *zool*.

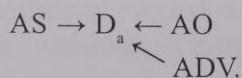

5. PERSONAS SEMANTISKAIS LAUKS UN TĀ STRUKTURĀCIJA

Personas semantiskais lauks ir saistīts ar aktantu vispārinātām nozīmēm un lomām un pastāv vispirms dziļajās struktūrās. Pēc tam tas projicējas augstāk, līdz nonāk virsējās struktūrās, iegūstot noteiktu gramatisku ietērpu.

Patī persona funkcionē vairākos veidos resp. lomās. Galvenā personas loma valodā ir persona kā **valodas subjekts** – valodas resp. teksta autors, kurš izvēlas gan valodā realizējamo situāciju, gan laiku. Valodas subjekts ir cilvēciska būtne *hum*, un tai ir noteikta attieksme pret katru noteiktā valodas nogrieznī attēloto situāciju, kurā savukārt darbojas citas ar šo situāciju saistītas personas, kas valodas virsējās struktūrās gramatiski realizējas ar dažādu vārdšķiru palīdzību (skat. nodaļu: 3.2. *Morfoloģiskā persona vārdšķiru sistēmā vispār un verbu sistēmā īpaši*). Autorizētais valodas subjekts ir persona, kas nosaka pārējo personu resp. aktantu semantisko un gramatisko statusu visā valodas sistēmā. Šis statuss ir atšķirīgs dažādās personu lomās. Ja darbību veic humanizēta persona, tiek lietoti trīspersonu verbi un autorizētais valodas subjekts pats sevi identificē ar pirmo personu (*Es lasu.*). Virsējā struktūrā pirmās personas formā personas lomas realizācija ir dubulti nodrošināta – to rāda gan verba galotne kā formāls morfoloģisks rādītājs, gan iespējamais saistījums ar pirmās personas pronomenu, kas realizējoties iesaista izteikumā valodas subjekta formālo substitūtu. Ja darbība ir attiecināma uz augu vai dzīvnieku (*anim*), priekšmetu vai parādību (*unanim*), autorizētā persona no notikuma un darbības formāli attālinās un ne verba formā, ne arī kādā citā veidā izteikumā neparādās. Aktantu lomas no ļoti vispārinātām kļūst arvien konkrētākas. Šo lomu konkretizāciju no semantiski iezīmētām līdz gramatiski formalizētām un funkcionāli aktīvām var iedalīt vairākos (pagaidām četros) posmos ar savstarpēji plūstošām robežām.

Pirmajā posmā personas semantiskie lauki izpaužas kā notikumi ar noteiktu, bet ļoti vispārinātu semantiku dziļajās struktūrās. Notikumu centrā ir autorizētais subjekts, kas saistāms ar darbību. Darbībai bez minētā subjekta iespējami vēl citi aktanti. To vispārinātā veidā, balstoties uz valences teoriju, varētu attēlot šādi:

Te autorizētajam subjektam AS ir divas nozīmes – dziļākā ir *valodas subjekta* nozīme, bet tai virsū uzslāņojas *notikuma subjekta* nozīme.

Otrajā posmā notiek subjekta un objekta nozīmju konkretizācija – tiek izvēlēta katrā attiecīgā notikumā nepieciešamā tipa nozīme. Tipi pastāv objektīvi. Subjekts ir vai nu aktīvs darītājs (agenss), vai arī pasīvs izjutējs (pacienss). Objekts var būt vai nu tiešai iedarbei pakļauts (ja kaut kas tiek transportēts, transformēts, deformēts u. tml.), vai arī tam var būt adresāta nozīme (ja kaut kas šim objektam tiek adresēts – dots, piešķirts u. tml.). Adverbiālas (situatīvas) nozīmes aktants attiecīgajā modelī iesaistās tad, ja darbībai nepieciešams situatīvs kvalificējums. Tātad otrajā posmā iepriekšējais vispārīgais modelis tiek konkretizēts ar primāriem un sekundāriem objektiem un nepieciešamiem situatīviem kvalificējumiem.

Trešajā posmā vispārinātās struktūras tiek piemērotas notikumu projicēšanai valodā – tekstā, dodot vispārinātam modelim arī gramatisku kvalificējumu: $AS \rightarrow D_a \leftarrow O$ parādās kā $S^N \rightarrow V^{1-3} \leftarrow O$, kur S^N ir subjekta nosaukums nominatīvā, darbības nosaukums – trīspersonu verbs, bet objekta nosaukums parādās kā deklinējama vārda forma kādā sekundārā locījumā. Personas nozīmi te rāda verba morfoloģiskā forma un subjekta nozīme.

Ceturtajā posmā ir atrodami konkrēti gramatisko formu rādītāji, un gramatiskie vispārinājumi katra konkrēta notikuma paziņošanai iegūst konkrētu leksisku pildījumu: *Meitene raksta vēstuli draugam*.

Tātad turpmāk mums ir darīšana ar verbu leksisko semantiku un darbības subjektu vispārināto semantiku.

Personas semantiskos laukus nosaka 1) darbība ar savu vispārināto nozīmi (aktīva darbība, stāvoklis, sajūta vai izjūta, process) un 2) piesaistītais aktants ar subjekta nozīmi. Subjekta aktivitāte vai pasivitāte atkarīga no notikuma rakstura un darbības izvēles. Atkarībā no šīs aktivitātes vai tās trūkuma varam konstatēt divus galvenos personu laukus – *a k t ī v ā s* personas lauku un *p a s ī v ā s* personas lauku.

5.1. Aktīvās personas resp. agensa lauks

Aktīvās personas lauku veido aktīva darbība ar aktīvu subjektu (agensu), iespējamiem objektiem un potenciāli arī ar perifēriskiem – situatīvas nozīmes – aktantiem. Tātad pašu aktīvo darbību varam uzskatīt par aktīvās personas lauka *dominanti*, un valodā to pārstāv trīspersonu verbi. Aktīvās personas lauks ir strukturējams – to veido dažādi mikrolauki un verbu mikrosistēmas – leksiski semantiskie tipi. Šo mikrolauku un tipu apzināšana ir īpašas, speciālas trīspersonu verbu leksiski semantiskās izpētes uzdevums, tāpēc pašreiz tikai konspektīvi pieminēsim līdzšinējās izpētes rezultātus, lai

uzskatāmāk varētu konstatēt trešās personas vietu verbu sistēmā.¹ Konstatēti četri galvenie aktīvās personas – agensa – semantiskie lauki², kuros ietilpst attiecīgo nozīmju verbi atkarībā no agensa fiziskām un psihiskām pazīmēm, intelektuālām īpatnībām un sociālām aktivitātēm: 1) agensa fiziskais lauks, 2) agensa psihiskais lauks,³ 3) agensa intelektuālais lauks un 4) agensa sociālais lauks.

Trīspersonu verbi nosauc citu no citas ļoti atšķirīgas darbības un procesus. Lai šos verbus klasificētu, jāatrod integrētajelementi⁴ vispirms plašākam, pēc tam arvien šaurākam verbu klāstam. Dalījums semantiskajos laukos radies no vajadzības apvienot to verbu leksiski semantiskos tipus, kuriem ir kāda ekstralingvistiska kopība objektīvajā īstenībā. Par šādu kopēju pazīmi uzskatīts tieši *personas* aspekts. Verbi klasificēti galvenokārt pēc pamatnozīmēm. Analīzē izmantoti tikai patstāvīgi verbi, norobežojoties no modālajiem un fāzes vārdiem un citiem iespējamiem palīgverbiem valodas gramatiskajā sistēmā.

Katrā no minētajiem semantiskajiem laukiem var izdalīt verbu leksiski semantiskos tipus, izmantojot komponentu analīzes metodi un ņemot vērā tipu semantiskos integrētajelementus. Turpmāk īsi par minētajiem semantiskajiem laukiem un verbu leksiski semantiskajiem tipiem tajos.

5.1.1. Agensa *fiziskais* lauks

Agensa fiziskajā laukā galvenais ir agenss – persona, cilvēks kā fiziska būtne. Tajā ietilpst: 1) verbi, kas nosauc ar personas eksistenci saistītus jēdzienus: *dzimt, dzīvot, eksistēt, mirt* u. tml.; 2) verbi, kas nosauc personas atrašanos kaut kur: *mājot, mitināties, uzturēties* u. tml.; 3) fizioloģisku procesu verbi ar aktīvu agensu: *elpot, klepot, reibt, skurbt, slāpt* u. tml.; 4) verbi ar fizioloģiskas iedarbības nozīmi: *hipnotizēt, kutināt, operēt, potēt, šļircināt* u. tml.; 5) ārēju pazīmju mainīšanas verbi: *frizēt, grimēt; aut, ģērbt; izdaiļot, rotāt* u. tml.; 6) stāvokļa verbi: *sēdēt, tupēt; sadugt, klupt, slieties; balsstīties, turēties; aizmigt, mosties* u. tml. Šādi varētu turpināt, taču tas būtu cita pētījuma uzdevums. Varētu vēl pieminēt dažus svarīgākos šī lauka verbu

¹ Skat.: Freimane I. Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība. – Verbu un frazeoloģismu saistāmība. – R., 1975, 3.–56. lpp. Te runāts par verbu *semantiskiem blokiem*, bet pašreiz autore uzskata, ka ir lietderīgi runāt par trīspersonu verbu *semantiskajiem laukiem*. Tā kā abiem darbiem ir viena un tā pati autore, konkrētas citējumu vietas ne vienmēr ir norādītas – bieži izmantots raksts kopumā.

² Sal.: turpat, 24. lpp.

³ Psihiskas darbības lauka verbus krievu valodā ir pētījis L. Vasiljevs – skat.: Васильев Л. М. Семантика русского глагола. – М., 1981.

⁴ Par tiem skat. iepriekš, 4. 1.

leksiski semantiskos tipus: kustību nosaucēji verbi, virzības verbi, uztveres verbi. Te ietilpst ārkārtīgi daudz dažādu nozīmju trīspersonu verbi.

5.1.2. Agensa *psihiskais* lauks

Agensa psihiskais lauks ir mazliet šaurāks par iepriekš minēto fizisko lauku. Taču arī tajā ietilpst ļoti daudz verbu dažādās mikrosistēmās, piemēram, 1) verbi, kas nosauc emocijas: *just, jūsmot, skumt* u. c.; 2) verbi, kas nosauc psihisku iedarbību: *sadūšot, iepriecināt* u. c.; 3) verbi, kas nosauc personas attīstību: *laboties, valdīties* u. c.; 4) verbi, kas nosauc personas īpašību izpaušmi: *lielīties, klīrēties* u. c.

5.1.3. Agensa *intelektuālais* lauks

Agensa intelektuālajā laukā ietilpst 1) verbi, kas nosauc prāta darbību, domāšanu: *domāt, pētīt, saprast, zināt; eksperimentēt, koncentrēties* u. c.; 2) verbi, kas nosauc garīgu vērtību radīšanu: *citēt, dzejot, inscenēt, muzicēt* u. c.; 3) verbi, kas nosauc personas spēju vai gribas izpaušmi: *jaudāt, tīkot, sadūšoties* u. c.; 4) verbi, kas nosauc iemaņas un to izkopšanu: *mācēt, izglītoties* u. c.

5.1.4. Agensa *sociālais* lauks

Sociālā lauka trīspersonu verbu ir visvairāk.⁵ Tajā ietilpst daudz plašu leksiski semantisko tipu. Plašākos no tiem veido verbi ar personiskas attieksmes nozīmi un darba procesa verbi. Ļoti īsi par dažiem svarīgākajiem tipiem: 1) verbi, kas nosauc uzvedību: *dzīrot, flirtēt, jokot, ālēties* u. c.; 2) verbi, kas nosauc rīcību: *aktivizēt; debitēt, dezertēt, protestēt* u. c.; 3) verbi, kas nosauc personisku attieksmi pret kaut ko vai kādu: *solīt, ignorēt, cienīt, rāt; galvot, kaitēt* u. c.; 4) verbi, kas nosauc darbības oficiālā sfērā: *akceptēt, pilnvarot, finansēt* u. c.; 5) verbi, kas nosauc komunikāciju: *debatēt, informēt* u. c.; 6) verbi, kas nosauc rituālus: *kristīt, pūšlot*; 7) verbi, kas nosauc darba procesu: *fotografēt, frēzēt, preparēt, ravēt, translēt* u. c.

Tātad trīspersonu verbi nosauc visas tās darbības, ko valodas subjekts veic pats vai kurās tas tiek iesaistīts un iesaista citus kā dalībniekus, bez ierobežojumiem no personu viedokļa.

⁵ Par to skat.: Freimane I. Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība. – Verbu un frazeoloģismu saistāmība. – R., 1979, 35. un 48. lpp.

5.2. *Pasīvās personas resp. paciensa reālais lauks kā trešās personas semantiskā sfēra*

Pasīvās personas lauka semantiskā jeb dziļā **dominante** ir process vai stāvoklis resp. sajūta, izjūta, kas saistīta ar cilvēku kā personu – tā nav aktīva darbība, rīcība, bet tā tomēr ir saistīta ar personas jēdzienu un prasa pasīvu aktantu – subjekta nosaukumu. Tā kā aktants ir pasīvs, šajā ziņā subjekta nozīmei pievienojas objekta nozīmes nianse – aktantam var būt sinkrētiska subjekta un objekta nozīme. Procesa vai stāvokļa izjutējs AS^2 *hum* ir obligāts dziļajās struktūrās, bet var būt fakultatīvs virsējās (par to skat. tālāk).

Pasīvās personas lauka verbu saistāmības pamatformula ir:

$$AS^2 \rightarrow D_s // D_p > D_s // D_p \leftarrow AS^2,$$

kur AS^2 ir paciensa *hum* nosaukums. Procesa vai stāvokļa nosaukumu realizē trešās personas verbi – procesa nosaukums D_p vai stāvokļa nosaukums D_s .

Pasīvās personas lauks var būt vai nu reāls, vai arī potenciāli resp. asociatīvi nosacīts. Reālajā pasīvās personas laukā funkcionē jau minētie trešās personas verbi (D_p vai D_s). Potenciāli resp. asociatīvi nosacīto pasīvās personas lauku veido cita semantiskā lauka – nepersonas verbu lauka – trešās personas verbu sekundāras monosēmas uz asociatīvi nosacīta nozīmes pārnesuma pamata. Pasīvā personas lauka kodolu veido reālais pasīvās personas lauks.

Reālo pasīvās personas semantisko lauku ir lietderīgi iedalīt pēc fizioloģiskiem procesiem vai stāvokļiem un pēc psihiskā stāvokļa, tātad to veido divi galvenie mikrolauki: 1) fizioloģisko procesu un stāvokļu lauks un 2) psihisko procesu un stāvokļu lauks. Attiecīgajos semantiskajos laukos var iesaistīties arī perifēriski aktanti, kam parasti ir modāla (veida) nozīme AP_m , lokāla (vietas) nozīme AP_p vai temporāla (laika) nozīme AP_t .

5.2.1. *Fizioloģisku procesu un stāvokļu lauks*

Fizioloģisku procesu un stāvokļu lauku veido trešās personas verbi *asarot, čūlot, dzīt* (tag. 3. pers.: *dzīst*), *kniest, kņudēt, kutēt, niezēt, pampt, pukstēt, pulsēt, sāpēt, smelgt, strutot, sūrstēt, tirpt, tūkt, žņaugties* u. tml. Ir arī abējādi – gan trīspersoniski, gan vienpersoniski – lietojami verbi, piemēram, *asiņot*, Attiecīgo lietojumu rāda verba saistāmība – vai nu trīspersonu verba saistījums ar AS^1 , kurš aptver visu personu kopumā: *Tu noasiņosi*, vai arī verba saistījums ar kādai personai piederīgas ķermeņa daļas vai orgāna nosaukumu: *Man asiņo deguns*.

Pēc apjoma fizioloģisko procesu un stāvokļu lauks ir plašāks par psihiskā stāvokļa lauku (ir daudz fizioloģisku procesu un stāvokļu), bet modeļu ziņā tas ir samērā vienvēidīgs: $AS^2 \rightarrow D_s \leftarrow AP_m$

Piemēram, *Man ļoti sāp*. Fizioloģisko procesu un stāvokļu laukā tiek iesaistīts arī neīsta resp. kvazisubjekta nosaukums gramatiski primārā formā – nominatīvā, bet ar pasīvu nozīmi, jo parasti tas ir cilvēka vai citas dzīvas būtnes ķermeņa daļas vai orgāna nosaukums AS^3 . Modelis ir: $AS^2 \rightarrow D_{p \text{ vai } s} \leftarrow AS^3$, piemēram, *Man asaro acis*. *Man sāp kāja*. Verbam var piesaistīties fakultatīvs perifērisks aktants AP_m , piemēram, *Man viegli asiņo brūce*. Virsējā struktūrā var veidoties modelis bez AS^2 – veidojas modelis $AS^3 \rightarrow D_p \leftarrow AP_m$. Šādos gadījumos dziļajā modelī pasīvās personas nosaukums paliek Piemēram: *Sāp galva*. Personas nosaukuma izpratne ir konsituatīvi nosacīta, jo ir jābūt kādam – personai vai citai dzīvai būtnei – kam sāp, kas jūt sāpes. Bieži šādos gadījumos AS^3 ir ievainojuma veida nosaukums – *brūce, tulzna* u. tml. Modelī var iesaistīties AP_m : *Ievainojums sadzija ātri*. Ja fizioloģiskās sajūtas – sāpju, niezes u. tml. – avots nav skaidri zināms vai arī nav vēlēšanās to konkrēti formulēt, virsējā struktūrā veidojas modelis ar AP_1 – ar vietas nosaukumu (parasti substantīvu lokatīvā) bez attiecīgās ķermeņa daļas vai orgāna nosaukuma, bet gramatiskajā modelī tādos gadījumos parasti iesaistīts AS^2 un veidojas modelis $AS^2 \rightarrow D_{p \text{ vai } s} \leftarrow AP_1$, piemēram, *Man mugurā sāp*. *Zēnam sāp sirdī*. Var veidoties modeļi ar AP_1 vai AP_m , taču abi perifēriskās nozīmes aktanti pēc strukturālās nozīmības nav vienādi – AP_1 minētajos modeļos ir obligāts aktants, bet AP_m , kā tas parasti mēdz būt ar šīs nozīmes aktantu, virsējā struktūrā ir fakultatīvs, kaut gan semantiski tas var būt ļoti nozīmīgs, piemēram, *Viņam stipri iesāpējās sirdī*. Bieži sastopami paralēli modeļi: $AS^2 \rightarrow D_p \leftarrow AS^3 // AS^2 \rightarrow D_p \leftarrow AP_1$, piemēram, *Man sāp mugura*. // *Man mugurā sāp*. Atšķirību starp tiem rada sajūtas avota apzināšanās pakāpe – pirmajā piemērā avots ir noteikti nosaukts, otrajā noteiktības pakāpe ir mazāka, te jūtama konkretizēšanas nepieciešamības nianse.

5.2.2. Psihisku procesu un stāvokļu lauks

Psihisku procesu un stāvokļu lauka pamatmodelis ir $AS^2 \rightarrow D_s // D_p$, resp. $D_s // D_p \leftarrow AS^2$. Arī šis lauks ir strukturējams; plašā nozīmē tas ir divējāds atkarībā no AS^2 pasivitātes pakāpes: 1) ar pasīvu, procesam vai stāvoklim pakļautu AS^2 un 2) ar aktīvāku AS^2 , kas veicina stāvokli vai piedalās tajā. Minētie semantiskie mikrolauki pēc apjoma ir visai ierobežoti.

(1) Pasīvajam personas laukam ir tipisks pasīvais subjekts – pacienis. Verbs struktūrās dominē semantiski un kopā ar paciensa nosaukumu veido

vairākus mikrolaukus: nejauša izdevīguma lauku, labklājības lauku, estētisko mērauklu lauku un personiskā piederīguma lauku.

Nejauša izdevīguma lauku veido verbi *izdoties, laimēties, sekmēties, veikties* u. tml. Piemēram, *Ēdiens izdevies ļoti garšīgs. Jāšana Jānim jau veicas gluži labi – viņš vairs nebaidās laist zirgu aulēkšos.* • *Neviena sīka darba nepamet Tik tādēļ vien, ka labi nepaveicās..* (Rainis1, 416) *Mums pašlaik darbi sekmējas. Kļūdīšanās un neveiksmes* lauku veido verbi *misēties, pamisēties, samisēties* – tie mūsdienu valodā tiek lietoti reti, jo tiem ir arhaiska nokrāsa. Tiem nav atbilstošu tiešo verbu. Realizējas saistāmība ar nominatīvu un ar personas piederības datīvu: *Svārki viņam bija šķībi aizpogāti, cilvēkam bija misējies par vienu pogcaurumu, un tāpēc viens svārku stūris likās īsāks, otra garāks.* (Vilks2, 114) .. *runājot un ar roku rādot – nez' kā misējās, kā nē – vectēvs pakrita visā savā garumā pie zemes.* (DA, 6) *Man pamisējās, kāja kaut kur aizķērās, un es pakritu. Vecajam vīram samisējās kājas.*

Labklājības lauku veido verbi *klāties, iet* (sarunvalodā), *sviesties* (sarunvalodā). Piemēram: *Man pašreiz klājas labi. Kā tev iet?*

Estētisko mērauklu (piemērotības, pieklājības u. tml.) lauku veido verbi *piederēties, pieklāties, piestāvēt* u. tml. Piemēram: *Man tāda izturēšanās nepiederas. Tev piestāv zila krāsa. Svešā vietā pieklājas iet apdomīgi.*

Personiska piederīguma vai pilnīguma lauku veido verbi *pietikt* un *trūkt*. Šī lauka modelis formāli atšķiras no iepriekšējiem, jo AS³ tajā parasti iesaistās nevis nominatīvā, bet gan ģenitīvā, šis ģenitīvs atbilst literārās normas prasībām un ir ļoti vēlams, lai saglabātu ģenitīva īpašo vietu latviešu valodā.: *Man pietiek laika. Mums trūkst līdzekļu projekta realizēšanai.* • *Tieši Ciemaldai un nevienam citam piemita tās īpašības, kuru viņam trūka.* (AE, 97)

(2) Trešās personas verbi veido arī *voluntāru* resp. *gribas izpausmes* lauku, kurā ietilpst verbi *gribēties, nākties, vajadzēt* u. tml. Personas nosaukums pie tiem nav tik pasīvs, kā iepriekš. Ja tas ir aktīvāks, attiecīgie trešās personas verbi zaudē patstāvīgumu sintaktiskajās virsējās struktūrās – tie parasti saistās ar verbu infinitīvā, kurš ir semantiski patstāvīgs aktīvas darbības trīspersonu verbs un virsējā struktūrā iekļaujas izteicējā, iegūstot darbības modificētāja statusu – sal.: *Es ēdu.* – *Man gribas ēst.* Arī: *Man nākas strādāt. Tev vajag ieklausīties šajā dziesmā.* Semantiski gribas vai vēlēšanās avots var būt gan pati persona (*Man gribas iet projām.*), gan kāds ārējas gribas izpausmes avots (*Man nācās aiziet.*). Pie šī mikrolauka pieder arī verbs *laimēties* un atbilstošie atvasinājumi no tā; šim verbam ir nejauša izdevīguma nozīme: *Viņam palaimējās nāvei tieši no nagiem izrauties.*

Robežas starp abiem minētajiem mikrolaukiem veidojas tieši virsējās – sintaktiskās – struktūrās, jo verbu nozīmes nemainās atkarībā no saistījuma ar pasīvās personas nosaukumu: *Man vajag naudas. Man gribas ābola.*

5.3. Potenciālais asociatīvi nosacītais personas lauks

Personas asociatīvi nosacītajā potenciālajā laukā ietilpst dažādu mikrosistēmu verbi no nepersonas lauka, kuriem ir asociatīva līdzība ar personas vārdiem un kuri pēc šīs līdzības ar zināmu nozīmes pārnēsību tiek attiecināti uz personas sfēru. Šajā laukā noteicošās ir verbu potenciālās iespējas. Pašreiz šī lauka raksturošanai izmantotais ekscerpētais materiāls neparāda un arī nevar parādīt visas šīs iespējas – autores uzdevums ir iezīmēt šo potenču kontūras kā svarīgu valodas līdzekļu attīstības perspektīvu.

Personas sfēra var būt gan pasīva, gan aktīva, tāpēc arī potenciālais asociatīvi nosacītais personas lauks var būt gan pasīvās, gan aktīvās personas lauks atkarībā no tā, kādā veidā trešās personas verbi, it īpaši šo verbu nepersonas daļa, iekļaujas personas sfērā.

5.3.1. Potenciālais asociatīvi nosacītais pasīvās personas lauks

Pasīvās personas potenciālajā laukā ietilpst nepersonas verbi saistījumā ar pasīvās personas nosaukumu datīvā (AS^2), piemēram, *Seja viņam satumsa*. Nepersonas verbu laukā verbs *satumst* lietots semantiski primārā nozīmē un nosauc tumsas iestāšanos, taču kopā ar datīvu paciensa lomā tas tiek attiecināts uz personas lauku un tiek gan semantiski, gan formāli sekundāri determinēts – minētajā piemērā tas saistās ar cilvēka ķermeņa daļas nosaukumu *seja* un arī ar tās personas nosaukumu datīvā, kurai šī *seja* pieder (ar *personiskas piederības datīvu* – skat. 3.3.1.1.3.): • *Kurtam fon Brimmeram piere samācās*. (AU3, 314) Šādā gadījumā varam runāt par attiecīgo verbu **tiešo** potenciālās personas lauku, kas ir formāli tiešā veidā realizēts virsējā struktūrā.

Taču ne vienmēr pasīvās personas laukam ir visi minētie formālie rādītāji. Ir iespējama arī personiskas piederības nozīme bez eksplicīti izteikta personas nosaukuma datīvā, kad ir minēts ar personu saistīts jēdziens – tātad persona ir semantiski determinēta, bet tā nav tieši nav nosaukta virsējā struktūrā: *Jā – tikai tagad atausa jausma, ka tādi dzelzasu rati nav pa jokam*. (AU4, 132) Arī šādā gadījumā verbs funkcionē pasīvās personas laukā. Šādā gadījumā ir runa par **netiešo** potenciālās personas lauku. Netieši realizēts pasīvās personas lauks konstatējams arī tajos gadījumos, kad personas vai tās ķermeņa daļas nosaukums virsējā struktūrā realizēts citā, subjektam netipiskā locījumā (bieži ģenitīvā vai lokatīvā): *Acīs dzirkstī prieks. Viņa seja samācās*. Tātad pasīvās personas potenciālā lauka **formālā realizācija** var būt gan tieša, gan netieša.

Nosaucot psihiskas sajūtas, personas fiziskie dotumi var neparādīties vispār. Tādos gadījumos parasti pasīvās personas lauku determinē verba saistījums ar substantīvu – psihiskas sajūtas vai prāta darbības produkta nosaukumu, kurš nav domājams bez pašas personas. Tātad persona pastāv dziļajā struktūrā. Piemēram, substantīvs *domas, jautājums, sirdstrīsas u. tml.* obligāti norāda uz cilvēka klātbūtni attiecīgajā semantiskajā laukā: *Domās jūk kā jūras putni vētrā.* (AUI, 97) .. *jautājumi reizēm kņudina lūpas, bet reizēm sāpīgi pulsē deniņos.* (Aizp, 31) *Un tad diriģents pēc izvēles liek brāzmot orkānam vai smelgt visvārīgākajām sirdstrīsam.* (AE, 101) Šādā gadījumā varam runāt par pasīvās personas lauka **semantisko realizāciju**. Minētās realizācijas dažādos līmeņos rāda, ka semantiskā lauka jēdziens ir plašāks par verba nozīmi vai arī tam piesaistīto aktantu nozīmēm – tas pastāv neatkarīgi no atsevišķu vārdu semantikas, un tā kopējo nozīmi neveido atsevišķu vārdu nozīmju summa. Turpmākajā pasīvās personas potenciālā lauka analīzē ir pārstāvēti visi trīs minētie gadījumi nepersonas lauka asociatīvajās attieksmēs ar pasīvās personas lauku.

Asociatīvais potenciālais pasīvās personas resp. paciensa lauks nav visai plašs. Tajā nav vienādi plaši pārstāvēta visa nepersonas verbu sistēma. Potenciālas verbu izmantojuma iespējas saistījumā ar personu ir atkarīgas no verbu nozīmēm.

Nepersonas **dzīvās pasaules lauka** verbi, kas nerada tiešas asociācijas ar cilvēku, šajā ziņā nav raksturīgi. Te konstatēti tikai daži piemēri, kā: *Pa galvu spietoja pieņēmumu un aizspriedumu siseņi.* (GR, 150) *Un pēkšņi naidis man krūtīs sazaro, aug augumā un maigo mīlu sedz.* (LP1, 198) Verbs *sazarot* pieder pie augu pasaules vārdiem un minētajās dzejas rindās ir izmantots poētiskas noskaņas radīšanai.

Nepersonas resp. **nulles personas lauka** mikrosistēmas ir ļoti atšķirīgas pēc potencēm iekļauties pasīvās personas laukā – šīs potences ir atkarīgas no attiecīgo mikrolauku un verbu leksiski semantisko tipu semantiskajām īpatnībām. Potenciālo pasīvās personas lauku var veidot tie verbi, kas nosauc dažādas pārmaiņas priekšmetiskajos subjektos un spēj radīt attiecīgās asociācijas ar cilvēku kā fizisku būtni un ar viņa psihiskajiem procesiem.

Nepersonas **kosmisko procesu lauka** verbi nav visai piemēroti funkcionēšanai asociatīvajā pasīvās personas laukā. Šim nolūkam pēc nozīmēm visvairāk atbilst debess spīdekļu kustības verbi, tumsas iestāšanās verbi un debess skaidrošanās vai nomākšanās verbi – tie var nosaukt dažādas psihofiziskā stāvokļa pārmaiņas: var *ataust doma, nojausma*: var *tumst, aptumst, satumst seja, piere, vaigs, atskaidroties vai aizmigloties domas, prāts* u. tml.: *Seja viņam satumsa. Acis satumsa pavisam aklas.* • *Seja atkal samākusies, pierē ievilkušās grumbas.* .. *galva mazliet atskaidrojās,*

viņš apstājās un sāka domāt. (AU3, 479) *Apmākušās sejas noskaidrojās, paspurdza smieklī.* • *Sirds bij kā pamirusi, ausīs sāka džinkstēt, acis aizmiglojās.* (AU3, 201)

Nepersonas **priekšmetu laukā** ir daudz verbu, kas ir lietojami asociatīvajā personas laukā. Šo lietojumu nosaka verbu nozīmes. Priekšmetu **struktūras laukā** tādi ir verbi, kas nosauc struktūras bojāšanos, deformēšanos vai kādu citu pārvēršanos – šie verbi tiek attiecināti uz personas psihofiziskiem procesiem – sāpēm, dusmām, nemieru, satraukumu u. tml.. Tā tiek lietoti verbi *irt, jukt, lūzt, plīst, rūgt, rūsēt, kust, kūst, degt, dzist, gruzdēt, kvēlot, liesmot, gailēt, zvērot* u. c. un arī atbilstošie atvasinājumi. Piemēram: .. *sadrupa tas mazums ticības, kas bija paņemts dzīvē līdz no bērnības.* (AU1, 136) *Balss viņam aizlūza.* • *Viņā rūga .. liberālisma nemiers.* (ME 3, 567)

Verbs *rūsēt* ar nozīmi 'būt nedaudz piesmacis (par balsi, skaņu)': *Saviebās vēl vairāk un pateica aizrūsējušā, tikko dzirdamā balsī..* (AU3, 462) *Ko viņa nebij pārcietusi, kamēr tās krunkas ievilkās pār zodu un balss aprūsēja.* (AU4, 673)

Verbs *iztvaikot* lietots psihiska stāvokļa nozīmē 'pazust': *Viņu ieraugot, docenta ironija iztvaikoja, platajai sejai pārvilkās laipna familiaritāte.* (AS2, 196)

Verbs *kūst* lietots ar nozīmi 'kļūt aktīvam (par psihisku procesu)': *Lepnums un prieks kūstēja pāri viņa mazajam sirds traukam.* (AS4, 77)

Verbs *kust* kopā ar substantīvu *sirds* lietots frazeoloģizētā nozīmē 'kļūt labsirdīgākam, labvēlīgākam, priecīgākam, nekā iepriekš': *Viņam ir ļauna nojauta: ar labu Zetiņa nenāktu šurp. Tomēr sirds kūst no prieka viņu redzēt..* (AU1, 29) Verbi *kust, izkust* kopā ar intelektuāla produkta nosaukumu (piemēram, *jautājums, šaubas*) vai psihiska stāvokļa nosaukumu (*prieks, bēdas*) u. tml. tiek lietots ar nozīmi 'pazust': .. *kliedza Upenājs, bet jautājums izkusa klases gaviļēs.* (AE, 129)

Verba *degt* nozīme atļauj to lietot gan fizisku sajūtu, gan psihisku pārdzīvojumu sfērā. Piemēram, ar nozīmi 'stipri, smeldzīgi sāpēt': *Kājas man [no nātrēm] deg vienās ugunīs..* (AU3, 387) *Neraudātās asaras dega krūtīs svelmaināk par uguni.* (VEgl, 81)

Verbs *apdzist* lietots ar nozīmi 'pazust, izzust (par pozitīvām izjūtām)': *Prieks apdzisa. Viņa sejā nodziest prieks.*

Verbs *gruzdēt* lietots ar nozīmi 'neatmaidīgi, mokoši uzmākties (par sajūtu, domu u. tml.)': *Galvā gruzdēja doma.* (KJ, 24)

Plaši pasīvās personas sfērā tiek lietots verbs *kvēlot*: 1) 'satraukumā pietvīkt (par seju, vaigiem u. tml.)': .. *viņa juta, ka kvēlo vaigi un satraukumā dreb kājas.* (ŽGr2, 164); 2) 'dedzinoši sāpēt (par kādu ķermeņa daļu)':

Sāpēja mugura, un deniņi kvēloja kā ugunī. (Jauns4, 51): 3) 'radīt spēcīgu uzbudinājumu': *Dziļumā domas lai kvēl, Svētumā sāpes lai smeldz.* (Rainis1, 375) *Viņš negrib mirt, tam kvēlo spīts, Un nāve, lūk, pie viņa brūces stomās.* (JSudr4, 76) Līdzīgi verbam *kvēlot* tiek lietots arī verbs *liesmot* un atbilstošie atvasinājumi: 'satraukumā pietvīkt, mirdzēt (par seju, acīm)': *Tas vēroja saniknoto priekšnieku: raucās negaisa mākoņi viņa pierē, acu zīlītes liesmoja un baltumi spīdēja ..* (VEgl, 220) *Viņa seja liesmoja naidā.* Verbu *uzliesmot* lieto ar nozīmi 'piepeši rasties (par sajūtu)': *Viņā uzliesmoja vēlēšanās, lai patiešām tā būtu.*

Verbi *gailēt, zvērot, kvēlot* un atbilstošie atvasinājumi tiek lietoti, runājot par acīm, par to īpašu mirdzēšanu spēcīgā saviņņojumā, *Zem sarauktajām uzacīm gailēja tumšas, cietas acis kā krama šķautnes.* (Indr1, 379) *Viņa acis niknumā iegailējās.* (Lēm4, 82) *Vaibstus, acis, lūpas dziļajā ēnā tikko varēja samanīt, tomēr skatieni neatlaidīgi kvēloja no acu dobumu tumsas.* (AE, 311) *Viņa acis iezvērojās ļaunā spīdumā.* (AS3, 120)

Ar verbu *vārīties, uzvārīties* var nosaukt kāda psihiska procesa aktivizēšanos: *Ar katru mirkli viņš jutās ērtāk un vaļīgāk. Pēdīgi dūša uzvārījās itin liela.* (AE, 55)

Psihiska stāvokļa nosaukšanai lieto arī verbus *krāties, plakt: Krājas naid, niknums. Uzkrājies spēks, stiprums. Dusmas plok. Dūša saplakusi.*

Arī priekšmetu kustības mikrolaukā daudzus verbus atbilstošu asociāciju dēļ iespējams attiecināt uz pasīvās personas lauku. Tādi var būt šķidrumu kustību verbi: *Jāņa rūgtums izlejas saraustītos, nesakarīgos teikumos.* (AU1, 8) *Dusmas ar karstu šalti pārlejas visam augumam.* (AU1, 78) *Vecās atmiņas ar vilni pārplūda Lienas tagadējai nelaimei..* (AU4, 567) *Tomēr viņā pastāvīgi mutuļoja nemiers.* (KŠtr2, 401) .. *nogurums krājas nedēļām, mēnešiem ilgi un ne vienmēr izvēdinās vasaras brīvlaikā.* (LitM56, № 22, 8) Arī citādu priekšmetu kustību verbus: *Priekšnieka balsī ievibrējās neapmierinātības stīdziņa. Ap lūpām vijas tikko manāms sāpīgs smaids. Lūpas paveras un atkal aizdarās. Puisēnam mute pavērās aiz brīnumiem. • Krodzniekam piere sačervelējās kā jēla piepe. (AU3, 401) Piere sagrambojās. • Viņa seja sakrunojās tā, ka šaurās acis vairs nebija redzamas. (Kurc2, 203) Sievietes acis smaidīja, bet pierē ieraucās maza, asa grumba. Grumbas pierē izlīdzinājās. • .. [Ansonu Mārtiņš] pūlējās runāt pēc iespējas smalkāk, bet mēle mežģīnās un negribēja klausīt. (AU4, 228)*

Zināmu robežslāni starp priekšmetu kustību lauku un pasīvās personas lauku veido verbi, kas nosauc cilvēka ķermeņa daļu vai orgānu kustību, kuras subjekts ir substantīvs *acis, zobī, lūpas, mute* u. tml. Te ir saistība ar personu, bet priekšmetiskais subjekts funkcionē patstāvīgi, līdzīgi kā ar nepersonas laukā ietilpstošu priekšmetu nosaukumiem. Tādas kustības nosauc verbi

blisināties, miegties, sakniebties, sakosties, paņirgties u. tml. un atbilstošie atvasinājumi. Piemēram: *Spraugā starp šo kamolu un cepures nagu pret flagas smaili pablisinājās šauras ačeles.* (AU5, 7) *Lūpas paveras un atkal aizdarās. Vīrieša zobi cieši sakodās. No tabakas dūmiem acis miedzās ciet. Acis piemiegušās pavisam šauras. Acis samiedzās no sniega baltā spilgtuma.* • *Kurts fon Brimmers nesapratnē pavērās čukstošajā barā, kur zobi paņirdzas smiekliem.* (AU3, 319) *Tālei .. platās acis kā pielipušas Annas mutei, kas drīz sāks virāties un laidīs laukā tādas skaņas, ka noklausīties nevarēs.* (AU4, 117)

Nepersonas objektīvi nosacīto **priekšstatu** lauka verbi ir visai plaši pārstāvēti potenciālajā pasīvās personas laukā, taču no formālā viedokļa tas notiek visai vienvēidīgi. Proti, virsējā struktūrā visvairāk ir pārstāvēts netiešais pasīvās personas lauks, kurā verbs saistās 1) ar priekšmetisko subjektu – psihiskas sajūtas nosaukumu (parasti nominatīvā) un 2) ar priekšmetisku aktantu lokatīvā – ķermeņa daļas nosaukumu. Šis modelis realizējas visos tajos gadījumos, kad verbu nosauktie priekšstati pēc savas semantikas atbilst cilvēka fiziskajām sajūtām vai psihiskajiem pārdzīvojumiem.

Visai plaši cilvēka fizisko un – galvenokārt – psihisko procesu nosaukšanai izmantoti **redzes efektu** verbi. Plaši izmantoti verbi *dzalkstīt, dzirkstīt, mirdzēt, mirdzināties, spridzēt* un citi līdzīgi ar nozīmi 'spilgti izpausties un tikt uztvertam (par sajūtu)'. Piemēri: *Acis lielas un kaistoši mirdz.* (AU1, 16) *Visi trīs saskatījās, un krēslā uzmirdzēja svešā jaunekļa acis.* (Kurc4, 341) *Acis aiz brillēm iemirdzējās.* • *Labsirdība mirdzinās viņa šaurajās ačelēs.* (JSudr3, 92) *Ausis viņam svila, vaigi kvēloja, acis spridzēja, delnas sūrstēja no sajūsmīgas klapēšanas [sapulcē].* (AU4, 726) *Kad viņš atrāvās no laikrakstiem, ausīs dunēja tāli zvani, acīs spridzēja zvaigznītes.* (Salen, 247) *Līzbetei seja acumirkļi apstarojās.* (AU4, 197) *Muižkungu iezalģanajās acīs dzalkstīja dusmas un īgnums.* (Brut, 4).. *laužu acīs dzirkstīja drosme un cīņas spīts.* (AS2, 106) *Ausīs vēl vienmēr dzirkstēja tikko dzirdētie nelabie vārdi.* (AU3, 118) Arī verbi, kas nosauc aprises vai krāsas maiņu, piemēram: *Vīrieša sejā pavīd nicīgs smīns.* • *ruokas nuo aukstuma sāk zilēt.* (ME4, 719) *Pēkšņi Janīna sajuta, ka matu saknītes sāk vēsi nīrbēt un pāri mugurai pārskrien šermuļi.* (Kar58, № № 3, 55) *Uz acumirkli pazib jausma, ka tas cilvēks tur uz sliekšņa nebūt nav tik nospiests, nevarīgs, naivs, kā izskatās.* (AU1, 163) *Acīs smejojoties iezībsnījās viltības dzirkstis. Meitenes acis tumši vizmoja. Jaunekļa acīs uzplaiksnī nemierīga uguns.*

Samērā plaši, bet formāli vienvēidīgi pasīvās personas laukā pēc asociācijām ar dažādām skaņām tiek izmantoti arī skaņu verbi. Parasti tie tiek lietoti kopā ar cilvēka ķermeņa daļu vai orgānu nosaukumiem fizisku sajūtu nosaukšanai vai arī kopā ar psihisku pārdzīvojumu nosaukumiem

priekšmetisko subjektu funkcijā (virsējā struktūrā nominatīvā), kā arī kopā ar verba lokālas nozīmes aktantu (virsējā struktūrā – ķermeņa daļas vai orgāna nosaukumu lokatīvā): *Viņam ausīs **dunēja**. • Siversam kakls nogura skatoties, pakausī iemetās nejauka sāpe, gar acīm raiboja, ausīs **nodunēja** ..* (AU3, 470) *Krūtīs dobji **tikšķēja** sirds. No piepūles ausīs **džinkst**. Galvā **džinkst** uzmācīga doma. Balsī **skan** prieks un apmierinājums. • Karsta iekāre, bet arī baisma **šalkoja** Holgrēna asinīs.* (AU3, 177)

Jāņem vērā, ka tajos gadījumos, kad ir runa tikai par priekšmetu radītu skaņu, bet nevis par verba iekļaušanos personas laukā, personas lauka potenciālu nav un verbs funkcionē skaņu (vai, atbilstoši nozīmei, arī kādā citā) laukā, piemēram, .. *kaļķīša kāts **nožņirkstēja** lielajos dzeltenajos zobos.* (AU4, 19)

5.3.2. Potenciālais asociatīvi nosacītais aktīvās personas lauks

Ja nepersonas verbs lietots pārnestā nozīmē un šis nozīmes pārnēsums personas *hum* sfērā ir optimāls – ja tas aptver visu personu (cilvēku) kopumā –, nepersonas verbs ar īpašu nozīmes pastiprinājumu tiek lietots trīspersoniski: *Man sāp. .. Acīs, jā. .. Es visa esmu savās acīs. Es visa sāpu.* (GR, 171) *Muižkungš **samācās**. Bet tā taču nevar! Kartupeļu rakšana stāv, kuļmašīna stāv, laiks iet – nauda iet.* (KŠtr1, 231–232)

Parasti trešās personas verbu trīspersonisks lietojums izteikumā tiek motivēts ar salīdzinājumu – cilvēks, viņa rīcība vai īpašības tiek salīdzinātas ar attiecīgo nedzīvās pasaules lauku. Bieži šāds salīdzinājums izdarīts ar dzīvniekiem un tiem raksturīgām darbībām: *Un es kā uzbozudies aras mātīte **knābāju** iespaidus.* (GR, 144) Dzīvnieku darbība var būt kļuvusi par vienu no trešās personas verba nozīmēm, t. i., tā nostiprinājusies attiecīgās leksēmas sistēmā. Tā, piemēram, verbu *zviegt* lieto ar nozīmi ‘smieties’: .. *ceļu līdz viesnīcai mēs **nozviēdzām** kā bērni kumeliņi. Mēs smējāties arī viens par otru.* (GR, 147)

Uz cilvēku tiek attiecināti priekšmetu lauka verbi: *Vienmēr no pašas bērna kājas **burzīdamies** pieaugušo vidū, viņš apbrīnojami ātri nobrieda..* (AE, 100) *Manis nebija, taču es **vibrēju** kā nomizota dzīvība.* (GR, 140)

Ļoti bieži trešās personas verbi tiek izmantoti dažādos buramvārdos – ļauna vēlējumos, arī vērstoties pret dažādām kaitēm, piemēram, .. *Emma klusu pie sevis skaitīja buramvārdus, kurus bija dzirdējusi no vecas sievas: “**Iznīksti** kā vecs mēness, kā lietus mākulis. **Sakalsti** kā koks, **nobāli** kā lapa, **saploc** kā cērps, **nobāli** kā zila drāna, **iztrupi** kā pūpēdis...”* (Ikst, 56) Šādi piemēri atrodami ME.

Trešās personas verbi izmantoti arī personifikācijās, salīdzinot nedzīvo pasauli ar cilvēka pasauli, it īpaši dzejā, tēlainā valodā. Piemēram, poētiski tiek uzrunāta vasara: *Ar pērkona lietiņiem tu **liji**, Daudz rūpju un prieka mums devi, Tik aizņemti darbā mēs bijām, Ka aizmirsām apbrīnot tevi.* (ASk102) Tiek uzrunāts arī pats lietutiņš, izsakot vēlēšanos pēc lietus lišanas: ***līst**[i] līdams, lietutiņ.* (ME2, 491) Tēlaina personifikācija tiek attiecināta arī uz pašu runātāju – uz pirmo personu: *Ar dzīvo straumi **ieplūstu** es ielās.* (Stulp, 69).

6. NEPERSONAS (NULLES PERSONAS) SEMANTISKAIS LAUKS VERBU SISTĒMĀ

Nepersonas resp. nulles personas lauku varētu saukt arī par objektīvās ārējās pasaules lauku, kurā persona *hum* kā valodas subjekts un aktīvais darītājs – agenss – tiešā veidā verbālā struktūrā neiesaistās; tam paliek ārpusēja novērotāja un struktūru organizētāja loma. Šādā struktūrā neiesaistās arī pasīvais darītājs jeb pacienss tajās nozīmēs, kuras izpaužas materiālajā laukā – tas var iesaistīties tikai citās, pārnestās nozīmēs, turklāt ar konkrētiem semantiskiem nosacījumiem, kuriem ne visi verbi ir pakļauti. Tātad nepersonas semantisko mikrosistēmu tipoloģijā svarīga loma ir verbu nozīmju konkrētumam vai vispārinājumam. Attiecīgo verbālo struktūru pamatu kopā ar verbu veido dzīvas būtnes *anim* vai priekšmeta resp. parādības *unanim* nosaukums bez semantiskā elementa ‘persona’ vārda nozīmē. Tas ir noteicošais faktors. Veidojas nulles personas lauki ar ļoti vienkāršām verbālām struktūrām, kuru pamatelements modelī ir tikai trešajā personā lietojams verbs kopā ar dzīva *unhum* un nedzīva *unanim* subjekta nosaukumu:

$V^3 \leftarrow AS^3$ resp. $AS^3 \rightarrow V^3$. Tātad veidojas nulles personas *hum*⁰ lauki. Tajos līdzās verbiem ietilpst arī subjektu nosaukumi – substantīvi bez elementa ‘persona’ to leksiskajās nozīmēs – tos saucam par nepersonas lauka substantīviem.

6.1. Nepersonas *konkrētais* semantiskais lauks objektīvajā ārējā pasaulē

Objektīvi pastāvošajā personiski nemarķētajā sistēmā konstatēti divi nulles personas *hum*⁰ lauki: 1) *dzīvās* pasaules lauks ar semantisko elementu ‘anim’ verbu nozīmēs un 2) ļoti plašais nosacīti *nedzīvās* pasaules lauks ar semantisko elementu ‘unanim’ verbu nozīmēs. Abi minētie lauki kopā veido ārējās – ārpus valodas subjekta pastāvošās – pasaules materiālo lauku. Visplašāko semantisko sistēmu veido nepersonas resp. *unanim* lauks

Nepersonas semantiskais lauks verbu sistēmā, tāpat kā jebkurš semantiskais lauks, ir strukturējams mikrosistēmās, un lauka plašuma dēļ iespējams detalizēts daudzpakāpju dalījums. Lauka dalījumā izmantota

opozīciju metode. Opozīciju pamatā ir tipiski semantiski elementi verbu nozīmēs. Laukā pirmām kārtām veidojas opozīcija pēc *atbilstmes* ↔ *neatbilstmes* objektīvi pastāvošām konkrētām lietām. Pēc šīs opozīcijas izdalīti divi galvenie mikrosistēmu tipi: 1) objektīvās resp. ārējās pasaules **konkrētais** lauks un 2) subjektīvās resp. iekšējās pasaules **asociatīvi** nosacītais lauks. Pirmajam laukam ir materiāls pamats, un tajā ietilpst objektīvi uztverami – taustāmi, saredzami, sadzirdami – procesi un norises dabā, bet otrajā laukā ietilpst ideālu vispārinājumu sfēra. Nepersonas lauka pamatu veido plašais nepersonas konkrētais lauks, uz tā balstās asociatīvi nosacītais un bieži individuāli motivētais ideālais lauks. [Ideālums šeit ir tipisks un bieži vien subjektīvi izmantojams.]

Par analīzes vienību pieņemta verba nozīme resp. monosēma. Semantisko lauku un leksiski semantisko grupu strukturēšanā izmantoti galvenokārt bezpriedēkļa verbi resp. pamatverbi, paredzot, ka attiecīgajās semantiskajās apakšsistēmās ietilpst arī atbilstošo nozīmju priedēkļverbi, kas ilustratīvajos piemēros izmantoti tāpat kā pamatverbi. Piemēros izmantotas gan verbu finītās, gan arī infinītās formas (it īpaši dīvdabji).

Nepersonas lielajā konkrētajā laukā ietilpst vairākas apakšsistēmas. Vispirms tie ir divi galvenie lauki – dzīvās pasaules *anim unhum* lauks un nedzīvās pasaules *unanim* lauks.

Ne vienmēr iespējams objektīvi konstatēt katra verba atbilstmi attiecīgajai apakšsistēmai. Par pamatu ņemts verba nozīmes konkrētums. Piemēram, verbam *mirguļot* ir divas vienlīdz svarīgas trešās personas nozīmes: 'ļoti sīkiem pilieniņiem līt' un 'spīdēt, spīguļot', tātad šis verbs pieder pie diviem atšķirīgiem leksiski semantiskiem tiptiem nedzīvās pasaules laukā. Verbs *kalst* nosauc gan augu attīstības procesu, gan mitru vai slapju priekšmetu žūšanas vai cietēšanas procesu un tātad attiecīgi ir pieskaitāms pirmajā nozīmē pie augu pasaules lauka verbiem, otrajā – pie nedzīvās pasaules lauka verbiem. Verbs *dzist* nosauc degšanas procesa nobeigumu, bet tas var nosaukt arī skaņas izbeigšanos, pakāpenisku apklušanu – pēc asociācijas ar degšanas izbeigšanos: *Skaņas brīžam pieņēmās, brīžam dzisa.* (Jauns4, 13) Līdzīgas nozīmes ir arī verbam *sprēgāt*, kura nozīmē ietilpst semantiskie elementi 'process', 'kustība', 'skaņa' – šī verba nepersoniskās nozīmes ir 1) 'degt ar sprakstošu liesmu', piemēram, *Sprēgā ugunskurs* un 2) 'sīki, asi skanēt atsitenā (par sīkiem priekšmetiem)', piemēram, *Lodes sprēgāja pret vagona sienu.* Abas minētās nozīmes ietilpst nepersonas nedzīvās pasaules laukā. Ir konstatēta vēl arī trešā nozīme tajā pašā laukā, kas arī, turklāt pilnā mērā, ir balstīta uz asociācijām ar vienu no minētajām tiešajām nozīmēm, bet ir grūti konstatēt, ar kuru – šajā nozīmē verbam nozīmes struktūrā iesaistās elements 'virzīties': 'sprēgājot ievirzīties': *Kafija iesprēgāja viņai sejā.*

Šajā un līdzīgos gadījumos ir iespējama subjektīva verbu nozīmju uztvere un attiecīgi arī zināms subjektīvisms semantisko sistēmu un mikrosistēmu identificējumos.

6.1.1. Nepersonas *dzīvās* pasaules (anim) lauks

Dzīvajā pasaulē ārpus cilvēka un relatīvā opozīcijā cilvēkam ietilpst dzīvnieki un augi, un ar tiem saistītie verbi ir trešās personas verbi. Tie ir: 1) dzīvniekiem raksturīgu darbību nosaucēji resp. dzīvnieku darbību verbi, 2) dzīvnieku radītu skaņu verbi resp. dzīvnieku skaņu verbi un 3) augu attīstības procesus nosaucēji resp. augu verbi. Dzīvās pasaules verbi lietoti pēc modeļa AS → D_a. Šis modelis nepersonas laukā ir izņēmums, jo tajā funkcionē aktīvas darbības un aktīva agensa nosaukums, taču verba semantika nosaka tā lietojumu vienīgi trešās personas formā.

6.1.1.1. *Dzīvnieku darbību verbi (zool)*

Dzīvnieku darbību verbi balstīti uz opozīcijas: *dzīvniekiem raksturīga darbība* ↔ *cilvēkiem raksturīga darbība*. To nav visai daudz, un tie saistās ar dzīvnieku, putnu, zivju, kukaiņu u. tml. nosaukumiem – tātad ar nepersonas nozīmes aktantu AS³. Verbi nosauc dzīvniekiem raksturīgas darbības un tiek lietoti vienīgi trešās personas formā. Tādi ir verbi *knābt, knābāt, laidelēties, laisties, lakt, luncināt, luncināties, nārstot, perēt, spietot, šķilties* un attiecīgie atvasinājumi no šiem vārdiem. Piemēram: *Vārnulēns, knābi iepletis, mēģināja ieknābt pirkstos. Ap miglā tītajām klintīm laidelējās jūras putnu bari. Suns laka savu vakariņu devu Kucēns priecīgi luncināja asti. Ērkšķu krūmā ligzdoja čakstītes. Zivis nenārsto tajā laikā, ko viņām ar likumu nosaka. Bezdelīgas perē kūtsaugšā. Tikai dažkārt uzrunas formā tos lieto arī otrās personas formā, vērsoties pie dzīvniekiem ar zināmu personificējuma iezīmi vai pie cilvēka, salīdzinot viņu ar dzīvnieku, piemēram: Tu loc šņabi kā kaķis pienu.*

Dzīvnieku darbības nosauc arī trīspersonu verbi trešās personas lietojumā, piemēram, verbs *kapāt* 'bojāt, iznīcināt, sīki sasmalcinot (par kodēm, pelēm u. c.)': *circenis sakapā drānas.* (ME 3, 645).

6.1.1.2. *Dzīvnieku skaņu verbi (zool)*

Latviešu valodā ir ļoti daudz nedzīvās pasaules resp. *unanim* skaņu verbu, un tie parasti ir lietojami vienīgi trešās personas formā (par tiem 6.1.2.3.2.). Samērā daudz ir arī dzīvnieku radītu skaņu verbu, un AS³ pie tiem ir dzīvnieka nosaukums. Dzīvnieku skaņu verbu apakšsistēma balstās uz agensu opozīcijas: *hum* ↔ *anim, unanim*. Piemēram, *dziedāt* ir trīspersonu

verbs, bet *čivināt* nosauc putnu radītu skaņu. Kaut gan arī par putniem runājot, bieži tiek izmantoti trīspersonu verbi, bet, savukārt, cilvēka radītas skaņas tiek pielīdzinātas putnu skaņām: *lakstīgala dzied – meitene čivina*; arī: *gājputni stabulē, svilpo* u. tml.

Dzīvnieku skaņu verbi ir *baurot, blēt, circināt, cirpstēt, čivināt, dūdot, gadzināt, gāgāt, gāgināt, grudzināt, īdēt, irināt, kladzināt, klukstēt, ieklukstēties, kramšķināt, kraukt, kūkot, kurkstēt, kurkt, iekurksties, kvarkšķēt, kverkšķēt, kvēkstēt, iekverkšķēties, kviekt, iekviekties, ņaukstēt, ieņaukstēties, ķerkstēt, ķērt, ieķērties, lakstināt, maurot, maut, iemauties, mekšķināt, murrāt, ņaudēt, ieņaudēties, ņerīties, ņerkstēt, ņerkšķēt, ņurkstēt, ņurrāt, paipināt, parkšķināt, pēkstēt, iepēkstēties pīkstēt, iepīkstēties, pogot, riet, ierieties, rukstēt, ierukstēties, rukšķēt, rukšķināt, sanēt, sikt, iesīkties, sisināt, sirsināt, smilkstēt, iesmilkstēties, spindzēt, springt, svirpstēt, ūbot, ūkšķēt, urkšķēt, ieurkšķēties, vankšķēt, ievankšķēties, vaukšķēt, ievaukšķēties, vidzināt, vīterēt, ievīterēties, vīterot, zumēt, zuzēt, zuzināt, zviegt, iezviegties, žadzināt. Šie verbi veido daudz fonētisko variantu.*

Dažus no minētajiem verbiem atbilstoši skaņu radītām asociācijām lieto nedzīvās pasaules skaņu nosaukšanai, piemēram, *smilkst zāģis, ragavu sliedes, vaukšķ ņķembas, mīnas; iekverkšķas motociklets; bremzes kviec* u. tml. Samērā bieži minētie verbi ar nozīmes pārnesumu tiek lietoti trīspersoniski dažāda veida runāšanas, raudāšanas vai smiešanās nosaukšanai, piemēram: *Ko tur kladzināja par mīlestības sēšanu un mīlestības pļaušanu?* (AU5, 462) Ļoti daudz šādu piemēru dots K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā.

Piemēri dzīvnieku radītu skaņu nosaukšanai: *bauro, mauj, mauro gov; bauro vērsis; blēj aita, jērs, retāk kaza; circina, cirpst, čirpst circenis; čiepst, čivina, čirpst dažādi putni; dūdo baloži; gadzina, gādzina, gāgā zosis, arī gulbji* u. tml. *Vērsis nikni nobaurojās. Circenis aizkrāsne circina. Zvirbuļi čivina.* • *Svelpj strazdi, baloži skrej dūdodami, Un kaut kur bērnu balsis dzied..* (Ķempe2, 29) .. *klukšķ vistas ar sīkajiem dzeltenajiem cālīšiem, gadzina zosis un pēkšķ pīles ar mazuļiem.* (B-U3, 352) .. *blāvi paviza sūnām aizaudzis ezers, aizgāgādamies uzspurdza bars meža zosu.* (AU8, 93) .. *stabulē un svilpo, svepšina un grudzina, strankšina un burbuļo gājputni, kas pavasaros un rudenos maina dzīves vietas.* (Kar 45, 3/4, 213) *Dziļi ielejā irina zemes vēzis. Vista ar cālīšiem staigā klukstēdama.* • *Kovārņi kramšķinādami laidelējās ap gruvešiem.* (AU3, 26) *Iztraucēts krauklis brīdina pārējos kraukļus, dobji kraukdams “korr-korr”* (Med, 224) *Sāka kūkot dzeguze. Dīķī kurkst vardes. Nikns šunelis kvankšķēdams metās pie braucējiem.* • *Barokļi likās garšļaukus gar zemi, urkšķēja un kvieca tik stipri, ka ausis krita ciet..* (Brig2, 421) *Sāka ņaukstēt pie kūtiņas piesiets šunelis.*

(Kar57,10, 50) *Te kāds iztraucēts meža putns iekērktējās* (Aps J, 59) .. *skaļāka palika putnu čiepstona. Svilpa, lakstināja..* (AU3, 7) .. *āzis, bārdu purinādams, nāca viņam taisni virsū un nākdams mekšināja: mek, mek, mek, mek!* (Zeib1, 164) *Runcis, man klēpī snauzdams, murrā.* • *Muiželes ķēdessuns staļļa priekšā bija iemucis būdā un ņerījās tā, it kā to taisni aiz astes rautu no turienes laukā.* (AU5, 381) .. *man pār galvu, nerimstoši parkšķinādami, griežas vecie starki [tā].* (Plūd3, 51) *ir varde pīkst, kad virsū min.* (ME 3, 230) *Visapkārt kaimiņos rej suņi. Sivēnmāte ierukstējās.* • *muša sanēdama lidoja pa istabu.* (ME 3, 693) *Uzmācīgi sīc muša, pret rūti atsizdamās.* (Zigm, 169) *Sienāži sisina. Suns nepacietīgi smilkst.* • *Krogs bija tik kluss, ka pat mušas dzirdētu spindzam ap pakaru lampu, ja svešie priekškrogā vēl nedūkuši.* (AU4, 314) *Kaut kur, laikam aiz ceļa lielajā mežā, ierējās lapsa.* (AU3, 57) *Baloži ūkšķ un ūbo visu laiku..* (B-U5, 164) *Suņi parēja, pavaukšķēja un līda atkal .. gulēt.* (B-U2, 133) *Bezdelīgas vidžinādamas lido apkārt. Cīruļi vītero pavasara gaisā.* • *Stūra krogs zumēja kā bišu strops pirms spieta.* (AKurc2, 26) *bites zuz, zuzina.* (ME4, 751) *Aiz kalna zviedz zirgi un rīb rati.* • *Vecais kara zirgs .. skaļi nozviedzās.* (KFimb 2, 195) *Žadžinādama laukam pārļaidās žagata.* (VL3, 149)

6.1.1.3. Augu pasaules verbi (botan)

Dzīvās pasaules modeļos nosacīti (dzīvās pasaules procesiem atbilstoši) iekļaujas arī verbi, kas nosauc augu attīstības procesus. Aktants ar nosacītu dzīva subjekta nozīmi AS³ pie tiem ir kāds auga, tā daļas, augļa vai tml. nosaukums. Šī mikrosistēma balstās uz opozīcijas *hum ↔ unhum*.

Augšanas procesu, pirmām kārtām, nosauc trīspersonu verbs *augt*, kas attiecināms uz visu dzīvo dabu – uz cilvēkiem, dzīvniekiem un augiem. Taču atvasinājumi *aizaugt, ataugt, ieaugt, saaugt* attiecas uz augiem (arī uz bārdu u. tml.). Minētie verbi nosauc 1) vai nu platību (zemes, ūdens vai kā cita), ko pārņem augu valsts, 2) vai arī pašus augus vai to daļas, kas pārklāj kādu priekšmetu. Piemēram, (1) *Dārza gals ceriņiem aizaudzis.* • *Citreiz platie parka ceļi papardēm un sīkiem krūmiem aizauguši.* (AU3, 55) *Ezers lēnām sāk aizaugt.* • *Savādi izskatās tāds usnām apaudzis kalns.* (AU4, 174) *Uz stīgām apaugušas verandas balti aplāts galds ..* (A1, 77) .. *avots ieaudzis biežā kārklū un niedru pudurī.* (AU3, 284) *Veca egle stiepa savus ķērpjiem noaugušos zarus pār galvu.* (AU3, 471) *Līdzenais ceļš bija biezu sūnu pāraudzis. Dārzs pieaudzis nezālēm.*

(2) *Akmeņi sāk apaugt ar sūnu.* • *Bērza stumbram allaž apaug jauna kārta.* (AU3, 98) *Šogad labi paaugusi labība.* • *Ja eglēm ļauj pāraugt, no serdes sāk trunēt un tad tur vairs tikai malka.* (AU4, 145) *Zars pieaudzis pie koka. Dārzā kupli saaugušas nezāles.*

Augu attīstības procesus nosauc verbi *dīgt, dzeltēt, gatavoties, kuplot, kurtēt, lapot, plaukt, pumpurot, riesties, sakņoties, stūdzēt, sulot, sūnot, sveķot, sveķoties, vārpot, savārpoties, veldrēties, vīst, zaļot, zarot, zaroties, zelt, ziedēt, žuburot, žuburoties* un attiecīgie atvasinājumi.

Piemēri: *Vasarājs sausajā zemītē dīgst slikti. Laukā stipri sadīgušas nezāles. Mieži dzeltē. Pupas jau sen nogatavojušās. Zemeņu čemuri ir pārgatavojušies. Dārzā rāmi kuplo žuburains ozols. Alkšņu puduris sakuplojis upes krasta nostūrī. Vecajam ozolam izkurtējis vidus. Nāks vasara, salapos meži. Pavasarī kokiem lapas plaukst. Kailā zarā jau atplaucis zieds. Ceriņi pilnīgi izplaukuši. Bērzi jau pumpuro. Liepām riešas pumpuri. Puķe jau sākusi stūdzēt. • .. aiz [siltumnīcas] stikliem suloja oranžas, tikko aizmetušies vīnķekari, firziķi, aprikozes.. (Brig2, 369) Dumbrājos mirkst zarainas apsūnojušas .. siekstas. (AU3, 425) Ievainotie koki sveķoja. Druvās vārpoja rudzi. Kukurūza rindsējās veldrējas. Klētī vīst Jāņu vainagi. Puķes novītušas. Brūklenāju vija uz kapa savītusi. Egles zaļo visu cauru gadu. Sažaļojusī zāle pilna pieneņu pūkām. Rudzu zelmenis sazēlis. Gaujas krastos zied ievas. Lini tikko pārziēdējuši. Pagalma vidū žuburo ozols.*

Daudzi no iepriekš aplūkotajiem vārdiem var nosaukt arī cita rakstura procesu, piemēram, vārdu *kalst* un atvasinājumus no tā lieto par augiem: *kalst zāle, puķes* u. tml., bet tikpat bieži to lieto arī par mitru, slapju priekšmetu žūšanas un cietēšanas procesu: *kalst zeme, audums saulē* u. tml. Dažkārt augu vārdi tiek lietoti arī kopā ar nepersonas lauka priekšmetu nosaukumiem, kuri ar kaut ko apaug, pārklājas, piemēram, vārdi *sūnot, apsūnot, sasūnot*: *Šur tur pļavā sūnoja šķūņi.. (Vācz, 75) Augļu dārzā stāv veca nosūnojusi ābele.* Dažkārt augu attīstības process tiek ļoti paplašināts, vispārināts un attiecināts uz plašu teritoriju: *zaļo visa zeme, druva* u. tml.

Minētā semantiskā tipa vārdi parasti ir intransitīvi, taču konstatēti arī transitīvi vārdi, piemēram, *riest*, ko lieto ar nozīmi 'dzīt asnus, zarus; kuplot (par kokiem, krūmiem u. tml.)': *Rudzi rieš smagas vārpas. Kāposti jau sariesuši krietnas galviņas.*

Pārnestā nozīmē augu attīstības procesu vārdus lieto arī saistījumā ar priekšmetu vai parādību nosaukumiem: *ledus pavasaros ir izkurtējis; upe pie ietekas jūrā zarojas, ir sazarojusies.* Pilnīgi citu nozīmi ieguvuši vārdi *noziedēt, saziēdēt* attiecinājumā uz maizi – nozīmi 'kļūst cieta, sacietē', piemēram, *noziedējusi maize sātīgāka.* (ME2, 891) *ilgi stāvējusi maize sazied.* (ME3, 797) Šos vārdus var lietot arī, runājot par cilvēka ķermeni vai tā daļām, piemēram, acu plakstiņi kādam var būt savītuši.

Pārnestā nozīmē attiecīgos vārdus lieto abstraktā, asociatīvā sfērā, piemēram, *Veidenbauma dzeja dziļi sakņojas sava laika dzīvē. Mēs vēlamies, lai nākamās paaudzes zaļotu kā kupla, sulīga atauga. Krūtīs viņam sazarojis*

*nai*s. Tātad verbi, kas ietilpst dzīvās pasaules semantiskajā laukā, var veidot asociatīvus lauku arī citās semantiskajās sistēmās.

Augu attīstības procesus var nosaukt arī trīspersonu verbi trešās personas lietojumā. Tāds ir, piemēram, verbs *briest* ar nozīmi 'gatavoties, sasniedzot briedumu' kopā ar subjektu *augļi, pumpuri, graudi, labība, raža* u. tml., kā arī attiecīgie atvasinājumi no šī verba: *Pumpuri briest un plīst pušu*. • *Ošu Andrs palika viens ar tik pilnu sirdi kā pārbriedušu riekstu, kam čaula nupat plīsīs pušu*. (AU4, 283) Verbs *dzīt* 'radīt jaunus augus vai to daļas – asnus, atvases, lapas, zarus u. tml.': *Burkāni jau dzen asnus*. • *Pat nolauztā vītola stumbrs .. dzina bālgani dzeltenas lapas*. (Kurc3, 102) *Otrreizējais linu sējums sazēla tā, ka prieks bija skatīties. Atvasaras vēju žūžotie stiebriņi dzina augšup lapiņu pēc lapiņas*. (JN2, 220) *Ābeles uz rudens pusī izdzina pa zaļam zaram*.

6.1.2. Nepersonas *nedzīvās* pasaules (*unanim*) lauks

Nepersonas resp. nulles personas nedzīvās pasaules lauks ir visplašākais un verbu leksisko nozīmju ziņā visbagātākais trešās personas verbu semantiskais lauks. Tas atrodas ārpus valodas subjekta aktīvās sfēras – verbs nosauc no tā neatkarīgu procesu, kustību, stāvokli vai priekšstatu par to un saistās ar nosacīta subjekta – AS³ *unanim* – nosaukumu, kas ir attiecīgo verbu nozīmju avots. Šo nozīmju ir ļoti daudz, un tās ir objektīvās īstenības, nevis valodas nosacītas, to daudzumu nosaka valodas lietotāju kolektīva nepieciešamība pēc izzināto priekšmetu un parādību nosaukumiem. AS³ ir pakļauts kādam procesam vai stāvoklim, kādai kustībai, un nosauc objektīvi eksistējošas materiālas lietas. Turpmāk tas nosacīti tiks saukts arī par **priekšmetisko subjektu**. Tas var būt procesa vai stāvokļa, kustības u. tml. izraisītājs resp. avots, kā arī cietējs, ar kuru kaut kas notiek. Pētījumā analizēti ekscerpētajā materiālā konstatētie verbi, un šajā sakarā autore apzinās, ka materiāls nebūt nav pilnīgs un reizēm var būt arī subjektīvi vērtēts. Zināms subjektīvums ir iespējams arī verbu leksiski semantisko tipu un apakštipu identificēšanā. Taču autore uzdrošinās cerēt, ka kopumā materiāls ir izvēlēts objektīvi un sniedz patiesu ainu par trešās personas verbu nepersonisko lauku latviešu verbu sistēmā.

Nedzīvās pasaules lauks ir ļoti plašs, tajā ir trīs galvenie mikrolauki
1) **kosmisku** – astronomisku un meteoroloģisku – **procesu** lauks;
2) **priekšmetu** lauks, kurā ietilpst priekšmetu struktūras dažāda veida maiņu lauks, priekšmetu stāvokļa lauks un priekšmetu relatīvi neatkarīgas, patstāvīgas kustēšanās lauks un 3) **objektīvi nosacītu priekšstatu** lauks, kurā ietilpst redzes priekšstatu uztveres lauks un skaņu lauks. Verbu nozīmes šajos laukos parasti konkretizējas kontekstā – saistījumā ar atbilstošajiem

priekšmetisko subjektu nosaukumiem, piemēram, *līst lietus, ūdens* u. tml., *riet saule, mēness* u. tml., *zīlgo ezers, skan dziesma, drūp mūris* u. c. Turpmāk runāsim par nosauktajiem mikrolaukiem un to detalizētu strukturāciju. Verbi raksturoti, ņemot vērā galvenokārt nepersoniski motivētu distribūciju.

Dažādu nedzīvās pasaules lauku un leksiski semantisko tipu verbi tiek lietoti arī nevis pa vienam, bet gan blīvējumos, lai attiecīgos procesu un darbību nosaukumus aktualizētu, piemēram: *Būdā virmoja sen neostītas smaržas, burbuļoja, sprakšķēja, gruzdēja, kūšāja, vira, čurkstēja*. (Ikst, 96.) Šādos gadījumos bieži netiek minēts noteikts priekšmetiskais subjekts, un tas arī nav svarīgi, svarīgas ir pašas darbības un to situatīvais – minētajā piemērā lokāls – orientējums.

6.1.2.1. Kosmisku – astronomisku un meteoroloģisku – procesu lauks

Valodniecībā, runājot par trešās personas verbiem, kā pirmie tiek minēti verbi, kas nosauc kosmiskus procesus, t. i., dažādas stihiskas dabas parādības. K. Brugmans šos verbus uzlūko par visvecākajiem bezpersonas verbiem. Viņš min piemērus no dažādām indoeiropiešu valodām un saka, ka bezpersonas verbi, kas nosauc dabas parādības, ir ļoti izplatīti indoeiropiešu valodās un mantoti no indoeiropiešu valodu pirmsākumiem.¹ Kosmisko procesu lauka verbus vienā mikrosistēmā apvieno paša galvenā semantiskā elementa 'kosmisks process' klātie verbu nozīmēs. Dažkārt ir grūti savstarpēji norobežot astronomiskas un meteoroloģiskas parādības, piemēram, verbi *krēslot, skaidroties, tumst* u. tml. attiecas kā uz astronomiskām, tā arī uz meteoroloģiskām parādībām. Verbu leksiski semantiskajā tipoloģijā par pamatu izmantots ar verbu saistītais attiecīgais priekšmetiskais subjekts, kas sintaktiskās konstrukcijās parasti reprezentēts ar substantīvu nominatīvā.

6.1.2.1.1. Debess spīdekļu kustības verbi

Debess spīdekļu kustības verbu nav daudz. Tie ir *aust, rietēt, zvaigžņot* un atbilstošie atvasinājumi² no tiem. AS³ pie tiem parasti ir substantīvi *saule, mēness, zvaigznes*. Verbu *zvaigžņot* lieto kopā ar substantīvu *debess*. Astronomiskā laika plūduma nosaukšanai verbus *aust, at aust, paaust, uzaust* lieto kopā ar substantīviem *diena, gaisma, rīts* u. tml. Piemēram, *Es pamodos*

¹ Die Syntax des Einfachen Satzes im Indogermanischen von Karl Brugmann. – Berlin und Leipzig, 1925, S. 22.

² Ar atbilstošiem atvasinājumiem šeit un arī turpmāk saprasti analizēto apakšsistēmu resp. grupu nozīmēm atbilstoši priedēkļverbi, kuriem priedēkļi piešķir semantiski nediferencējošas nozīmju nianšes; atgriezeniskie verbi uzskatīti par semantiski patstāvīgiem darinājumiem un analizēti patstāvīgi.

agrā rītā, kad gaismiņa tikko sāk aust. • *Virš mastiem pirmās zvaigznes at aust, Kļūst redzams zilgmē Putnu ceļš.* (Kar55, 3, 62) *Uzausa rīts. Saule riet.* • *Debess zvaigžņoja tuvu. Nakts bija silta.* (Brod, 4)

Debess spīdekļu kustību nosauc trešās personas verbi *lēkt, noiet*: *Mēness, saule, zvaigznes lec. Saule sen jau nogājusi*

6.1.2.1.2. Tumsas, krēslas iestāšanās verbi

Tumsas vai krēslas iestāšanos nosauc verbi *krēslost* // *krēšlot, krēsloties, tumst, vakarot* un atbilstošie atvasinājumi. Tie nosauc gan astronomiskas parādības – dienas un nakts maiņas posmus, gan meteoroloģiskas parādības – debess aizklāšanos ar mākoņiem, un parasti tiek lietoti ar diennakts daļu nosaukumiem *diena, vakars, nakts* u. tml., arī ar substantīvu *debess*. Piemēram: *Debess sāk krēslost. Istaba ir sakrēslojusi.* • *.. saulīte bija vēl mazā gabaliņā, bet ēnainajā dārzā jau vakars krēslojās.* (Zeib1, 190) *Sestdienas vakars tumsa agri un kļuva arvien nemīlīgāks.* • *Pamale dobji dārdēja, .. austrumi satumsa zili melni, bet lietus nelija.* (JSudr6, 519)

6.1.2.1.3. Debess skaidrošanās vai nomākšanās verbi

Priekšmetisko subjektu nosaukumi pie debess skaidrošanās vai nomākšanās vārdiem *mākties* un *skaidroties* un atbilstošie atvasinājumi nosauc meteoroloģiskas parādības un tiek lietoti galvenokārt kopā ar substantīviem *debess* un *laiks*, kā arī ar diennakts posmu nosaukumiem. Piemēram: *Rīts ir samācies un drūms. Debess bija nomākušās. Laiks samācies. Debess skaidrojās, un sāka piesalt.* • *Debess atkal atskaidrojusies, saule kveldēja manāmi.* (AU3, 24) *Laiks sāk noskaidroties.*

6.1.2.1.4. Nokrišņu verbi

Daļa nokrišņu verbu nosauc lietus līšanu, daļa snigšanu, bet verbs *sijāties* – gan vienu, gan otru.

Lietus līšanu nosauc verbi *līņāt, līt³, mirdzināt, mirguļot, smidzināt, smildzināt* u. c. AS³ ir galvenokārt *lietus, migla, migliņa* u. tml. Piemēri: *Visu laiku līņāja lietus. Līņāja sīka migliņa. Sāk līt pavasara lietus. Nolija lietus. Sāka mirguļot lietus.* • *Sāka smidzināt sīks rudens lietutiņš.* (AE, 146) *Vējš ir pierimies. Bet nu sāk sīki smildzināt.* (AU2, 400)

Snigšanu nosauc verbi *puteņot, snigt* un attiecīgās nozīmes atvasinājumi. Tie parasti saistās ar substantīvu *sniegs*: *Decembrī puteņo sniegs. Sniegs*

³ Verbs *līt* ir daudznozīmīgs, taču, pēc autores uzskata, lietus līšanas nozīme tam ir pamatnozīme, kurā tas uztverams ārpus konteksta. Skat. verbu *līt* arī tālāk, pie šķidrumu kustības vārdiem (6.1.2.2.3.5.).

sāk **snigt** lielām, smagām pārslām. Kādu rītu ir **uzsnigusi** plāna un trausla sniega kārtā.

Verbs *sijāties* tiek lietots kopā ar visiem minētajiem substantīviem. Tā nozīmes ir 'viegli, sīkiem pilieniņiem līt' un 'sīkām pārslīņām, kā caur sietiņu, snigt': *Virš mūsu galvām skrien vēja triekti rudens mākoņi un sijājas rudenīgas lietus lāses. •.. īrnieki bija klāt. Vēlā rudenī, jau pirmajām sniegpārslām gaisā sijājoties, piebrauca lieli rati ar mantām.* (Zigm, 8)

6.1.2.1.5. Ledus vai sarmas kārtas veidošanās verbi

Ledus vai sarmas kārtas veidošanos nosauc verbi *aizledot*, *apledot*, *noledot* (verbs *ledot* netiek lietots), *salt*, *vižņot* un attiecīgie atvasinājumi. AS³ parasti ir to konkrēto priekšmetu nosaukumi, kuri pārklājas ar ledu vai sarmu. Verbus *aizsalt*, *uzsalt*, *vižņot* lieto ar šķidrumu vai ūdenskrātuvju nosaukumiem. Piemēram: .. *lodziņš pavisam aizledojis.* (AU4, 496) *Akmeņi ir apledojuši glumi. Taka uz aku pēc ūdens ir noledojusi. Istabā visi logi aizsaluši. Ziemā mūsu ezers aizsala. Sniegs apsalis ar nepatīkamu gāli. Ceļš uzsalis slidens. • Ūdens līmenis vižņoja un ātri pārklājās ar sniega putru.* (V[L 1, 328)

6.1.2.1.6. Negaisa parādību verbi

Negaisa parādības nosauc verbi *ducināt*, *ieducināties*, *zibeņot*, *zibsnīt*, *zibšņot* un attiecīgie atvasinājumi. Minēto verbu saistāmības spējas ir ļoti ierobežotas, un visbiežāk tie saistās ar substantīviem *pērkons* un *zibens* vai arī tiek lietoti bez substantīviem – kā patstāvīgu procesu nosaukumi: *Pamalē ducina pērkons. Tuvojas negaiss, kaut kur pamalē jau zibeņo. Pie apvāršņa zibsnī rūsa. Zibšņoja arvien biežāk.*

Negaisa parādību – īpaši pērkona trokšņu – nosaukšanai tiek lietoti arī trīspersonu verbi *rūkt*, *rūcināt* u. tml. Tāds ir arī verbs *rūkņāt*: *Pamalē rūkņā pērkons.* (GR, 83) ME3, 569 dots trīspersonu verbs *rūkņāties* ar nozīmi 'nurdēt, dusmoties', bet EH2, 388 verbs *rūkāt*.

Runājot par tāla zibens atspīdumu pie debesīm gaismas plaiksnījumu veidā trešajā personā plaši tiek lietots trīspersonu verbs *plātīties*⁴ kopā ar substantīvu *rūsa*, runājot par tāla zibens atspīdumu pie debesīm gaismas plaiksnījuma veidā: *Rūsa plātās.* Verbs šajā nozīmē attiecināts arī uz personu salīdzinājumos ar attiecīgo dabas parādību: *Ko tu plātīties kā rūsa!*

⁴ Trīspersoniskā nozīmē 'plaši vēzēt rokas' un 'lielīties'.

6.1.2.1.7. Meteoroloģiska karstuma verbi

Meteoroloģisko karstumu nosauc verbi *kveldēt*, *svelmēt*⁵, *tveicēt* saistījumā ar substantīviem *saule*, *tveice* u. tml. Piemēram: • *Veselām nedēļām svelme kveldēja zemi.* (C61, 11, 3) *Neciešami svelmē saule.* • *Saule tveicēja arvien spēcīgāk, un mašīnā kļuva nepanesami karsts.* (Kar52, № 4, 314)

6.1.2.1.8. Meteoroloģisku parādību intensitātes maiņas verbi

Sala, sasaluma, arī karstuma un nokrišņu mazināšanos nosauc priedēkļ-verbs *atlaisties* ar nozīmi 'kļūt mazāk intensīvam, mazināties': *lietus un krusa pamazām atlaidās.* (ME1, 171) *Ragavas bij vēl stipras.. Osis tomēr pagaidīja, kamēr laiks atlaidās un ceļš palika vieglāks.* (AU4, 417) *Tveice manāmi atlaidusies.* (AU3, 201)⁶

6.1.2.2. Personas ziņā neatkarīgu priekšmetu lauks

Priekšmetu pasaule pastāv ārpus personas sfēras, no personas atsvešinātā vidē, un tajā notiek dažādi procesi un kustības, kuru nosacītais priekšmetiskais subjekts – virsējā struktūrā realizētais priekšmetiskais subjekts AS³ – parasti ir kāda priekšmeta nosaukums. Tās var būt ar priekšmeta iekšējo struktūru saistītas darbības un procesi vai dažāda veida priekšmetiem raksturīgi stāvokļi un kustības. Leksiski semantiskos apakštipus (mikrosistēmas) samērā lielajā nepersonas laukā nosaka diferencētājelementi verbu nozīmēs: 'process priekšmeta struktūrā', 'priekšmeta stāvoklis' un 'priekšmeta kustības'. Šie semantiskie elementi (vai to komplekti) ir pamatā priekšmetu lauka dalījumam pakārtotās mikrosistēmās: 1) priekšmetu struktūras lauks, 2) priekšmetu stāvokļa lauks un 3) priekšmetu kustību resp. kustēšanās lauks.

Kopumā priekšmetu laukā ietilpst daudz ļoti konkrētu un cita no citas atšķirīgu mikrosistēmu, tāpēc rodas grūtības šī lauka pētīšanā, gan izmantojot komponentu analīzes metodi, gan opozīciju metodi. Ir grūti konstatēt integrētājelementus un tos attiecināt uz mikrosistēmām.

⁵ Ja verbu *svelmēt* lieto kopā ar substantīvu *uguns*, tas nosauc nevis meteoroloģisku parādību, bet gan uguns radītu karstumu, piemēram, *uguns .. svelmējuošs.* ME 3, 1149. lpp.

⁶ Ne vienmēr trešās personas lietojums papildina patstāvīgo verbu klāstu. Piemēram, verbs *atmeties* nosauc laika maiņu – parasti kopā ar adjektīvu saitiņas funkcijā nominālā sastata izteicēja sastāvā – un ir desamentizējies, iegūstot nozīmi 'kļūt': *Šodien laiks atmeties auksts.* Attiecīgā verba desamentizācija un gramatizācija atņem tam patstāvīga verba statusu.

6.1.2.2.1. Priekšmetu struktūras lauks

Priekšmetu struktūra ir ļoti svarīga, un ar to daudz kas var notikt: var mainīties vielas struktūras kvalitāte, vielas stāvoklis, priekšmets var bojāties vai dalīties, var notikt citi līdzīgi procesi. Katrs process īstenībā nosauc kvantitātes vai kvalitātes maiņu, tāpēc arī šī lauka verbu dalījums un raksturojums ir nosacīts un šie verbi pēc nozīmes parasti ir ļoti konkrēti. Verbu dalījums leksiski semantiskos tipos bieži ir grūti izdarāms, jo to nosauktie procesi, stāvokļi un kustības var būt ļoti daudzveidīgas, un tāpēc viens verbs vienā un tajā pašā nozīmē var tikt lietots atšķirīgās distribūcijās resp. piederēt pie atšķirīgiem leksiski semantiskiem tipiem gan identificējamā, gan arī citos nepersonas laukos.

Turpmāk raksturosim priekšmetu struktūras laukā ietilpstošo leksiski semantisko tipu verbus. Konstatēti šādi tipi: 1) verbi, kas nosauc vielas iekšējās struktūras maiņu, 2) verbi, kas nosauc vielas pārvēršanos citā vielā, 3) verbi, kas nosauc vielas konsistences maiņu, 4) verbi, kas nosauc vieliskās struktūras bojāšanos, 5) verbi, kas nosauc priekšmetu mehānisku deformēšanos, 6) verbi, kas nosauc viengabala vai kopā sastiprinātu priekšmetu dalīšanos, 7) verbi, kas nosauc priekšmetu līmeņa vai apjoma maiņu un 8) verbi, kas nosauc struktūras īpatnēju eksistenci.

Galvenie vienotājelementu komplekti priekšmetu struktūras maiņas lauka leksiski semantiskajās mikrosistēmās ir 'priekšmeta iekšējā struktūra' + 'pārmaiņas šajā struktūrā'. Priekšmetiskie subjekti ir visai atšķirīgi gan pēc struktūras (cieta viela, šķidrums, gāzveida viela), gan arī pēc pārmaiņu veida (pāreja citā kvalitātē, bojāšanās, dalīšanās u. tml.). Līmeņa vai apjoma maiņa arī ir saistāma ar priekšmeta struktūru. AS³ var būt priekšmets, viela u. c.

6.1.2.2.1.1. Vielas iekšējās struktūras maiņas verbi

Vielas iekšējās struktūras maiņu nosauc verbi *ciētēt, sacietēt, recēt* un attiecīgie atvasinājumi: Zeme **sacietējusi**. Verbus *biezēt* un *recēt* lieto galvenokārt, runājot par gāzveida vielām – **biezē garaiņi, gāze, tvaiki** u. tml. Piemēram, *Mākoņi sabiez un nogulst līdz ar zemi.* (AU2, 188) .. *vēdīja vēl dienas tveicē sabiezējusi dumbrāja smaka.* (AU3, 259) Recē parasti šķidra viela: *Brūcē asinis aprecējušas.*

Minētos verbus ar zināmu nozīmes pārneseņu attiecina arī uz dabas parādībām: *Tumsa biezēja ātri.* (AU4, 372)

Rūgšanas un skābšanas procesu nosauc verbi *rūgt, skābēties, skābt* un attiecīgie atvasinājumi. Piemēram, *Alus jau divi nedēļas rūga pagrabā. Piens sarūga lēnām. Zeme uzrūgusi kā iejavas mīkla. Pagrabā lielā kublā skābējas kāposti. Piens ieskābis.*

Priekšmeta struktūras pārmaiņas, piepildoties vai pārklājoties ar kaut ko, nosauc verbi *mirkt, piesātināties, piesmadzēt, piesvīst, aizsvīst, kvēpt* un attiecīgie atvasinājumi, *pieķept, aizsērēt, aizsūbēt, izžulgt* u. tml. Tos parasti lieto ļoti konkrētā nozīmē. Piemēram, *Drēbes lietū samirkušas. Gaišs piesātināts ar ūdens tvaikiem. • nuo ilgas stāvēšanas ūdenī laiva piesmadzējusi.* (ME3, 292) *Logs aizsvīdis. Kažoks lietū izžuldzis.*

Metāla koroziju nosauc verbs *rūsēt* un atvasinājumi no tā. Tos lieto galvenokārt kopā ar metāla priekšmetu nosaukumiem: *.. zelta vainags sāka rūsēt viņam [ķēniņam] aiz skumjām uz galvas.* (Skalbe, 90) *Skroderis negrieza ar dzirkļēm, viņam bija melnas norūsējušas šķēres..* (AU4, 404) *Zēns rotaļājas ar sarūsējušu skumbriju bundžu.*

6.1.2.2.1.2. Vietas pārvēršanās verbi

Vietas pārvēršanos, pārtapšanu citā kvalitātē iztvaikojot nosauc verbi *garot, tvaikot* un atbilstošie atvasinājumi. Tie tiek lietoti lielāko tiesu konkrētās nozīmēs: *Vakarnakts slapjums jau viss izgarojis. Kaudzēs sakrautā malka izgaro sveķu smaržu. Virtuvi piegariojuši tvaiki no liela cūku kartupeļu katla. Karstumā no ezeriem izgaro daudz ūdens.*

Vietas pārvēršanos karstuma ietekmē nosauc verbi *kalst, kust, sīkt, izsīkt, susēt, žūt* un attiecīgie atvasinājumi. Verbu *kust* lieto galvenokārt par sniegu, ledu, sasalumu vai šķīstošiem priekšmetiem resp. vielām: *Cukura graudiņš lēnām kūst mutē. Lielās kupenas jau nokusušas.* Verbs *kalst* nosauc žūšanu un cietēšanu: *Malka kalst grēdās. Druvas sausumā izkalstušas. Avots pamazām sīkst. Aka izsusējusi. Lietus lāses ilgi nenožuva.* Verbu *kalst* var attiecināt arī uz augu dzīvības procesiem: *Egle aizkaltusi.*

Pārvēršanos pamatverba nosauktā vielā vai priekšmetā nosauc atvasinājumi ar *pār-*: *pārklīsterēties, pārpurvoties, pārputekļoties* u. tml. Tie ir viennozīmīgi verbi un lietoti tikai konkrētā procesa nozīmē: *Ciete ūdens klātbūtnē karsēšanas laikā pārklīsterējas. Lielo, dziļo ezeru krasti nav pārpurvojušies. Pārpurvojas meži, ganības, izdegumi, izcirtumi. • Augsne, kuras piciņas sairusas, pārputekļojas, pārvēršas par bezstruktūras augsni.* (Botānika, 144)

Priedēkļverbi ar *no-* nosauc atbilstmes iegūšanu pamatverba nosauktajai īpašībai: *nosmailoties* 'kļūt smailam' (ME un EH nav konstatēti): *Mīkstpienēm, usnēm, dzelšķņiem lapas apmalē daļa no mīkstajiem audiem izzudusi, bet lapas dzīslu gali nosmailojušies un pārvērtušies dzeloņos.* (Botānika, 46)

6.1.2.2.1.3. Vietas konsistences maiņas verbi

Vietas konsistences maiņu nosauc procesa verbi *dzist, kūst, vārīties* un atbilstošie atvasinājumi. Tie saistās ar šķīdumu, ēdienu nosaukumiem vai arī

figurāli ar trauku nosaukumiem, kuros attiecīgie procesi notiek. Piemēram: .. *putra sāka katlā stipri uz augšu lēkt un kūsat malai pāri..* (Saul2, 70) *Grāpis pārkušājis. Katliņā vārās biezputra. Traukā uz galda dziest ēdiens.*

Vielas konsistences maiņu nosauc arī verbs *nogulsnēties* un attiecīgie atvasinājumi no tā: *Ūdenszāles nogulsnējušās dīķa dibenā. • .. ezeros sistemātiski izgulsnējas peldošo ūdensaugu atliekas, kas izveido ezera dibenā .. nogulumu slāņus.* (Ģeol, 161) *Upju krastos var nogulsnēties smiltis, izveidojot sēres.* Arī verbs *piesātināties* ar nozīmi 'viscauri piepildīties vai piesūkties ar kādu citu gāzveida, putekļveida vai šķidru vielu': *Gaiss var piesātināties ar ūdens tvaikiem.* Minētā apakštipa verbi ir tuvi priekšmeta stāvokļa lauka verbiem.

6.1.2.2.1.4. Priekšmetu struktūras bojāšanās verbi

Struktūras bojāšanās⁷ notiek ļoti dažādi, un to nosauc dažādi priedēkļverbi. Verbi *nobūbēt, saglumēt, apkūpēt, aizkvēpt, pieķept, aizsērēt, piesērēt, aizsūbēt, apsūbēt, nosūbēt* nosauc priekšmeta pārklāšanos vai piesērēšanu ar netūrumiem, pelējuma kārtu u. tml.: *Viņš pārbrauca plaukstu zārka grubuļainam, nobūbējušam cinka vākam.* (AU3, 67) *Uz [kapu] kopīņām mētājas saglumējuši puķu pušķi..* (Indr1, 391) *Lampas cilindrs aizkvēpis. Mitrais sūklis pieķepis ar krīta masu. Jo ezeram vairāk pieteku, jo ātrāk tas piesērē ar smiltīm un māliem.*

Priekšmetu bojāšanos, degot dažādās degšanas intensitātēs, nosauc verbi *degt, gailēt, gruzdēt, kvēlot, liesmot, plēnēt, svilt, zvērot* un attiecīgie atvasinājumi. Iespējamo piesaistīto substantīvu loks pēc nozīmes ir ļoti plašs. Šo verbu lielākā daļa nosauc tādu degšanas procesu, kas saistīts ar redzes priekšstatu – gaismu, krāsu. Piemēri: *Malka, žagari, svece deg. • darvas mucas iedegas* (ME1, 451) .. *visa sveķmalkas kaudze nedega, bet tikai gruzdēja.* (B-U4, 55) *Lampas dakts galā kvēlo ogle. Krāsni izkvēlo pēdējās ogles. Laiku pa laikam iekvēlojas vectēva pīpe un met blāvu atblāzmu. Ugunsкура ogles izplēnējušas.*

Verbi *kurēties, kurties* nosauc degšanas procesu krāsni, plītī u. tml. un parasti tiek lietoti kopā ar attiecīgo kurtuvju nosaukumiem *krāsns, plīts* (parasti tie neizraisa AS³ tiešu bojāšanos), kā arī *uguns, ugunskurs* u. tml.: *Virtuvē kuras plīts. Plītī kuras uguns.*

Ar sprakstošu skaņu un arī strauju kustību saistītu degšanu nosauc verbi *sprāgt, sprēgāt, sprikstēt* un atbilstošie atvasinājumi: *Ugunskurs sprēgā.*

⁷ Bojāšanās jēdziens šīs mikrosistēmas verbiem ir nosacīts, relatīvs, jo ne visi priekšmeti attiecīgajos procesos tiek bojāti.

Degšanas beigas nosauc verbs *dzist* un atbilstošie atvasinājumi, parasti saistījumā ar priekšmetisko subjektu nosaukumiem *uguns, liesmas, ugunskurs, krāsns* u. tml.: *Tuvākās sveces liesma noraustās un apdziest.* (Aizp, 51)

Vieliskās struktūras bojāšanos nosauc verbi *bojāties, pelēt, pūt, trunēt, trupēt*. Tie parasti tiek lietoti ļoti konkrētās nozīmēs: *Pārtikas produkti nepiemērotos apstākļos bojājas. Sieviete izvelk no kabatas gabaliņu sapelējušas maizes. Tiltu balstīja aizpuvušas sijas. Egles sāk trunēt no serdēm. Vecais skapis ķirmju saurbts un satrunējis.* • .. *lodziņš vakarpusē bija tāds pacaurš, palodze iztrupējusi.* (Austr2, 41)

Sadzīves priekšmetu bojāšanos nonēsāšanās resp. nolietošanās rezultātā nosauc verbi *dilt* un *apsput* un attiecīgie atvasinājumi: *Drēbes, zābaki dilst.* (ME1, 467) *nazis pavisam izdilis.* (ME1, 725) *Izkapts nodilst.* *Zēnam mugurā padilis uzvalciņš.* • *Vīzes apspurušas un slapji samirkušas.* (AU2, 371)

Minētie verbi parasti nosauc bojāšanās procesu, materiālam deformējoties vai sabrūkot sīkās daļiņās.

6.1.2.2.1.5. Priekšmetu mehāniskas deformēšanās verbi

Samērā plašs ir to verbu klāsts, kuri nosauc priekšmeta bojāšanos vai bojāeju, tam mehāniski deformējoties.

Bojāšanos, cietam priekšmetam sabrūkot sīkās daļiņās, nosauc verbi *birzt, brukt, drupt, grūt, irt, jukt, šķīst* un atbilstošie atvasinājumi no tiem: .. *pretējā nama sienā un dārza sētā, neredzama kalta atskaldīti, nobirza apmetuma gabaliņi un koka šķembas.* (AS6, 86) *Sadedzinātā papīra lapa sabirza pelnos. Valnī izbrucis robs. Uz ietves skanēdama sadrupa jumta lāstekā. No ūdens spiediena dambis gruva kopā. Mūrim stūris izgruvīs. Ūdenī peld irstošs ledus gabals.* • .. *svins ugunī kūst. Un kad viņu ūdenī lej, tad viņš izjūk sīkās bezveida lāsītēs.* (AU2, 101) *Viņš izdzer savu glāzi un triec to pret grīdu. Stikli šķīst.* (AGrig3, 159) *Viļņi šķīst baltās putās pret laivas priekšgalu.*

6.1.2.2.1.6. Viengabala vai kopā sastiprinātu priekšmetu dalīšanās verbi

Dažādus viengabala vai kopā sastiprinātu priekšmetu dalīšanās procesus nosauc verbi *lobīties, lupt, lūzt, plaisāt, plīst, skaldīties, šķelties, trūkt* [pušu] un atbilstošie atvasinājumi. Minētie verbi nosauc dažāda veida dalīšanās procesu – kaut kā atdalīšanos nost, plaisāšanu vai sadalīšanos vairākās daļās – un tos lieto galvenokārt konkrētajās nozīmēs: *Laivai nolibījusies brūnā krāsa. Vīrs sausām peļķēm lūst plāns ledutiņš. Dzeltenas miežu vārpas smagamā aizlūzušas. Zeme karstumā plaisā. Džinkstēdami plīst stikli. Sakarsušaais akmens čūkstēdams un ar asu sprāgoņu pāršķēlas uz pusēm.*

• *Ratiņa pamīna .. plaukšķēja.., vārgais vilnas pavediens trūka reizi pēc reizes.* (AU4, 377) *Žaketes poga šņirkstēdama iztrūka.*

6.1.2.2.1.7. Līmeņa vai apjoma maiņas verbi

Līmeņa paaugstināšanos vai pazemināšanos un reizē ar to arī apjoma palielināšanos vai samazināšanos nosauc verbi *paaugstināties, celties, kristies, plakt, noplakties u. tml.* un atbilstošie atvasinājumi. Apjoma samazināšanos nosauc arī verbi *rukt, sarukt*. Konkrētā nozīmē tie nosauc dažādu šķidrumu, gāzes, sīku priekšmetu (graudiņu, sēkliņu u. tml.) sakopojuma apjoma palielināšanos vai samazināšanos un tātad arī attiecīgi līmeņa paaugstināšanos vai pazemināšanos. Priekšmetiskais subjekts ir vai nu attiecīgās vielas, priekšmetu sakopojuma vai arī tvertnes, tīlpnes, trauka u. tml. nosaukums: .. *cukura trauciņš kritās tikai lēnām.* (AU4, 367) *Akā ūdens nokritās tā, ka visa kārts līdz vindai jāsabāž iekšā..* (AU4, 112) *liels luops sācis sienu ēst, kaudze plakuse juoņiem.* (ME3, 317) *ūdens atplacis.* (ME1, 182) *Sniega kupenas ruka mazākas..* (Fimb2, 96) *Ūdens līmenis upē pazeminājies.*

6.1.2.2.1.8. Struktūras īpatnējas eksistences verbi

Īpatnēju struktūras eksistenci nosauc verbi *cirtoties, sprogoties*, runājot par matiem vai bārdi ar nozīmi 'veidot cirtas, sprogas; būt cirtainam, sprogainam': *Spogulpriekšā sakārtoja kaklasaiti, saglauda kastaņbrūnos matus, kas spītīgi cirtojās..* (Lub, 63) *Sirmie, kuplie mati cirtojās gar melnās naga cepures malu kā vainags.* (ĀT, 146) Matu struktūra uz asociāciju pamata var tikt attiecināta arī uz līdzīgas struktūras augiem: *Šur tur sprogojās īsi brūklenāji.* (JBr, 3)

6.1.2.2.2. Priekšmetu stāvokļa lauks

Priekšmetu stāvokļa lauks ir visai šaurs un līdz šim trešās personas verbu sakarā nav ticis īpaši izdalīts. Priekšmetu stāvokļa verbi nosauc ar personu tieši nesaistītu stāvokli. Lauka integrētajelements ir 'priekšmeta stāvoklis' – priekšmets atrodas kādā noteiktā stāvoklī, un šo stāvokli nosauc verbs. Priekšmeta uzbūve parasti ir vienkārša un visai nemainīga.

6.1.2.2.2.1. Priekšmeta stāvokļa eksistences resp. atrašanās verbi

Verbi ar noteikta veida atrašanās resp. eksistences nozīmi ir *aizstiepties, iestiepties, jumties, klāties, izklāties, noklāties, pārklāties, vāzties, velvēties, virknēties u. tml.*

Verba *aizstiepties* nozīme ir 'atrasties, aizņemt zināmu platību virzienā uz priekšu līdz kādai vietai, robežai': .. *gobu gatve aizstiepās uz mācītājmuižu, līdz pašām nama durvīm.* (AU3, 222) Verba *iestiepties* nozīme 'aizņemt

zināmu platību virzienā uz iekšu': *Saule taisījās rietēt, un gājēja pelēkā ēna no augstā krasta iestiepās tālu tālu ezerā.* (Kar58, № 1, 30) Verba *jumties* nozīme 'klāties pāri no augšas': *Ezera vidū laivā pilsētnieks atgūst plašuma sajūtu. Nav jau tur ūdens bezgalības kā jūrā, bet .. augstu un plaši jumjas debess velve..* (JSudr6, 518) Līdzīga ('kaut kā atrašanās virsū, pāri kaut kam') nozīme ir arī pārējiem minētajiem vārdiem, piemēram: *Rītos zālē kā balts audekls izklājas salna.* (Liesma59, № 9, 22) .. *tuvāk durvīm noklājusies plāna, stikla slidena ledus kārtiņa.* (AU5, 207) *Šosejas lente ātri pārklājās ar spīdīgu mitruma kārtu.* (Lub, 66) *baznīcas velves vāzās kā .. vāks pāri baznīcēniem.* (EH2, 766) .. *tādu otru visā Augškurzemē nav kā mūsmājas. Aizvien pār viņām debesis visaugstāk velvējas..* (Jauns2, 15) Verba *virknēties* nozīme 'atrodoties, novietojoties blakus, veidot virkni: sarindoties cits pie cita, cits aiz cita', piemēram, *Gar platām, vēl neasfaltētām ielām virknējas gluži jaunas mājas.*

6.1.2.2.2. Priekšmeta stāvokļa pārmaiņu verbi

Šie verbi nosauc priekšmeta parastā stāvokļa maiņu un bieži robežojas ar priekšmeta kustības maiņas vārdiem, taču atšķirībā no pēdējiem tie nenosauc strikti jaušamu kustību – galvenā ir atšķirīga stāvokļa iegūšana, salīdzinot ar iepriekšējo stāvokli, kā arī iegūstot pamatverba nosaukto stāvokli. Tādi ir verbi *ielīkt, pļesties*. Verbu *ielīkt* lieto ar nozīmi 'zem spiediena ieliekties vai tikt ieliektam': *Istabā grīda ielīkusi.* • *Pie pašas kāpas pa pusei ieputināta smiltīs stāvēja veca mājiņa, apdrupušiem baļķu galiem, ielīkušu juntu.* (VL1, 226) *Jautra un drusku bailīga slidošana, kad ledus ielīkst, bet turas kopā kā nesaraujama drēbe.* (JSudr6, 528) Verba *pļesties* nozīme 'palielinoties, veroties vaļā u. tml. kļūt arvien plašākam': *Vietām sniega nemaz vairs nav – tur zaļganbaltās sūnas plankumi ar katru dienu pļešas platāki starp sarukušiem sniega kļajiem.* (AU2, 384) .. *plikums galvvirsū pļētās acīmredzami.* (AU4, 586) Verbam *pļesties* ir arī nozīme 'atrasties, aizņemot lielu platību': *Tīreļa kļajums pļešas kā dzeltenēji zilgans aizsalis ezers.* (AU2, 390) .. *kalnā pļētās plaši Lielvārdes lauki.* (AU3, 467)

6.1.2.2.3. Priekšmetu kustību resp. kustēšanās lauks

Priekšmetu kustību lauks ir plašs, un tajā ietilpst visai daudz verbu. Šie verbi nav minēti Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā⁸ vienpersonas un bezpersonas verbu apskatā – te nosaukts tikai vārds *birt*. Arī J. Kārklīšs disertācijā "Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā" šīs nozīmes verbus nav minējis.

⁸ Skat: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1. – R., 1959, 628.–630. lpp.

Priekšmetu kustības resp. kustēšanās verbi nosauc kustības ārpus personas *hum* sfēras. Lauka integrētājelements, resp., vienotājelements (pareizāk sakot, elementu komplekts) ir ‘priekšmeta kustība’. Tās ir īpatnējas dažādu priekšmetu vai to apvienojumu – sīku priekšmetu, šķidrums, gāzveida vielu, gaisa plūsmas, plānāka vai biežāka dažādas formas materiāla u. tml. – kustības. Aplūkojamais lauks strukturējams, pamatojoties uz verbu distribūciju, t. i., atbilstoši tipoloģijas pamatprincipam – priekšmetisko subjektu uzbūves tipi ir tie, kas veido diferencētājelementus priekšmetu kustību laukā un integrētājelementus tā apakštipos. Priekšmets kustas atbilstoši savai struktūrai, kura var būt ļoti konkrēta: sīku priekšmetu apkopojums, plāns materiāls, šaura, gara kāda materiāla strēmele, šķidrums, gāzveida viela vai gaisa strāva, ass smails priekšmets u. tml. Priekšmetiskā subjekta nosaukums kā diferencētājelements ir ietverts leksiski semantisko tipu nosaukumos. Kā papildprincipi verbu detalizētākai semantiskai diferencēšanai un tād arī uzskatāmākam attiecīgā lauka apakšsistēmu raksturojumam izmantoti tādi elementi kā ‘kustības raksturs’ un ‘kustības ārējā rosinātāja – gaisa plūsmas u. tml. – nosaukums’. Kustības raksturs var būt noteicošais tad, kad AS³ loks pie verba ir pārāk plašs. Kustības raksturs parasti atbilst priekšmeta uzbūves tipam: sīku priekšmetu kopojums var krist lejup vai virzīties izklaidus uz visām pusēm, šķidrums var skaloties, burbuļot vai kā citādi kustēties, plāns materiāls var krototies, kļūt nelīdzens, putekļveida priekšmetu kopojums vai gaisa plūsma var virpuļot.

6.1.2.2.3.1. Sīku priekšmetu izklaidu kustību verbi

Dažādu sīku, bieži vien graudveida vai putekļveida priekšmetu izklaidu krišanas kustību nosauc verbi *birt*, *bārstīties*, *kaisīties* un atbilstošie atvasinājumi. Tos parasti lieto kopā ar priekšmetisko subjektu nosaukumiem: *gruži*, *krusa*, *lapas*, *milti*, *pilieni*, *pupas*, *putekļi*, *graudi*, *sēklas*, *smiltis*, *ziedi*, *zirņi* u. tml. Verbu *birt* lieto arī citās personas un nepersonas verbu apakšsistēmās – var *birt asaras*, *sniegs* u. c. Šādos gadījumos nav runa par verbiem *raudāt*, *līt*, *snigt*, bet gan par substantīviem *asaras*, *sniegs* resp. *sniega pārslas*, *lāses* u. tml. kā atsevišķiem krītošiem priekšmetiem. Minētās kustības verbu piemēri: .. *pārbriedušās* [linu] *galviņas varēja sākt plīst, un tad vislabākā sēkla sukājot izbārstīsies.* (AU4, 237) *Zirņi, mieži, dažādi graudi birst augsnē no sējmašīnas Rudenī āboli birst sētšvidū un dažreiz atripo pie pašām istabas durvīm. Sniegs birst sīkām pārslīņām. No koku lapām nobirušas rāsas pīles. Ziedi kaisījās upē.*

6.1.2.2.3.2. Putekļveida vielu, dūmu u. tml. kustību verbi

Putekļu, putekļveida vielu, dūmu u. tml. kustību nosauc verbi *dūmot*, *kūpēt*, *putēt* un atbilstošie atvasinājumi. AS³ pie tiem ir attiecīgās vielas vai ar

vielu piepildošās vietas, telpas, trauka vai tml. nosaukums: *Ugunskurs viegli dūmo*. • .. *papirosi un pīpes dūmo*. (AU2, 38) *Visa klētsaugša piekūpēja putekļu pilna. Pelavas pakūpēja gaisā*. • *Osis atnāca [no kulšanas] plaukām nolīpis. Aizputējušām acīm*. (AU4, 376)

6.1.2.2.3.3. Gāzu, šķidrumu, gaisa strāvas virpuļošanas verbi

Virpuļojošu gāzveida vielu un šķidrumu kustību nosauc verbi *mutuļot*, *vērpties*, *virmot*, *virmuļot* un atbilstošie atvasinājumi. Tos parasti lieto kopā ar substantīviem *dūmi*, *garaiņi*, *dzirksteles*, *mākoņi*, *migla*, *sniegs*, *ūdens* u. tml., kā arī ar ūdenskrātuvju nosaukumiem. *Asās vēja brāzmas dzina uz piekrasti lielas ūdens masas. Jūra sāka dūkt un mutuļot kā neaptverams ūdenskritums*. (ŽGr1, 125) *Pēkšņi ūdens nomutuļoja blakus laivai. Milzīgs zivju kamols kūla jūras virsu..* (VL2, 168) *Grava bija līdz malām miglas piemutuļota, kraujas ieplakās un izgrauzumos tā plūda pāri..* (JGr3, 242) *straume uzvanda, uzmutuļuo dūņas*. (ME 4, 361) *Kupliem virpuļiem dzirksteles vērpjas gaisā*. (AU2, 35) *Putekļu mākonis novērpās gaisā. Sniegs virmo gar logu rūtīm*. • *Jūrai virmuļojot, kuģis iegrima dzelmē*. (ŽGr2, 332)

Verbu *virpuļot* lieto gan kā trīspersonu, gan arī kā trešās personas verbu. Trešās personas lietojumā tas saistās ar subjektu – priekšmeta nosaukumu nominatīvā: *Silts vējš tīkami virpuļo gar mūsu sakarsušajiem augumiem*. (Vilks2, 221) *Mašīnas kabīnē pa logu ievirpuļo putekļu mākonis*.

6.1.2.2.3.4. Gaisa strāvas kustību verbi

Gaisa strāvas kustību nosauc verbi *brāzmot*, *strāvot*, *vēdināties*, *vēdīt*, *vēdīties*, *vējot*, *versmot*, *vēsmot*, *vēsot*, *pievēst* un attiecīgie atvasinājumi – tie pa lielākaī daļai tiek lietoti kopā ar substantīviem *karstums*, *smarža*, *tveice*, *vējš*, *vētra*: *Vējš brāzmoja pa atvērto logu. Man strāvoja pretī puķu smarža*. • *Blaumanis zibsnīgi smaidīja pār briļļu stikliem. Mazā istabiņa likās šo zibšņu piestrāvota*. (Kar58, № 9, 138) *Logs stāv vaļā, lai vēdinās istaba. No krāsmatām atvēdīja kvēpu smaka. Kaut kur no lejas uzvēdīja puķu smarža*. • *Un saldi reibinoša smarža no vaivariņu ziediem vēdījās*. (AU3, 14) *Logi bija atvērti līdz galam vaļā, pa tiem iekšā vējoja silts, smaržīgs maija gaiss*. (Kar55, № 7, 24) *Barona cigarete dila, dūmu smarža vējoja ap viņu..* (RB 57, № 62, 3) *Zalgo vāli rītā plautie, kaut kur asi vērsmo vaivars..* (Čaks2, 89) *Putekļu smaka vēsno no vecās grāmatas lapām. Istabā atvēsno rožu smarža. No vecajiem mūriem vēso nepatīkams miklums. Smalka smarža pievēdīja visu istabu pilnu*.

6.1.2.2.3.5. Šķidruma vai gāzveida vielu kustību verbi

Galvenokārt šķidruma, bet arī gāzveida vielas vai gaisa strāvas kustības nosauc verbi *bangot*, *burbuļot*, *lāsot*, *lieties*, *līt*, *palot*, *pilēt*, *plāvot*, *pludot*,

plūsmot, plūst, putot, ritēt strūklot, sūkties, šļakstēt, šļakstīties, šļākties, tecēt, notecēties, viļņot, viļņoties un atbilstošie atvasinājumi. Tie veido visplašāko no nepersonas kustības verbu grupām. Minētie verbi nosauc galvenokārt dažāda veida šķidrumu kustību, piemēram: *Un Daugava balta bangos, Un jūra tāpat vēl šalks..* (Krūklis, 33) *Katliņā sāka burbuļot ūdens. No kokiem lāso netīra ūdens piles. Pēc lietus koka zars nolāsojis.* • *Ir brīži cilvēka dzīvē, kad tu pats īsti neapzinies, par ko raudi, bet asaras lejas un lejas..* (ŽGr4, 67) *tā ūdeni nest, ka neviens piliens neizlejas.* (ME1, 765) *No viegli cilātiem airiem līst mirdzošas ūdens lāses. Viļņi šalkdami līst pār kuģa klāju.* • *nesuot ruoka ietricējās, un nuo pilnās krūzes piens drusku atlija.* (ME1, 154) *Piena šaltis no slaucenes izlija zemē. Man uzlija ūdens. Daugava palo, spēcīgas ūdens straumes aizskalo netīro ledus slogu. Sula no bērza pilēja spainī. Mērces lāse smeļot nopilēja uz sniegbaltā galdauta.* • *Netīras un ziepju putainas ūdens stāvas skrēja un plāvoja pa asfalta klonu.* (Laic1, 141) *Lielām, rupjām lāsēm lietus drebināja šķūņa jumtu, bet pļavā pludoja gluži balts.* (Vācz, 80) .. *smilgu mīkstās slotiņas kā vēsi vilnīši plūsmoja gar kailajiem ceļgaliem..* (AU4, 578) *Neapvaldītie Daugavas ūdeņi gar Aizkraukles klinšainajiem krastiem strauji plūst uz jūru.* (C61, № 111, 2) *Brītiņu Helēna pacietīgi turēja rokas uz mirkstošajām lapiņām, līdz redzēja, kā tintes raksti izplūst, vecais papīrs plūk un sadalās mīkstās pūkās, kas sajaucas ar ūdeni un lēni aizplūst.* (Ikst, 127) *Dūmi aizplūda sāņus. Taču[nominatīvs: tacis] laipas bija applūdušas. Ugunsgrēka spīdums ieplūst logā kā sārta atblāzma. Katliņam pāri uz plīts noplūdusi kafija. Pārplūduši pļava pārvērtusies par īstu slidotavu. Kaps rokot pieplūdis pilns ar ūdeni. Asaras saplūda acīs.* • *Spilvā visi seši mārki saplūduši vienā ezeriņā..* (AU4, 116) *Daugava putojot traucas uz grīvu.* (JSudr3, 143) *Putojās jūra un ārā nāca no baltajiem viļņiem Niedru pušķotā jūrdieva galva.* (Rainis5, 558) *Meitenei pāri pietvīkušajiem vaigiem lēni ritēja lielas asaras.* • *Noliecos pār laivas malu un ļauju zaļajam ūdenim strūklot caur pirkstiem.* (Kure3, 175) *Sīkas ūdens strūkliņas sūcas pa oļu starpām uz upi. Ūdens no dobes aizsūcās tālāk dīķī. Dobes piesūkušās pilnas ar brūnu ūdeni.* • *Svece no vēja pūsmas bija sākusi degt mazliet šķībi, parafīns tecēja raitā straumītē un sastinga ap svečturi lielās, bālās lāsēs.* (Ikst, 33) *Upe ietecēja dziļā ezerā. Ūdens no mazajiem grāvjiem burbuļodams satecēja lielajā. Sēnes pēc vārīšanas jāuzber uz sieta, lai notekas liekais ūdens. Lauks rudenī viļņo kā zeltaina stepe. Istabā ievīļoja bērnu čalas. Kad aizdegas sausā zāle, vismazākais vējiņš var uzviļņot veselu liesmu jūru.*

Dažkārt verbs var saistīties arī ar trauka, tvertnes vai tml. nosaukumu, piemēram, *Jumts tek kā siets.*

Iepriekš minētajos piemēros bija runa par šķidrums resp. ūdens kustībām, taču minētie verbi var saistīties arī ar gāzveida vielu vai gaisa strāvu nosaukumiem: .. *gaudi platā straumē plūda pa slīpo dēli.* (AU4, 284) *Liepām ziedot, pretim plūst medaina smarža.*

6.1.2.2.3.6. Gaisa plūsmas radītu plāna materiāla kustību verbi

Īpatnēju drānas vai līdzīga plāna materiāla kustību gaisa plūsmā un pēc analogijas arī gaismas efektu vai dūmu u. tml. kustību nosauc verbi *plandīt, planst, plandīties, plīvot, plīvoties* un atbilstošie atvasinājumi. Piemēri: *Peld laiva, vējā pland buras. Sieviešu drēbes plandās vējā. Pie mājām plīvo karogi. Rasas tvaiki plīvo vieglā miglīnā. Plīvo ugunsкура liesmas.* • *Bērza skals kūpēja sūri, liesma reizēm izplīvoja plata un balta.* (AU4, 353) *Pārgalvīgi un brīvi noplīvoja raibais svārku audums un nozibēja zeķu zīds.* (AGrig4, 80) *Tālu aiz kroga paplīvoja zibenis.* (AU3, 422) *Uguns uzplīvo logā un nodziest atkal.* (AU2, 206) .. *matu kodaļa ērkulaini plīvojās gaisā.* (AU4, 50) Šie verbi robežojas ar redzes efektu vārdiem, jo nosauc arī redzes efektus (par tiem 6.1.2.3.1.).

6.1.2.2.3.7. Šauru, garu strēmeļu vai pavedienu kustību verbi

Diegu, auklu un līdzīgu šaura gara materiāla strēmeļu vai plānu un samērā šauru priekšmetu īpatnējas kustības, tiem raisoties vaļā kādā sastiprinājuma vietā, nosauc verbi *atrist, norist, atsieties, šķetināties*, nosacīti arī *vibrēt*: *Lakatiņš bija atrisis no kakla.* (AU3, 204) *Adītāja uzņēma norisušo valdziņu. Zābaka aukla atsējusies.* • *bikšu gali šķetinājās.* (ME4, 31) Minētos verbus parasti lieto konkrētā un tiešā nozīmē. Verbs *vibrēt* nosauc īpatnēju stingri nostieptu auklu, diegu, stīgu drebēšanu: *Arvīds pieliek plaukstu pie acīm un vēro auklu. Viegli sastiepta, tā vibrē kā ūdenszāle.* (JV1, 38) *Stīgas vibrē.* Vibrēt var arī cieti un lieli viengabala priekšmeti: *Dejas grīda zem kājām viegli vibrē.* (Aizp, 15)

Dažādu pavedienu – dziju, diegu u. tml. – īpatnējas neparedzētas un nevēlamas kustības, kādas rodas, ar tām strādājot, nosauc verbi *mezgloties, mežģīties* un atbilstošie atvasinājumi: *pavediens sāk mežģīties par smalku tīkliņu,* (ME2, 610) *dzija samežģījas.* (ME 3, 715)

Īpatnējas auduma, tā strēmeļu vai pavedienu, matu kustības nosauc verbs *savelties*: .. *dzeltenais zīda lakats savēlies grīstē.* (AU4, 663) *Seja viņam sārta balta, .. ūsiņas mīkstās sprogziņās savēlušās.* (AU5, 216)

6.1.2.2.3.8. Priekšmetu apļveida resp. spirālveida kustību verbi

Verbi *ripot*, *ripināties*, *ritināties*, *rullēties*, *vīties* un atbilstošie atvasinājumi nosauc ripošanas, rullēšanās, ritināšanās u. tml. apļveida un spirālveida kustības. Tie saistās ar visdažādākiem tādu priekšmetu nosaukumiem, kuri spēj veikt nosauktās darbības. Parasti tie ir konkrētu priekšmetu nosaukumi, bet var būt arī neliels pārneseums, piemēram, *vijas ceļš*. Verbi *aizritināties*, *izritināties*, *rullēties*, *vīties* un atvasinājumi ar piedēkļiem no *vīties* pēc semantikas ir tuvi iepriekšējā tipa vārdiem, jo tie bieži nosauc drānas, strēmeles, arī pavediena, auklas vai tiem līdzīgu priekšmetu kustības.

Piemēri: *Akmentiņi ripo pa klonu. Rudeņos āboli birst sētsvidū un atripo pie pašām durvīm. Poga notrūka un paripoja zem sola. Rati uzripo uz ceļa.* • *Gaišajiem logiem augšā aizritinājās biezi aizkari.* (AU2, 7) *Kad filma izritinājās, Vārpa piecēlās un izgāja ārā.* (JSudr6, 477) *Zālē atskanēja šalkoņa, priekšgars raustīdamies sāka rullēties uz augšu.* (AGrig2, 60) *Upe vijas līču loču. Ap zemē iespraustām kārtīm vijas apiņi. Ceļš aizvijas cauri mežam. Liesmas apvijušās ap koka stumbru. Atvijas svētku karogi. Gaisā uzvijas brīdinājuma raķete.*

6.1.2.2.3.9. Plāna materiāla vai plānas virsmas pārmaiņu kustību verbi

Plāna materiāla vai plānas virsmas pārmaiņas nosauc verbi *červelēties*, *grumboties*, *krokoties*, *krunkoties*, *raukties* un atbilstošie atvasinājumi – tie tiek lietoti ar nozīmi 'kļūt nelīdzenam'. To antonīmi ir *izlīdzināties*, *noīdzināties*. Minētie verbi nosauc rievu, kroku, grumbu rašanos vai pazušānu gludā materiālā, un tos lieto, runājot par ādu, drānu, papīru u. tml. Piemēri: *Palikušās tikai melnas, sačervelējušās papīra ogles.* (AU1, 59) *Krodziniekam piere sačervelējās kā jēla piepe.* (AU3, 401) *Priedes kunga piere sagrumbojās kā samitris pergaments.* (JN1, 26) *Gludais ūdens spogulis sakrokojies, kļuvis necaurspīdīgs un šur tur jau uzmet pa baltam vilnītīm.* (ŽGr3, 39) *Tukšajos augšstāva logos sakrokojas balti un iedzelteni aizkari..* (Zigm, 8) *Mitrā drēbe sāk krunkoties. .. Zieda lapas raucas, deg un nokrīt.* (Rainis1, 403) *Grumbas izlīdzinājās. Ūdens līmenis nolīdzinājies.*

6.1.2.2.3.10. Virās iestiprinātu priekšmetu vai to daļu kustību verbi

Virās iestiprinātu priekšmetu vai to daļu kustības parasti nosauc atgriezeniskie verbi. To nosaka piesaistīto substantīvu – priekšmetisko subjektu – nozīmes specifika; parasti tie ir *durvis*, *logs*, *vāks*, *vārti*. Taču pie šādas nozīmes vārdiem iespējami arī personas vai dzīvnieka attiecīgi no vairākām daļām veidotu orgānu nosaukumi, kuri spēj atbilstoši kustēties. Piemēram, tādi ir substantīvi *acis*, *lūpas*, *mute*, *zobi*. Verbus *sakniebties*, *sakosties*, *paņirgties* lieto vienīgi ar minētajiem substantīviem, verbu *sakniebties*, arī vēl ar substantīviem *dūre*, *roka*. Verbi *blisināties* un *miegties*

un atbilstošie atvasinājumi nosauc acu kustības un saistās ar substantīvu *acs*, *acis*. Verbu *miegties* un atbilstošos atvasinājumus no tā lieto arī ar substantīvu *lūpas*. Minēto ķermeņa daļu resp. orgānu nosaukumi ārpus personas *hum* sfēras būtu uztverami tāpat kā citu, nedzīvu priekšmetu nosaukumi, tāpēc minētie verbi atstājami aplūkojamā tipā. Pie tā pieder verbi *cirsties*, *aizcirsties*, *aizdarīties*, *atplesties*, *aiztaisīties*, *vārstīties*, *atvārstīties*, *vērties*, *virāties*, *virināties*.

Piemēri: *Istabas durvis aizcērtas*. *Melnais klavieru vāks aizcirtās*. • .. vispārējā klusumā ar skaļu blīkšķi vēlreiz *atvērās* un *aizcirtās* durvis, un zālē ienāca liela auguma vīrietis ar pūces acīm un pilnīgi kailu galvu. (GR, 139) *Acis* no tabakas dūmiem *miedzās* ciet. • Pelēkās *acis* .. *piežmiedzās* šauras un palika arvien *niknākas*. (AU4, 63) *Andrs* sniedza *svinīgi*, *sauja neatpletās*, līdz kamēr vērtīgais *saturs* varēja pārslidēt *Lienas* rokā. (AU4, 181) *Durvis* atkal *aiztaisījās* ciet. *Logs vārstījās* vaļīgās eņģēs. Šis *durvis* viesmīlīgi *veras* visiem. *Durvis* strauji *atvērās* un atkal *aizvērās*. *Augšstāvā pavērās* logs. • *Abos* [pils] stāvos *neviens* logs nav *vesels*. Šur tur kāds vaļā *atgrūsts* apdedzis rāmis vēl *virājas* vējā. (AU2, 193) *Nepārtraukti virinājās* durvis.

Verbu *atvērties* lieto arī, runājot par ziedu, pumpuru plaukšanu – tātad tas ir arī augu pasaules verbs: *Naktīs Amēlijas* *dobēs atveras* *plaukšķenes*, *puķu tabaka*, un no kāpām nāk *naktsvijoļu smaržainās pūsmas*. (GR, 102).

6.1.2.2.3.11. Asu, smailu priekšmetu triekšanās verbi

Atgriezeniskie verbi *cirsties*, *durties*, *urbties* un atbilstošie atvasinājumi nosauc asa, parasti arī smaila priekšmeta kustību, tam triecoties kādā materiālā. Parasti šos verbus lieto kopā ar substantīviem *cirvis*, *durklis*, *lode*, *zobens*. Piemēram: *Nagla izdūrās* cauri *pazolei*. *Spieķa* *smailais gals* *ņirkstēdams iedūrās* zemē. *Lādiņa šķemba izurbās* cauri *benzīna tvertnes vākam*. Verbu *cirsties* kopā ar substantīviem *pātaga*, *vējš* un *sniegs* lieto pēc analogijas ar asiem priekšmetiem: *Slapjš sniegs cērtas* sejā. • *Vica* *svilpodama* *šāvās* *gaisā* un *cirtās* *lejā*. (AU4, 582) Verbu *durties* pēc analogijas ar asu priekšmetu lieto arī citā distribūcijā ar nozīmi ‘tuvojoties skarties klāt’: *Mājas* *vecas*, *spāru gali* *sāk durties* zemē.. (AU4, 476) *Logs* *aizsegts* *villainām* *segām* un *aizsliets* *trim milzeņiem gumijkokiem*, *kuru* *galotnes duras* *griestos*. (AU2, 46)

6.1.2.2.3.12. Vides, telpas, trauka satura kustību verbi

Ar kustību saistītas dažāda veida tīlņu iekšējā satura pārmaiņas nosauc verbi *pildīties*, *tukšoties* un atbilstošie atvasinājumi, kas tiek lietoti kopā ar AS³ – vides, telpas, trauka – nosaukumu: *Tur jau kūpēja pīpes*, *istaba sāka pildīties* *ziliem dūmiem*. (AU4, 213) *Konfekšu* *kārba* *ātri tukšojas*. Šie verbi semantiski robežojas ar priekšmeta struktūras lauka verbiem.

6.1.2.3. Objektīvi nosacītu priekšstatu uztveres lauks

Objektīvi – ārpus valodas subjekta sfēras – notiekošu procesu laukā ietilpst arī procesi, kas saistīti ar valodas subjekta redzes un dzirdes priekšstatiem. Valodas subjekts tos uztver ar saviem maņu orgāniem kā patstāvīgus, no viņa neatkarīgus, un tie saistās arī ar objektīvi patstāvīgiem AS³. Priekšstatu sfērā ietilpst ar redzes uztveri saistīti procesi (kādus nosauc, piemēram, verbi *dzirkstīt, mirdzēt, spulgot* u. tml.), ar dzirdes uztveri saistīti procesi (kādus nosauc, piemēram, verbi *blīkšķēt, klabēt, šalkt* u. tml.) un – samērā reti – arī ar minētiem priekšstatiem saistītas kustības. Ar redzes uztveri ir saistīts gaismas, krāsu un priekšmetu aprišu lauks, ar dzirdes uztveri – skaņu lauks. Kombinēta semantiskā tipa laukus veido, piemēram, verbi, kas nosauc kustīgus redzes priekšstatus (kā *ņirbēt, plivināties, zibēt*), kustīgus dzirdes efektus resp. kustīgu avotu radītas skaņas nosauc priedēkļverbi *aizklabēt, aizšalkt* u. tml. Konstatēti arī verbi, kas saistīti reizē ar redzes un dzirdes lauku, piemēram, verbs *trizuļot* ‘trīsoši, vibrējoši mirdzēt vai (un) skanēt’: .. *debesīs neviena mākonīša, un viss upes otrs krasts trizuļo vienā saules zeltā.* (Zv 58, № 16, 19) *Neparasts sauciens trizuļoja gaisā.* (Brig1, 269) *Zāļu stieбри nolīkuši rasas smagumā, un krasti, pļavas – visa pasaule šalc, trizuļo un līksmo nebeidzamās putnu dziesmās.* (Vilks2, 34)

Priekšstatu uztveres lauks, salīdzinot ar abiem pārējiem lielajiem nepersonas laukiem – kosmisko procesu lauku un priekšmetu lauku – ir saistīts ar valodas subjekta uztveres spējām, tātad tas ir zināmā mērā subjektīvāts. Šis subjektīvums ir tipizēts, bet tas ir ievērojami ietekmējis un bagātinājis lauka elementus: aplūkojamā laukā ietilpst daudz dažādā veidā formāli variētu un sinonīmiski atšķirīgu verbu, dodot valodas subjektam plašas iespējas izvēlēties precīzāko un viņa nolūkiem atbilstošāko no tiem. Līdz ar to var mazināties verbu semantiskā precizitāte.

Priekšmetu uztveres lauka semantiskais integrētājelementu vai vienotāj-elementu komplekts ir ‘ārēju, objektīvi pastāvošu priekšstatu uztvere’. Lauka strukturācija ir bināra, jo minētie priekšstati ir divējādi – redzes priekšstati un dzirdes priekšstati. Tāpēc arī lauka kopējie diferencētājelementi ir ‘redze’ un ‘dzirde’, uz tiem balstīta abu mikrolauku izpratne.

6.1.2.3.1. Redzes efektu – gaismas, krāsu un aprišu – lauks

Gaismas, krāsu un aprišu lauks valodā ir visai plašs. Tajā ietilpst verbi, kas nosauc dažādus redzes priekšstatus. Latviešu valodniecībā šie verbi nav īpaši pētīti. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 1 nav runāts par

tādu vienpersonas verbu grupu, kuri nosauc redzes priekšstatus.⁹ Šādi verbi nav minēti arī citos ar vienpersonas vārdiem saistītos pētījumos.¹⁰

Redzes efektu lauka vienotājelementu, resp., integrētājelementu komplekts ir 'redzes efekts'. Galvenie lauka diferencētājelementi, kas būtu ņemami vērā šī mikrolauka leksiski semantiskajā tipoloģijā, ir trīs: 'gaisma', 'krāsa' un 'aprišes'.

Gaismas, krāsu un aprišu lauks ir strukturējams, un šī strukturācija balstās uz verbu distribūciju. Parasti verbi saistās ar substantīviem – gaismas, krāsu vai aprišu avotu nosaukumiem. Galvenās semantiskās apakšsistēmas veido 1) spožas gaismas avotu verbi, 2) spilgtu redzes priekšstatu verbi, 3) krāsaina mirdzuma avotu verbi, 4) vājas, neskaidras gaismas avotu verbi, 5) krāsu maiņas vai zaudēšanas verbi, 6) kustīgu redzes priekšstatu verbi un 7) aprišu zīmējuma verbi. Bieži robežas starp minētajiem vārdiem ir nenoteiktas un saplūst kopā – tas nozīmē, ka vārds vienā un tajā pašā leksiski semantiskajā sistēmā var piederēt pie vairākiem apakštipiem. Piemēram, vārdam *mīrgot* vērojams redzes efekta un kustības semantiskā elementa apvienojums resp. kombinējums nozīmē 'mirdzot viegli viļņot (par ūdeni)': *Seklais ūdens sašķēlās sīkās urdziņās un mīrgodams tecēja prom uz Daugavu.* (AU3, 24)

Teorētiski varētu veidot vēl divus pakārtotus mikrolaukus: 1) gaismas lauku un 2) krāsu resp. krāsainu priekšstatu lauku. Taču praktiski būtu grūtības šo lauku savstarpējā norobežošanā, tāpēc šāda tipoloģija pagaidām nav uzskatīta par lietderīgu.

6.1.2.3.1.1. Spožas gaismas efektu verbi

Dažādas intensitātes un dažāda veida spīdēšanu, spožumu, gaismas efektu nosauc vārdi *blāzmot, blāzmoties, dzirkstīt, gaismoties, margot, mirdzēt, mirdzināties, mīrgot, mīrguļot, spīdēt, spīgot, spīguļot, spridzēt, spuldzēt, spulgot, starot, vizēt, vizmināties, vizmot, vizot, vizuļot, zaigot, zvīgot, zvīļot* un atbilstošie atvasinājumi. Apjoma ziņā šis ir visplašākais redzes efektu lauka vārdu tips. Daļa minēto vārdu (kā *mirdzēt, spīdēt, spīgot, vizēt u. tml.*) nosauc vienmērīgu spīdēšanu. Tomēr samērā daudz minēto vārdu nosauc nevienmērīgi spīdošu, raustīgu redzes efektu – tādi ir, piemēram, vārdi

⁹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. – R., 1959, 628. lpp.

¹⁰ J. Kārklīšs disertācijā "Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā" (R., 1952.) 403. lpp. saka: "Vienpersonas darbības vārdi latviešu valodā lielāko daļu ir nepārejoši darbības vārdi. To leksiskā nozīme īpatna ar to, ka saistās vai nu ar dabas parādībām (aust, tumst, vakaro) vai arī ar atmosfēras vai meteoroloģiskām parādībām (līst, liņā, snieg, putina), vai arī ar procesiem dabā un apkārtējā vidē, kas tiek uztverti kā stihiska spēka parādības (dun, zibējo, dimdina). Arī izteic dzīvu būtnu fizisku stāvokli un sajūtas (sāp, smeldz knieš). Ārpus šīm galvenajām semantiskajām grupām vienpersonas darbības vārdi sastopami samērā reti."

dzirkstūt, aizdzirkstūt, atdzirkstūt, nodzirkstūt, iedzirkstūties, mirdzināties, mirgot, spīguļot, iespīguļoties, vizuļot, novizuļot, ievizuļoties, zvīgot, zvīlot. Ne vienmēr iespējams skaidri noteikt spīdēšanas, mirdzēšanas veidu. Piemēram, verbs *margot* nosauc kā vienmērīgu, tā arī raustīgu, nevienmērīgu spīdēšanu. Arī verbam *blāzmot* ir divas nozīmes: 1) 'radīt spēcīgu, plašu, kustīgu un tālu redzamu gaismu (piemēram, par ugunsgrēku)' un 2) 'radīt vāju, neskaidru, raustīgu gaismu (piemēram, par sveci)'. Tātad rodas grūtības aplūkojamā tipa nozīmju objektīvā vērtēšanā. Tāpēc, vairoties no iespējamās pārāk subjektīvas pieejas, minētie verbi nav dalīti – tie aplūkoti kopā, vienā leksiski semantiskā tipā. Minētos verbus lieto arī, runājot par dažādām dabas parādībām; un arī šīs nozīmes nav īpaši nodalītas. Dažkārt varētu rasties arī šaubas par minēto gaismas avotu spilgtumu – šādos gadījumos nav iespējams izvairīties no zināma subjektīvisma verbu semantiskajos raksturojumos.

Minēto verbu lietojuma ilustratīvs raksturojums: *Tālumā blāzmo ugunsgrēks. Logā vēl blāzmoja kāda neizdegusi svece. Blāzmo debessjums. Kaimiņa māju tuvumā uzblāzmoja ugunsgrēks. • Caur virtuves logu es redzu jūru veca sudraba krāsā un jau pēc mirkļa tās sēkļos ūdens ieblāzmojas smaragdzaļš. (GR, 103) Sērsnas garoza dzirkstīja mēnessgaismā Pļava dzirkstīja rāsas vizuļos. • .. saules stars atdzirksta zemē nomesta, spoža āmura pierē.. (AU2 25) Uzlecošā saule vispirms iedzirkstījās rāsas pilienos.. (Vilks2, 25) Viņa ieslēdz radio.. Mazā stūrainā kaste iesildama klusi ruc, cita pēc citas iegaismojas lampas.. (Zigm, 78) Tālu pie debesīm margo pirmās zvaigznes. Laipni mirdzēja spožā saule. Vīnogu ķekari mirdz saulē. Saulē mirdz lietus lāses. Mirdz sniegi kalnu galotnēs. Logā pamirdzēja lampiņa. • Brīžiem kaut kādā pavisam nenosakāmā krāsā vizuļoja [jūras] ūdens, mēness gaismā te iemirdzēdamies rubīna sarkanumā, lazurīta zilumā un malahīta zaļumā. (ŽGr3, 37) .. mašīnas spogulī no kaut kurienes tālu tālu mirdzinājās kāds sīks gaismas punkts. (Kar54, № 12, 13) Ostas galā mirgo bākas stikli. Kaut kur kreisajā pusē, kā likās, augstu kalnā, pamirgoja maza sarkana uguntiņa, nodzisa un atmirdza atkal. (AU4, 439) Sarma viz un mirguļo ziemas saulē. • Mākoņi bija noskrējuši, dažas baltas zvaigznes rāmi mirguļoja. (Lēm3, 66) Silta un spoža spīd saule. Kokiem cauri spīd liela balta ēka. Luktura uguns apspīdēja nelielu pļaviņu meža vidū. Naktīs pieguļā visās krūmu pacerēs spīgo jāņtārpiņi. Pie dzestrajām rudens debesīm spīguļo zvaigznes. Jūras līcis saulē spīguļo kā ieapaļš spogulis. • Spuldz saule ceļa oļos, Zib spoži dzimtā smilts.. (Rudz1, 53) Zelta gredzenā kā dzīva lāse pulgo violets akmens. • .. sārteno spīdumu reizu reizēm pārspuldza tālo zibeņu baltā plīva. (AU3, 362) Pāri mežiem un kalniem staroja mierīga atvasaras saule. • gaisms atstaruo gaismas starus. (ME1, 197) Šosejas malā saulē vizēja ezers. Raspoņi vizēja pilni rāsas. • .. kļavas lapotnis dzeltenzaļi atviza saulē pret dzidrajām debesīm. (AU3, 473) Brīžiem slīdošu mākoņu*

pastarpēs uz mirkli **paviz** zvaigžņu mirdzums.. (Kar54, № 5, 14) *Noziedēja vasara, un rāms, saulains rudens dzeltenīgums **ievizējās** pilsētas apstādījumu zaļajā rotā.* (Kar58, № 8, 30) *Viņas pirkstā **vizmoja** briljanta gredzens. Saulē **vizuļo** zaļi pudeles stikla gabali. Mēness gaismā reizēm **ievizuļojas** sniegs. Debesis **zaigo** pavasarīgi zilas. Lielas, sārtas zemenes **zaigo** zālē. Tropu naktī jūra **zvīloja** miljonu zvaigznītēm. Līdzenumā saulē **zvīlo** zaļie labības lauki. Pilsētā **uzzvīloja** vakara spuldzes. Sniega lauki **iezvīlojas** kā milzīgi spoguļi.*

Kā rāda daudzi no minētajiem piemēriem, spoži gaismas avoti var būt gan bez krāsu atšķirībām, gan arī krāsaini, un pēdējie ir izdalīti gan citā, īpašā tipā (skat. 6.1.2.3.1.3.), gan arī atstāti aplūkotajā tipā pēc klasificētājas subjektīva vērtējuma, jo, kā jau iepriekš teikts, ne vienmēr ir iespējams savā starpā strikti norobežot dažādu apakštipu verbus.

6.1.2.3.1.2. Spilgtu redzes efektu verbi

Spilgtus redzes priekšstatus nosauc verbi *plaiksnīt, plaiksnīties, raibot, raiboties, svītroties, iezīmēties* un atbilstošie atvasinājumi no tiem. Arī šie verbi, tāpat kā iepriekšējā apakštipā minētie, nosauc samērā spilgtus redzes priekšstatus, tikai, atšķirībā no iepriekš analizētajiem vārdiem, tie ir saistīti nevis ar spilgtu gaismas vai spožuma avotu, bet gan ar tādu avotu, kurš ir atšķirīgs no apkārtējās, parasti tumšākās, vides ar savām kontūrām, aprisēm vai arī ar krāsu.

Piemēram: *Labajā pusē **plaiksnīt** dzeltēna kāpa. • .. kroga gals ar logu **paplaiksniņa** tikai zibenim uzšķiļoties, bet pēc tam tumsa sabieza darvas melna un akla.* (AU3, 419) *Puķes vasaras nakts krēslā **plaiksnījās** .. plankumiem.* (AU4, 227) *Mākoņu pinkuļos **atplaiksnījās** saulrieta sarkanums..* (AU3, 15)

Īpatnēju raibuma, apveida, aprišu vai kontūru ziņā no apkārtnes atšķirīga priekšmeta vai parādības radītu redzes efektu nosauc verbi *raibot, raiboties, svītroties, iezīmēties*: *Pļavā **raiboja** puķes. Cauri koku galotnēm **raibojās** pilsētiņas nameļi. Pa labi no pilsētas **svītrojās** mežu aizsargjoslas. • Uz platas tahtas spīdīga atlasa sega, zem kuras **iezīmējas** guloša cilvēka augums.* (Kar51, № 3, 230) *Kukurūza tagad sazēlusī, un spilgti **iezīmējas** zaļie kvadrāti.*

6.1.2.3.1.3. Krāsaina mirdzuma verbi

Krāsainu mirdzumu, spožumu nosauc verbi *balsnīt, balēt, dzalkstīt, krāsoties, lāsmot, melnot, raibot, pelēkot, sarkanot, sārtot, sidrabot, sudrabot, zalgot, zeltot, zilēt, zilgmēt, zilgmot, zilgot, zilot, zilt* u. tml., kā arī verbi *raibot, sārtot, sidrabot, sudrabot, zeltot* intransitīvā lietojumā un atbilstošie atvasinājumi no minētajiem vārdiem. Tie parasti raksturo priekšmetus (vai

parādības), kas krāsas ziņā atšķiras, īpatnēji spīd, mirdz apkārtējā vidē. Tie tiek lietoti kopā ar visdažādāko krāsaino priekšmetu nosaukumiem.

Verbi *zilgmēt*, *zilot* un citi šo verbu sinonīmi parasti nosauc dabas ainavu daļas (mežu, kalnu, ūdeņu u. tml.) zilu vai zilganu mirdzēšanu vai arī tīšanos zilganā dūmakā. Verbus *melnot*, *melnoties*, *samelnoties* bieži lieto kopā ar substantīviem *nakts*, *vakars*.

Dažkārt aplūkojamus verbus ir grūti pēc nozīmes norobežot no vārdiem, kas nosauc krāsas maiņu. Piemēram, verbs *zilēt* blakus nozīmei 'zili mirdzēt' nosauc arī ar attīstības procesu saistītu krāsas maiņu. Salīdziniet: *Rāmas un saules piesildītas vēl zilēja debesis*. (Kar 55, № 12, 49) un *ruokas nuo aukstuma sāk zilēt*. (ME 4, 719).

Ilustratīvie piemēri: *Purvā raiboja tās pašas vēlīnās vasaras puķes, kas aiz upes..* (JGr1, 124) *Blakus ceļam balsnēja dažas tikko uzceltas mājiņas.* • *Abpusēji ceļam baltoja jaunizrakto grāvju smiltis..* (VEgl, 102) *Tumsā balto bērzu stumbri.* *Ģimenes mājiņu dārzos pirmajā sātumā krāsojās jāņogas un āboli.* • *Bālie traipi pie rīta apvāršņa krāsojās sārti.* *Saules pazīme.* (AGrig3, 138) *Krāsainie logu stikli lāsmoja drīz zili, drīz sarkani.* (AU12, 144) *Visur lāsmo karogi un transparenti.* • *Alejas galā melnoja baznīcas lielās durvis, bet celtnes baltās sienas sniegā saplūda ar sniega lauku.* (Birze, 43) *Zvejnieku laivas melnoja krastmalā.* *Aiz loga melno necaurredzama nakts.* *Vakars samelnojes ziemas krēslā.* *Šur tur pļavmalā pelēkoja šķūnīši.* *Mājas gals pelēksnēja pretī.* • *Pļavā raiboja tās pašas vēlīnās vasaras puķes, kas aiz upes..* (JGr1, 124) *Pret parka koku zaļo košumu spilgti sarkanoja muīžas.. kūts.* (RB57, № 64, 2) *Raugi, ezers pamalē sidrabo tik gaiši..* (Austr2, 102) *Krūmu, koku un pļavu zaļums krastos vēl zalgoja svaigā vasaras sākuma košumā.* (JV3, 154) *Laiks bija svelmains un sauss, gaiss viegli trīsēja visapkārt, .. ap kalniem zilēja it kā viegla migliņa.* (VL1, 18) *Līdz pašam apvārsnim zilgmēja meža svītra.* *Tālumā zilgmoja jūra.* *Debesis zilgoja augstas un rudenīgi skaidras.* *Pamalē zilgmo mežs.* • *Tālu aiz siliem ziln Lubānas klāni..* (Kar56, № 9, 6) *.. krietnu gabalu pret ziemeļiem zilnī mežs.* (Liesma58, № 5, 15) *Lejā zilnēja līča ūdeņi..* (VL4, 255) *Kaut kur tālumā iezilnējās ezers.* • *pie apvāršņa.. ziluoja .. kalnu silueti.* (ME4, 721) *Novakari dzidri zilst.* (AGrig1, 49)

6.1.2.3.1.4. Krāsu maiņas resp. krāsas zaudēšanas verbi

Krāsas zaudēšanu nosauc verbi *balēt*, *balot*, *baloties* un atbilstošie atvasinājumi. Tos lieto galvenokārt, runājot par drēbēm, audeklu, retāk arī par matiem, skropstām u. c. Piemēram: *Apģērba krāsas saulē izbalējušas.* • *Ratos sēdošais pusmūža vīrietis ar izbalējušu platmali galvā pievilka*

grožus. (Kar55, № 6, 4,) *Krāsas nobalo saulē. Puiša mati pabalojuši saulē. Audekla baķis izlikts saulē baloties.*

Ar priekšmetu nolietošanās procesu ir saistīti verbi *nobrūnēt, melnēt, samelnēt, samelnot*. Tie nosauc krāsas maiņu, priekšmetam nolietojoties vai novecojot, un tos parasti lieto kopā ar dažādu sadzīves priekšmetu nosaukumiem: *Krodzinieks paņēma nobrūnējušu liepas koka kannu. Platmale nobrūnėjusi. Misiņa svečturi vietām nomelnėjusi.*

6.1.2.3.1.5. Vājas, neskaidras gaismas verbi

Vāja un neskaidra gaismas avota radītu redzes efektu nosauc verbi *blāvot, palsmot, plāvāties, vīdēt* un atbilstošie atvasinājumi. Tie tiek lietoti kopā ar dažādu gaismas avotu un baltu vai gaišu priekšmetu un parādību nosaukumiem. Piemēram: *Vakars pilsētā iegrimst biezā, pienbaltā miglā, caur kuru .. blāvo laternas.* (Kurc3, 168) *Ielu spuldzes blāvo un dziest. Aiz meža priekšā palmoja klajums. • .. piekalnē plāvājās mazi dzeltenumi.. tie cilvēku mājokļi.* (Plūd2, 373) *Aiz ledus puķēm pieaugušā loga pavīdēja kāda ēna.* (Birze, 38)

6.1.2.3.1.6. Kustīgu redzes efektu verbi

Ar kustību saistītus redzes efektus nosauc verbi *ņirbēt, ņirbināties, ņirbuļot, plivināties, plīvot, zibēt, zibināties* un atbilstošie atvasinājumi.¹¹ Katrs no tiem nosauc īpatnēju, tikai noteiktam avotam raksturīgu kustību un reizē ar to arī īpatnēju redzes efektu: *Grāvja ūdens pilns ar ņirbošiem mūdžiem. Sieviešu pirksti ņirbēja, kārtojot skārda kārbās mazas sidrabainas zivtiņas. Saule ņirbēja uz verandas pakāpieniem..* (GR, 79) *Spurdz bezdelīgas, spārniem ņirbot saules zaigā.* (Rudz3, 46) *.. visur smaržoja puķes un ņirba tauriņu greznie spārni.* (VL1, 266) *.. gaisā noņirb zaķa garās, pūkainās pakaļkājas, un viņa vairs nav.* (Dripe, 76) *Spārnots putnu mākonis paņirb gaisā. Mēness gaismā ņirbinājās apšu lapas. • .. zilās acis ņirbuļoja palsajā sejā.* (GR, 101) *Sveču liesmiņas plivinās. Meitenes mati plīvo vējā. Cilvēks skrēja, un koku stumbri zibēja viņam garām. • .. [upes] malā nodārdēja spalgs sprādziens, pamezdams augšup starainu liesmu kūli un atzibēdams ūdenī.* (AU3, 484) *.. visi tikai redzēja nozibam pa ceļu viņā baložzilo "Moskviču".* (Purs2, 93) *.. visu dienu jumts kaisa ūdens pērlītes. Tās pazib gar loga rūti, novizuļo balti un mirkli vēlāk lejā izjūk.* (JSudr6, 513) *Telpā piepeši uzzibsnī iesārta gaisma. Stobra galā ieziņējās sarkana liesmiņa un norībēja šāviens. Sudrabainas raudas ezerā zibinās saulē. Virs priežu jaunaudzes zibinās spāru caurspīdīgie spārni.*

¹¹ Skat. arī attiecīgos kustību verbus.

Verbs *zibsnīt* un atbilstošie atvasinājumi no tā nosauc tādus redzes priekšstatus, kas var būt saistīti kā ar kustību, tā arī ar kosmiskiem dabas procesiem (tad tos var lietot arī bez AS³). Šos verbus parasti lieto īslaicīgu spilgtu gaismas uzliesmojumu un arī negaisa parādību nosaukšanai. Piemēram: *Mēness gaisma auksti zibsnī ieročos. No ložmetēja stobra zibsnija liesmiņas. Spožajiem stikliem saulē nozibsnījot, auto sacēla aiz sevis gaišu, ķīļveidīgu putekļu mākonī. Tālumā reizēm uzzibsnī bākas uguns. Debesis samākušās gluži melnas, un pamalē jau zibsnī.*

6.1.2.3.1.7. Aprišu zīmējuma verbi

Pie redzes efektu uztveres verbu apakštipiem var minēt pagaidām vienu verbu – verbu *roboties*, kas pēc nozīmes nesaistās ne ar mirdzumu, ne ar krāsām – tas saistās tikai ar aprišu zīmējumu: ‘veidot robotu līniju, būt redzāmam ar robiem, robainam’, piemēram: *Spānijas krastā robojās Šjeranevada kalnājs..* (ŽGr4, 140)

6.1.2.3.2. Skaņu lauks

Latviešu valodā ir ļoti daudz verbu, kas ietilpst skaņu laukā, nosauc dažāda veida skaņas un trokšņus un saistās ar priekšmetisko subjektu (AS³) – skaņu avotu – nosaukumiem. Semantiskais elements ‘skaņa’ tiek vispārināts un attiecināts gan uz skaņām, gan uz trokšņiem, jo reizēm vispār grūti konstatēt atšķirības starp skaņu un troksni. Šiem vārdiem pa lielāku daļu ir onomatopoētiska cilme, un turpmāk tie tiks saukti par **skaņu vārdiem**. Onomatopoētiskās cilmes dēļ aplūkojamiem vārdiem ir daudz fonētisku variantu, kas reprezentēti ilustratīvajā materiālā. Skaņu vārdi pieder pie nepersonas vārdiem, bet dažkārt tos lieto arī personiski – kā tīrspersonu vārdus, pielīdzinot vai piemērojot objektīvi notiekoša, no cilvēka neatkarīga procesa radītas skaņas vai trokšņus cilvēka radītām skaņām – runāšanai, raudāšanai, smiekliem u. tml.

Skaņu vārdus latviešu valodniecībā ir pētījusi I. Freimane¹². Skaņu vārdu sistēma ir strukturējama, ņemot vērā gan vārdu distribūciju, gan arī skaņas raksturu. Skaņu vārdiem ir ļoti plaša distribūcija, un tas apgrūtina šo vārdu klasificēšanu. Apkārt mums, objektīvās īstenības pasaulē, gandrīz viss var skanēt, un skaņas nosaukums tādēļ var būt subjektīvas uztveres nosacīts. Rakstnieki, dzejnieki un tulkotāji bieži vien skaņu vārdus izmanto ar subjektīvu motivāciju. Protams, ka subjektīva pieeja iespējama arī

¹² Freimane I. Latviešu valodas skaņu vārdi. – R., 1983., 11. lpp. – te teorētiski analizēta skaņu vārdu mikrosistēma un pamatotas šīs mikrosistēmas strukturēšanas iespējas. Otrs darbs: Freimane I. Latviešu valodas skaņu vārdi: Distributīvs raksturojums. – R., 1984. – šajā darbā dota skaņu vārdu ar burtu s distributīva vārdnīca.

skaņu verbu tipoloģijā, tomēr būtu jāmēģina parādīt skaņu verbu klāstu sistematizētā veidā, jo skaņu verbu izmantošanas iespējas ir atkarīgas tieši no šo verbu objektīvi nosacītā tipiskuma – subjektīvas ir tikai izvēles iespējas. Pēc distribūcijas varam šķirt dažādu materiālu un vielu radītas skaņas, pēc skaņas rakstura – klusas, skaļas un spalgas, spiedzīgas un melodiskas u. tml. skaņas, kas radušās dažāda veida procesos un darbībās.

Skaņu lauka strukturācija, tāpat kā citu semantisko lauku strukturācija, izdarāma, izmantojot verbu nozīmju semantiskos elementus. Galvenais semantisko elementu diferencētājs ir priekšmetiskais subjekts, tā struktūra un šīs struktūras pārmaiņas – tie ir fakti, kas veido skaņu lauka tipoloģijas pamatu – semantisko elementu (gan integrētājelementu, gan arī diferencētājelementu) identificēšanas iespējas.

Visa skaņu lauka integrētājelements ir 'skaņa' – tas attiecas uz visu lauku kopumā (ne tikai uz vārdiem). Diferencētājelementus nosaka 1) priekšmetiskā subjekta struktūra, 2) šī priekšmeta kustību vai struktūras maiņas raksturs un 3) pašas skaņas raksturs. Diferencētājelements visā skaņu laukā var kļūt par integrētājelementu vairākiem verbu leksiski semantiskajiem apakštipiem. Piemēram, elements 'atsitiens' ietilpst pēc skaņas rakstura ļoti atšķirīgu verbu nozīmēs – tie ir 1) vārdi, kas nosauc kļu skaņu, atsitoties vieglam, mīkstam priekšmetam, 2) vārdi, kas nosauc skaļu troksni, atsitoties lielam un smagam, parasti cietam priekšmetam un 3) vārdi, kas nosauc dobju, skaļu skaņu resp. troksni, atsitoties smagam priekšmetam. Diferencētājelementi verbu leksiski semantiskajos tipos bieži ir priekšmetisko subjektu nosaukumi kopā ar priekšmeta kustību, procesu vai struktūras maiņu raksturojumiem. Piemēram, 1) cietā un sausa vai trausla priekšmeta radīta skaņa, priekšmetam berzējoties – saspiežoties vai stiepjoties, 2) cietā priekšmeta degšanas procesā radusies skaņa, 3) motoru vai mehānismu radīts ass troksnis vai arī kluss, ritmisks troksnis, 4) cietu sausu priekšmetu deformēšanās troksnis, tiem lūstot, plīstot, plaisājot, 5) šķidrums radīta skaņa, tam plūstot brīvi vai ar šķēršļiem u. tml. Ja verbu distribūcija ir ļoti plaša, bet skaņas radīšanā galvenais ir skaņas raksturs, tad tieši pēdējais ir noteicošais verbu diferencēšanā. Tā var būt 1) īsa, aprauta skaņa, 2) gara, spiedzīga skaņa, 3) metāliska skaņa, 4) svelpjoši šņācoša skaņa, 5) melodiska skaņa vai 6) akustiski īpatnēja skaņa. Skaņu verbu lauks ir strukturēts pēc minētajiem principiem. Ne vienmēr iespējams savā starpā norobežot verbu lietojumu – viens un tas pats vārds dažkārt atbilst divu vai vairāku tipu nosacījumiem. Turpmāk dota skaņu verbu leksiski semantisko tipu analīze.

Teorētiski skaņu lauku varētu strukturēt mikrolaukos ar integrētājelementiem 'atsitiens' un 'deformēšanās' u. tml., taču šādā klasifikācijā neiederētos kvalificējums pēc skaņas rakstura. Otra iespēja būtu skaņu

lauka strukturācija tieši pēc skaņas rakstura: 'klusā', 'skaļa un spalga', 'dobja', 'īsa un aprauta' u. tml., bet tādā gadījumā tiktu apvienotas ļoti atšķirīgu priekšmetisko subjektu radītas un pat pēc citiem skaņu rakstura parametriem atšķirīgas skaņas. Piemēram, klusas skaņas var radīt gan krītoša priekšmeta atsitiens, gan klusi spēlēts mūzikas instruments, gan klusi skanoša sausa priekšmeta deformācija. Tāpēc pašreiz skaņu lauks nav dalīts šādos mikrolaukos. Skaņu verbu leksiski semantiskie tipi nav raksturoti pēc vienotiem, teorētiski motivētiem principiem – tie raksturoti pēc konkrētām skaņu pazīmēm atkarībā no distribūcijas. Autore nepretendē uz objektīvi nevainojamu skaņu verbu tipoloģiju.

6.1.2.3.2.1. Klusa atsitiena skaņu verbi

Klusa un viegla kritiena resp. atsitiena troksni nosauc verbi *pakstēt*, *pakšķēt*, *paukstēt*, *paukšķēt* un iespējamie atbilstošie atvasinājumi no tiem. Blakus kritiena troksnim šie verbi var dažkārt nosaukt arī viegla, paklusa sprādziena troksni. Parasti minētos verbus lieto tiešajās konkrētajās nozīmēs kopā ar priekšmetisko subjektu nosaukumiem: *Kad roka pieskaras vārpām, pārbriedušie graudi pakstēdami birst zemē. No priežu zariem pakšķēdami birst čiekuri. Lietus lāses pakšķēdamas sitas loga rūtīs. • Bramanis strādāja kā mašīna, linsēklu galviņas paukšķēdamas sprēgāja pret slapju, stīvi sabriedušo priekšautu, uz cepures un pleciem nobirusi bieza kārtā. (AU4, 237) Paukšķēdami krīt āboli. • Kļavā, lapas jau birst, paukšķēdamas un čabēdamas krīt no zariem lejup. (AU1, 158) Ar troksni nopaukšķ pudeles korķis.*

Mīksta atsitiena troksni nosauc verbi *plakstēt*, *plakšķēt*, *plaukšķēt* un atbilstošie atvasinājumi. Šos verbus lieto kopā ar slapju priekšmetu, šķidrums lāsu, pilienu, drēbes gabalu nosaukumiem, kā arī ar substantīvu *soļi* vai apavu nosaukumiem iešanas radīta trokšņa nosaukšanai: *Plakšķot krīt dubļu pikas. • Ejot tupeles plakšķ pret kailajiem papēžiem.. (AU2, 23) Plakāts krītot noplakšķēja dubļos. • .. [zēni] viegli stūma laivu uz priekšu. Platās, mīkstās lapas vien plaukšķēja priekšgalā. (AU9, 156)*

6.1.2.3.2.2. Skaļa, spalga atsitiena skaņu verbi

Cietu priekšmetu skaļa atsitiena troksni nosauc verbi *blakstēt*, *klabēt*, *klakstēt*, *klakšķēt*, *klandēt*, *ieklandēties*, *klandīties*, *klandzēt*, *klankstēt*, *klankšķēt*, *klaudzēt*, *ieklaudzēties*, *klaukšķēt* un atbilstošie atvasinājumi. Šie verbi parasti nosauc spalgu atsitiena troksni, kāds rodas, sasitoties savā starpā koka vai metāla priekšmetiem vai tiem krītot un atsitoties pret cietu pamatni. Tos lieto kopā ar krītošo, troksni radošo priekšmetu nosaukumiem. Blakus titultipa nozīmei minētajiem verbiem ir iespējamās arī vēl citas skaņu nozīmes. Piemēram, verbi *klabēt*, *klandēt*, *klakstēt*, *klakšķēt*, *klaudzēt* var

nosaukt arī mašīnu darbības troksni, verbi *klakstēt, klakšķēt, klankšķēt* ME lietoti guldzoša trokšņa nosaukšanai, kāds rodas, kustoties priekšmetiem ar pustukšu vidu (par mucu, daļēji pildītu ar šķidrumu, arī par olu u. tml.). Gandrīz visus minētos verbus lieto zobu sasišanās rezultātā radušās skaņas nosaukšanai. Minētos verbus tāpat lieto arī iešanas radīta trokšņa nosaukšanai kopā ar apavu nosaukumiem vai substantīvu *soļi*.

Minēto verbu piemēri: *Asais cirvis blakstēja pret koka sasalušo stumbru. Klabēja skaitāmie kauliņi. • Klipata, klapata, klipata, klapata! Klabēja riteņi. (VL4, 12) Vējā klabēja slēgi. Aiz sienas klabēja rakstāmmašīna. Vīrietim no uztraukuma klabēja zobi. Rati aizklabēja uz to pusi, kur slējās melnā egļu meža siena. (AU3, 185) Noklab durvju rokturis. • Visās malās klakšķēja šauteņu aizslēgi. (VL5, 499) Mājas pagrabā pēkšņi bija sācis klakšķināt smagais ložmetējs. • Bet tūliņ lodziņam atklakstēja aizšaujamā lūka. AU3, 302) Noklakšķēja biezais stikls, trijām glāzēm saskaroties virs galda. (Zv 58, № 14, 9) Riteņi ieklandējās, vilciens sāka kustēties. • Dzelzs rumaks sprauslā, zviēdz, dzelzs rati klandzot klandās .. (Plūd1, 30) Pāris desmit sekunžu pastāvējis, tas [vilciens] atkal sakustējās – dobji sāka klandzēt salaidumos sliedes, nokrakšķēja pārmijas. (Purs, 36) Nodārdēja krēsli, līdz ar steidzīgo kāju dipoņu nobrakšķēja grīdas dēļi, noklankšķēja durvis, tad tās atkal iečīkstējās, vērdamās ciet.. (Kar56, № 12, 42) Sāk klandzēt airi. Rakstā klandz vagonu riteņi. • Vilciens šūpojas, sitas sliedēs – sliedes klandz. (Lēm1, 95) Kurpes noklandzēja uz cietās grīdas. Rati aizklauzēja pa ceļu. Uz tilta noklandz zirgu pakavi. Soļi spalgi klaukšķ istabas klusumā. • Priekšstrādnieks trieca visus pirkstus galdā tā, ka nagi noklaukšķēja taisni kā pakavs uz akmeņa. (AU4, 157)*

6.1.2.3.2.3. Dobja, smaga atsitiņa skaņu verbi

Dobju un skaļu skaņu, kāda rodas smaga atsitiņa rezultātā, nosauc verbi *baukšķēt, blākšēt, blākšķēt, blaukšēt, blaukšķēt, blīkšēt, blīkšķēt, būkšēt, būkšķēt, dārdēt, iedārdēties, dimdēt, iedimdēties, dunēt, iedunēties, grandēt, rībēt, ierībēties u. tml.* Minētos verbus lieto kopā ar krītošā vai triecienu saņemošā skanošā priekšmeta nosaukumu, bieži *durvis, sitiens, soļi, zeme*. Taču minētos verbus lieto arī, runājot par šāvienu vai sprādzienu troksni vai atbalsi, verbus *dārdēt, dunēt, grandēt, rībēt* – par negaisu, visus šīs grupas verbus – par braukšanas troksni. Dažus no minētajiem verbiem lieto arī, runājot par šķidruma līšanas vai lietus radītu troksni, it sevišķi verbu *blīkšķēt*.

Piemēri: .. *viņi [bērni] bieži dūroja viens otru, ka baukšķēja vien.. (B-U4, 183) Durvis blākšķēdamas aizkrīt. Aiz meža noblākšķēja šāviens. • Nosmulētās, pēc taukiem un sviedriem smirdošās kārtis sparīgi blaukš uz galda, katru sitienu pavada piederīgs žests un izsauciens. (AU11, 30) Istabā*

iedipina sīki solīši.. Pēc brīža noklaudz uz grīdas viens zābaciņš, un drīz **noplaukšķ** arī otrs. (B-U4, 91) Durvis aizkrīt **blīkšķēdamas**. • Bet tad viņš meta tik dūšīgi maksšķeri upītē, ka ūdens vien **noblīkšķēja**. (Valdis, 38) Tepat aiz krūmiem šķinda un **būkšēja**, tur ceļa taisītāji stampāja ķieģeļu skambas un sacietējušu kaļķu drupatas. (AU3, 25) Stadalā kaut kas dobji **nobūkšēja**, .. it kā kāds tumsā taustīdamies uzgrūdiēs pieslietam kokam un nogāzis to. (AU3, 18) Riteņi rakstā klauz, sasalušie buferi **dārd**. (AU2, 108) Ārā jau plosījās īsta vētra, pērkons **dārdēja**, logā noplīvoja zibeņi. (AU3, 420) Rati **nodārdēja** uz tilta. Pie meža **nodārdēja** spalgs sprādziens. Muzikanti spēlēja, ozola grīda **dimdēja**. Soļi **nodimd** un apklust tumsā. • Melnbrūnā māla bļoda, karotēm piesitoties, paklusu **dun**. (AU1, 21) Soļi uz akmeņiem nakts klusumā dobji **dun**. Tālumā **nodunēja** pirmais pērkons. Sāk **grandēt** šāvienu. • .. spalgi **nograndā** tepat jau virs galvas. Pašķīda baltas ugunis, un sākās negaiss. (Vācz, 80) Smagie zābaki atkal sāka **rībēt** pa grīdu. (AU3, 413–414) Gaitenī **norībēja** soļi. **Norīb** šāviens. Rati **pārrīb** tiltam pāri. • Zirgs satrūcies uzņēma strauju riksi, rati **ierībējās**. (Kar58, № 2, 19)

6.1.2.3.2.4. Deformēšanās skaņu verbi

Skaņu vai troksni, kāds rodas, lūstot, plaisājot, plīstot sausam materiālam, nosauc verbi **braikšēt, brakstēt, brakšķēt, brikšēt, brikšķēt, brikšēt, brikšķēt, knakstēt, knakšēt, knakšķēt, ieknakšēties, ieknakšķēties, knaukstēt, knaukšķēt, ieknaukšķēties, knikstēt, knikšķēt, ieknikšķēties, krakstēt, iekrakstēties, krakšķēt, iekrakšķēties, kraukstēt, kraukšķēt, iekraukšķēties, skrapstēt, skrapšķēt, ieskrapšķēties, skraukšēt, skraukšķēt, skrauzēt, spraikšķēt** u. c. tml. Minētie verbi nosauc arī skaņas, kas rodas spēcīga spiediena rezultātā un robežojas ar skaņu verbiem, kas identificēti pēc skaņas rakstura. Minētos verbus lieto kopā ar tā priekšmeta nosaukumu, kurš lūstot vai kā citādi deformējoties rada sausu, sprakstošu troksni – bieži tie ir koka vai koka izstrādājumu nosaukumi, piemēram, **zari**, bet arī **kauli, ledus** u. c.

Piemēri: .. **lauskis sper un ledus plīsdams braikš..** (Plūd1, 55) Durvis **brakstēja** no spiediena. (Kure2, 250) **Brakš** sausi zari zem mūsu kājām. (Riht, 78) Durvis **nobrakstēja**, tomēr vaļā neatsprāga. (KJ, 90) .. profesors .. atlaidās dīvēnā, atsperēm **nobrakšķot**, un pārsvieda kāju celim. (Lub, 68) Kaut kas **brīkšķēdamas** lūst un gāžas. **Iebrīkšķas** sauss zars. • Pūta spēcīgs rīta vējš, sudmalu spārni griezās tik ātri, ka koka ass **knakšēja** vien. (Lēm2, 80) Iešalcas stiprāki vējš, **aizknakstās** kāds zars.. (AU2, 393) Ieva dzirdēja, ka blakus istabā **noknakš** gaismas kontakts. (Meld, 153) **Ieknakšķas** durvju rokturis. • .. zārkam uzlika vāku un sāka to aiznaglot. Dobji un sāpīgi **knaukstēja** āmura sitieni. (Kure4, 21) Sausie grīdas dēļi grab un **knaukšķ**. Dobji **noknaukšķ** ģitāras stīgas. Dzeltenas lapas, klusi **knikšķēdamas**, raisās no zariem. • Ja uz pusdienas laiku sacelsies vējš, tad sapūtīs sarkanās liesmas

žagaru gubās.. **Knīkšķēs, sprakšķēs un šalks.** (AU1, 60) *Jau nākamā dienā ieknikstējās pēdējā ola, un knābītis drīz pārļauza čaulu.* (B-U2, 437) *Vecais šķūnis krakstēja no vēja grūdieniem. Ledus sāka savādi krakšķēt. Sausi nokrakšķ šauteņu aizslēgi. Blaku istabiņā nokrakšķēja gulta. Jumta spāres no vēja grūdieniem šaubīgi iekrakstējās.* • .. *visa celtne nokrakstēdamās bīstami sagraļojās un nošķiebās.* (AU3, 315) *Zem kājām kraukst saules saēsts, graudains sniegs.* (JGr2, 171) .. *kraukšēdami sīkie čiekuriņi birza zem viņas zābaciņiem.* (AU7, 199) *Nokraukšķēja atslēga, un atvērās durvis.* (A-B, 84) *Iečīkstējās sen neeļlotie vārtiņi, noskrapstēja upmalas oļi.* (Ikst, 18) *Grābeklis .. slīd pa ciņiem un saknēm. Zari ķeras, skrapšķēdami lūst.* (AU1, 83) *Sērsnais sniegs sakraukšķēja zem desmitiem kāju kā sausi zari, skolēni virzījās uz priekšu.* (Kar57, № 1, 7,) .. [piparkūkas] *cietajos zobos skraužēja kā taukšķēti zirņi.* (AU4, 320)

6.1.2.3.2.5. Trausla vai (un) sausa materiāla berzēšanās skaņu verbi

Skaņas, kas rodas, vieglam, trauslam vai (un) sausam materiālam saspiežoties, berzējoties u. tml., nosauc verbi *čabēt, čaukstēt, iečaukstēties, čirkstēt, iečirkstēties, gurgt, gurkstēt, iegurkstēties, ņirkstēt, ieņirkstēties, šņirkstēt, iešņirkstēties, virkšķēt, žņirkstēt* u. tml. un atbilstošie atvasinājumi. Tos lieto, kopā ar saspīstā, skaņu radošā materiāla – priekšmeta, graudveida masas u. tml. – nosaukumiem. Pie verbiem *čabēt, čaukstēt, gurgt, gurkstēt* un atbilstošajiem atvasinājumiem tas parasti ir *sniegs*. Verbi *ņirkstēt, ieņirkstēties* un atvasinājumi nosauc dažādu koka izstrādājumu (dēļu, gultas, krēsla u. tml.) zem spēcīga spiediena radītas skaņas.

Piemēri: *Kļāvām jau birst lapas, paukšķēdamas un čabēdamas krīt pa zariem lejup.* (AU1, 158) *Saujā čaukst papīra naudas zīme. Nočaukst zirnājiem piebāzts gultas maiss. Iečauksta siens. Smilšu graudi čirkst zobos.* • *Nočirkstēja šķiltavas, aizdegās .. skals.* (AU3, 365) *Melnis skrēja, sniegs gurdza, un ilksis dziedāja savu aukstuma dziesmu.* (Laic3, 419) *Ejot zem kājām gurkst sniegs. Saujās gurkst biezs, gluds zīda audums.* • .. *pagalmā ieviedzās zirgs un sniegā nogurkstēja tēva smagie zābaki.* (AU10, 35) *Sakaltušās pastalas viegli ņirkst.* (AU1, 35) *Loga izņīdrējušie spraišļi noņirkstēja, mugurai pret tiem piezveļoties.* (AU3, 8) *Krēsls zem druknā auguma ieņirkstējās.* • .. *zem zābakiem šņirkstēja kluona zvirgzdi.* (ME4, 95) .. [arājs] *pārmet vērstuvi uz otra lemeša tā, ka spandas nošņirkst.* (AU1, 12) *Tas bija apāvies smagos zābakos, kas gājienā virkšķēdami rīvējās viens gar otru.* (Kar45, № 3/4, 267) *Apkaltais, naglas smailais [spieķa] gals žņirkstēdams viegli iedūrās zemē.* (AU3, 211) *Pīpes kāts nožņirkstēja zobos.*

6.1.2.3.2.6. Šķidrums kustību skaņu verbi

Šķidrums vai pašķidrums masas kustību troksni resp. skaņas nosauc verbi *blunkšķēt, čurkstēt, guldzēt, ieguldzēties, gulgt, gulgot, irdzēt, klunkstēt, klunkšķēt, murdēt, iemurdēties, plunkšķēt, pļepēt, šļaukstēt, šļurkstēt, urdēt, urdzēt, urgt, urdzuļot, žladzēt, žlakstēt, žļaukstēt, žļurkstēt* un atbilstošie atvasinājumi. Minētie verbi nosauc šķidrums dažāda veida plūšanas troksni, kā arī troksni, kas rodas, kustoties slapjiem, samirkušiem priekšmetiem, ejot pa slapju, purvainu vietu u. tml. Tie tiek lietoti kopā ar šķidrums, slapjā priekšmeta vai vietas nosaukumiem.

Piemēri: .. *no kārkliem izpeldēja pīle ar saviem pieciem bērniem... Reizēm tikai seši gredzenoti loki plezdamies virmoja saules apspīdētā ūdens spoguļī, tad viegli noblunkšēja un visa dzimta atkal parādījās virspusē.* (AU3, 109) *Strautiņi čurkstēja pa visām malām, pūpoli plauka, pumpuri raisījās.* (B-U2, 22) *Čurkst tauki, un cepuma smarža kutina mūsu degunus ..* (Sēlis1, 50) .. *vietām [ledū] pavērās melnas spraugas, kur guldza pavasara straumes.* (JSudr6, 528) *Zem laipām noguldzēja ūdens. • Ūdens, mēness gaismā gulgodams, lējās un skalojās gar [kuģa] biezajām tērauda plāksnēm..* (ŽGr3, 37) *Avotā irdzēja vēss, tīrs un dziids ūdens. Zem tilaudām klunkstēja ūdens. • Jānis, vienā vilcienā izdzerdams pusglāzi piena, tā ka tas noklunkstēja rīkles galā, ātri noslaucīja muti..* (AS1, 240) *Toms tūliņ atdūrās uz alus mucas. Pavalstīja – iekšā vēl klunkšēja.* (AU3, 371) *Divi vīri nāca lielām, plakanām kannām rokā.. Kaut kāds šķidrums klunkšķēja traukos.* (VL2, 312) *Tilta apakšā murdēja ūdens. • Reizēm tā [purva zeme] zem cilvēka kājām it kā dūsmās iemurdējās, izburzguļodama tumšu, dūņainu ūdeni.* (Kar52, № 1, 6) *Zēns zaudēja pamatu zem kājām un, ūdenim noplunkšķot, iekrita dūkstīs. Čuguna podā vārījās kāposti, viss pods pļepēja. • .. ūdens zem kājām šļaukst mazāk un zābaki negrimst vairs tik dziļi.* (AU2, 403) *Lāpstas šņirkstēja, dubļi šļurkstēja zem kājām..* (VL5, 70) *Gar ozola saknēm uz upīti urd strauts. • .. [bērza] sulu avotiņš urdzēdams urdz.* (Brig1, 39) *Pāri mums slīd mākoņi, tepat blakus urdzuļo upīte.* (Vilks2, 211) *Upē sāka žladzēt vižņi. Kamanas aizžladzēja pa ziemas ceļu. Starp ciņiem vietām žlakst ūdens no vakardienas spēcīgā lietus. • Gaigalu Jorģis paspēra soli – zābaks nožļaukstēja.* (AU3, 367) *Spilva bij slapja, kad noietās ceļos, kūdra ieģrima žļurkstēdama..* (AU 4, 94)

6.1.2.3.2.7. Īsu, aprautu skaņu verbi

Īsas, aprautas skaņas nosauc verbi *dipēt, grabēt, aizgrabēties, iegrabēties, klikstēt*. Šos verbus lieto galvenokārt par iešanas troksni, kāds rodas, ejot ar cietiem apaviem, ar pakaviem – par zirgu. Tos lieto arī, runājot par cietu metālisku priekšmetu īsu skanīgu saskaršanos. Piemēram: *Aiz žoga nodipēja*

soļi • [karavīri] *Steigā piesien zirgus pie sētas un, zobeniem grabot un piešiem tirkšot, ienāk istabā* (Riht, 281) *Bet tad tā kā kas aizgrabas. Un brītiņu vēlāk āra durvis veras.* (AU2, 406) *Piedurkne ar cieti sastērķelēto manšeti iegrabas. Istabā klikstēja skaitāmie kauliņi.*

6.1.2.3.2.8. Spiedzīgu, gari vilktu skaņu verbi

Spiedzīgas un gari vilktas skaņas, kādas kustoties zem spiediena rada ciets, nepadevīgs materiāls, nosauc verbi *čīkstēt, iečīkstēties, sīkt, spindzēt, spingt* u. tml. un atbilstošie atvasinājumi: *Šķirbainā grīda čīkstēja zem zābakiem. Durvis atveroties nočīkstēja.* • *Uzmostas durvīm aizčīkstoties un lukturim iespīdot ..* (AU2, 290) .. *smagi iečīkstējās ērģeļu pamina..* (AU4, 247) *Iesīcas tējkanna.* • *Beidzot skaņa iespindzās tieši blakām.* (AE, 130)

6.1.2.3.2.9. Metālisku skaņu verbi

Metāliska skaņa rodas, saskaroties vai rīvējoties metālam, metāliskiem priekšmetiem, bet ne tikai tiem – metāliska skaņa var rasties arī, plīstot vai lūstot kādam priekšmetam zem spiediena, priekšmetu kaut kādā veidā deformējot – griežot vai ar spēku raujot. Piesaistīto priekšmetisko subjektu loks ir visai plašs. Skaņa ir asa, nepatīkama. Tādu nosauc verbi *blarkšķēt, brenkšķēt, džerkstēt, džinkstēt, iedžinkstēties, džirkstēt, klindzēt, klinkstēt, klinkšķēt, klirkstēt, knirkstēt, knirkšķēt, stinkšēt, stirkšēt, stirkšķēt, strinkšēt, strinkšķēt, iestrinkšķēties, šķindēt, iešķindēties, šņerkstēt, tinkšēt, tinkšķēt, tirkšēt, tirkšķēt, trankšķēt, trinkšēt, trinkšķēt, ietrinkšķēties, zlarkšķēt, žlarkstēt, žļerkstēt, žvadzēt, iežvadzēties, žvakstēt, žvarkstēt, iežvarkstēties* u. c. tml.

Piemēri: *Miesniekam lielais gaļas nazis blarkšķēdamas izkrita no rokām uz klona.* (LLaic2, 266) *Logs aizcirtās tā, ka stikli vien noblarkšķēja.* (Vilks2, 7) *Pajūgā brenkšķēja piena kannas* • *Aiz muguras viņam visu laiku kaut kas klabēja, džerkstēja, sitās gar bruģi ..* (AE, 33) *Džinkstēja mazs zvaniņš. Apkārt džinkstēja lodes. Iedžinkstējās zobeni. Marķieris .. biljarda istabā mēro kijas .. Paritina arī pats balles, kuras klinkšķēdamas iekrīt makos.* (Degl2, 586) *Pa bruģēto ceļu noklinkst zirgu soļi. Pudele noklinkstēja pret galdu. Beidzamais ormanis noklinkš uz manas loga rūts.* (Čaks1, 65) • *Divas glāzes klirkstēdamas saplīst.* (AU7, 172) *Tramvaji apstājas braukt. Upe bija tikko aizsalusi, mēs gājām pa dzidro, gludo ledu, ieskrējāties un slidinājāties, caurspīdīgajam vākam stinkšot.* (JSudr5, 22) .. *zāle dobji stirkšķēja, trūkdama no saknēm ..* (Jauns1, 191) *Pļavā strinkšķēja izkaptis. Iestrinkšķējās divriteņa zvans. Nošķind durvju zvans. Trauku skapī iešķindējās stikli. Zvans tirkšķēja ar īsiem pārtraukumiem. Kaut kas plīsa un šņerkstēja. Karotīte tinkšķēdama pieskaras stiklam.* • *Klavieres sāka trankšēt ar joni. Sprēgājošas skaņas lēkāja gar sienām ..* (AU6, 47)

Dobji **notrankšķēja** gītāras stīgas. Kāpņu tērauda laktiņas **trinkšķēja** zem kāpēju kājām. Pēc īsa brītiņa atkal **notrinkšķēja** durvju zvans. Aiz muguras **ietrinkšķējās** divriteņa zvaniņš. • .. **nozłarkšķēja** ķēde, un Julians saprata, ka suns ir piesiets. (Kar51, № 2, 294) Suns, ķēdei **žlerkstot**, veicīgi iemetās būdā. • **Nožlerkstēja** pulksteņa ķēde, kurai galā bija piesiets kādreiz apsudrabots čuguna čiekurs. (Kar56, 7, 47) Vienmuļo kuģa mašīnu dūkoņu reizēm pārtrauca stūres ķēde, **žvadzot** virzīdamās te uz vienu, te uz otru pusi. (Klīv, 53) **Iežvadzējās** ieroči un patronām pildītie diski .. (JGr4, 10) Kabatā **žvarkst** metāla nauda. • Eglīšu pagalmā pastnieks apgriezta zirgus, .. uzplīkšķinājis pātagu, aizbrauca, ka **nožvarkstēja** vien. (Austr2, 80) Skapja durvis **iežverkstas**, un Mārtiņš pamostas. (Blaum3, 154).

6.1.2.3.2.10. Svelpjoši šņācošu skaņu verbi

Svelpjoši šņācošas, it kā plīkšķošas skaņas, kādas rodas, priekšmetam vēzienā šķeļot gaisu, nosauc verbi *plīkšķēt, pliuksķēt, šmīkstēt, šmiukstēt, šņakstēt, šņīkstēt, švīkstēt, švīpstēt, šviukstēt, žvīgot, žvīkstēt, žvindzēt, žvingstēt* u. c. tml. Iespējami arī varianti bez **ķ** tādiem vārdiem, kā *plīkšķēt, pliuksķēt – plīkšēt, pliuksēt*. Priekšmetiskā subjekta nosaukums pie tiem parasti ir šauras lokana materiāla sloksnes nosaukums (*pātaga, vica* u. tml.) vai ūdens strūklas nosaukums (parasti lietum līstot).

Piemēri: Brūna siksnā **plīkšķēdama** nolocījās lejup. • .. lejā **plīkšķēja** žirgti, laikam lija visu laiku. (AU4, 116) Groži atkal **noplīkšķēja** uz zirgu mugurām. Pātaga cilājās un **pliuksķēja** gaisā. • Aiz mūsu mugurām [pirtī] aizvēlās **būkšķēdams** sutas vilnis, un uz lāvām sāka **šmīkstēt** slotas. (Austr2, 73) **Nošmīkstēja** rīkste. Pātadziņa **nošmiukstēja** gaisā. • .. izkaps jautri **šņakstēja**, griežot labības stiebrus. (Jans2, 27–28) Vecā izkaps slaidi **nošņakstēja**. • Liedags **švīkstēja** balts, un lāgiem kāds vilnis atvēlās pie kājām.. (GR, 82) Spārniem **švīkstot**, ceļam pārlidoja iztraucēts putns. Krūmi **nošvīkstēja**. • Annas garajā sejā redzamākais bij .. pamīšu saaugušie priekšzobi, aiz kuriem valoda viņai tīri patīkami **švīpstēja**. (AU4, 66) .. meži mūžam zaļās vēsmās **žvīgo**.. (Plūd1, 57) Bija nopelnīts pēriens – rīkstes **žvīkstēja**. Gaisā **nožvīkst** spēcīgi spārnu vēzieni. • Nikni viņš .. cirta bērza celmā, tā ka baltās skaidas **žvindzēdamas** vien skrēja pašam gar galvu. (Saul1, 167) Akmens **nožvindzēja** gar ausīm. • .. pārplēstais ratu priekšas dēlītis **žvingstēdams** aizlidoja pār galvām. (AU3, 248)

6.1.2.3.2.11. Degšanas skaņu verbi

Gan ar procesu (parasti degšanu), gan arī ar kustību vienlaikus ir saistīti verbi *knirkstēt, sprakstēt, sprakšķēt, spraukstēt, sprauksķēt, švirkstēt, iešvirkstēties, žvirkstēt* un atbilstošie atvasinājumi, kā arī iespējamie pašreiz neminētie varianti, kā, piemēram, *knirkšķēt, sprauksēt* u. c.

Piemēri: *Sveķains skals deg knirkstēdams. Sausi sprakšķ ložmetēji. Līksmi sprakstēdama kuras krāsns. Meža pļaviņā sprakšķ ugunskurs. Nosprakst pistoles šāviens.* • *Liesmiņa [lampā] pamazām saraucas un spraukst.* (AU2, 150) *Laiks sala, ka spraukšķēja vien.* (Pērs, 224) .. *iesit ar plaukstu pa pudeles dibenu. Korķis izspraukš.* (AU2, 81) .. *zirgs izstiepās nokrākdamies, sakkoki nospraukstēja, loks pieķļāvās kaklam, kaut kas pārtrūka.* (AU3, 245) *Plīti švirkst zaļi alkšņu zari. Pāri koku galotnēm nošvirkst strazdu bars. Iešvirkstas elektromotora dzītā asā, zobainā ķēde.* • *Pie lejas krogus steiga un kņada. Zviedz zirgi, un žvirkst ratu riteņi.* (Sēlis2, 243) *Nožvirkstēja sērkokciņš.*

6.1.2.3.2.12. Melodisku skaņu verbi

Jēdziens *melodiskas skaņas* ir nosacīts – ar to saprastas no trokšņiem atšķirīgas maigākas skaņas. Pie šīs grupas verbiem vispirms ir minams skaņu lauka integrētājverbs *skanēt*, kurš ir neitrāls attieksmē pret pārējiem lauka verbiem, kā arī atbilstošie atvasinājumi no *skanēt*, verbs *ieskanēties* un tam atbilstošie atvasinājumi. Šajā grupā verbs *skanēt* aplūkots tāpēc, ka šīs grupas verbi ir visneitrālākie un ka *skanēt* nosauc arī muzikālas skaņas – skan dziedātāja balss, skan dažādi mūzikas instrumenti u. tml. Pārējie šī tipa verbi ir *šalkot, šalkt, iešalkoties, zūzot* un atbilstošie atvasinājumi.

Piemēri: *Pati no sevis sāk skanēt sena tautasdziesma. Skaisti un pacilāti skan simfonija. Meža šalkas skan viņam ausīs.* • *Kāzu naktī vajag gaviļēt, ka lai meži skan. Dziesma aizskan tālu pāri kalniem un mežu galiem. Atskan jautra dejas melodija. Gaiļa dziesma izskan tālu dzidrajā pieupes gaisā.* • *Kad visi zvani jau noskanējuši un publikas nepacietība sasniegusi augstāko pakāpi – pie pulsts parādās pirmklasīgā frakā tērpies džentlmenis.* (AE, 101) *Visu piepīpoto telpu patlaban pārskanēja varena smieklu brāzma.* (AU4, 306) .. *istabu sāka pieskanēt Andra skanīgā balss.* (AU4, 356) *Aizskanas dziesma un notrūkst.* (AU1, 86) *Tālumā kaut kur ieskanējās kā pulkstenītis, kā zvārgulītis.* (SudrE, 215) *Tumšzaļi Kurzemes meži šalko tepat pār galvu. Šalc sudraba bērzu birzs.* • .. *vējā bez apstājas šalca upmalas kārkli.* (JGr4, 299) *Un klasei pāršalca nelabi smiekli.* (AE1, 128) *Aizskanējās Bēthovena simfonijas akordi. Skaņas cēlās svinīgi un grima, brīžiem piešalkdamas visu telpu.* (Lub, 186) *Logu slēgus sirdīgi raustīja vēja brāzmas, un joņiem ārā iešalcās lietus.* (Lub, 5) *Gaisā zūzo lēns vējiņš.*

6.1.2.3.2.13. Akustiski īpatnēju skaņu verbi

Skaņu akustiskās īpatnības, t. i., skanēšanu ar kādiem blaku efektiem nosauc verbi *atbalsot, atbalsoties, čerkstēt, čērkstēt, pļerkstēt, noskaņoties*. Verbi *atbalsot* un *atbalsoties* nosauc skaņas atbalss radīšanu kādā vietā – telpā, līdzenumā u. tml. Piemēram: .. *gaisss tik skanīgs, ka egles kliedzienu*

atbalsoja līdz pat junkuriešu robežai. (AU3, 31) *Soļi dimdoši atbalsojas tukšajā telpā.*

Verbi *čerkstēt, čērkstēt, pļerkstēt* nosauc skaņu ar kādu nepatīkamu, traucējošu un izkropļojošu pieskaņu: *Pamazām Kuģenieks ar savu čērksstošo dzērāja bļaušanu gan aizmirsās.* (AU4, 355) *Šad un tad kādam uzkāpjot uz nokritušajām ūdens caurulēm un veikalu skārda izkārtņēm, sacēlās skaļš pļerkstošs troksnis.*

Verbu *noskaņoties* lieto par mūzikas instrumentu, tam zaudējot pareizo skanējumu: • *Klavieres noskaņojušās. Lai vai kāds virtuozs pie tām sēstos, gaidīto pārdzīvojumu nevarēs iegūt.* (C 57, № 228, 2)

6.1.2.3.2.14. Motoru, mehānismu radītu skaņu verbi

Dažādu motoru un mehānismu skaņas nosauc verbi *barkšķēt, pakšķēt, pakšķināt, parkšķināt, pukšķēt, pukšķināt, takšķēt, tarkšķēt, ietarkšķēties, tikšķēt, tukšķēt* un atbilstošie atvasinājumi, kā arī iespējamie varianti *pukšēt, tikšēt* u. tml. Nosauktās skaņas ir ļoti daudzveidīgas un atbilst attiecīgo priekšmetisko subjektu darbības īpatnībām. Priekšmetisko subjektu nosaukumi nodrošina verbu nozīmju izpratni.

Piemēri: *Motorlaiva lauž plānos ledus gabalus skaļi barkšķēdama un pakšķinādama.* • *Spalgi parkšķinādams, ar pieaugošu ātrumu motocikls aizdrāzās pa samirkušo māla ceļu.* (DzR2, 83) *Cirsmas malā pārvadājamā būdā pukšķēja elektrostacijas motors. Velkonītis uzņēma gaitu, iegriežas upes vidū un veicīgi pukšķina uz priekšu. Bija klusa nakts, tikai kaut kur tālumā pukšķināja novēlojusies lokomotīve.* • *.. lokomotīve tumsā takšķēja smagi.* (AU4, 511) *Roberts klausījās viņas vieglajos soļos, dzirdēja, kā notakšķ elektriskais slēdzis.* (ŽGr2, 30) *Abiem Frēlihu namiņiem logi vaļā, divas šujmašīnas tarkšķēja reizē.* (AU4, 743) *Aiz kalna sāka tarkšķēt ložmetējs. Uz galdiņa pie gultas klusi tikšķ pulkstenis.*

Bieži mehānismu radītas skaņas pēc asociācijas tiek salīdzinātas ar dzīvnieku radītām skaņām, un to nosaukšanai lieto kopīgus verbus, piemēram, *pīkst pele* un *telefons* vai *radioaparāts*; *san bites* un *izkaps vēzienā, motors* vai tml.; *sīc muša, ods* un *tējkanna* vai kāds *aparāts*; *spindz kukaiņi* un *lodes*; *zuz, zuzina bites, kamesnes* un *stieples vējā* vai kāds *aparāts* u. tml. Uz pulksteņa mehānisma radītu signālu attiecināti trīspersonu verbi *sist, nosist* trešās personas lietojumā: *Pulkstenis nosita divpadsmit – klāt bija pusnakts.*

6.2. Nepersonas *vispārinātais* semantiskais lauks *objektīvajā* ārējā pasaulē

Blakus nepersonas resp. nulles personas *konkrētajam* semantiskajam laukam objektīvi pastāv arī nepersonas *vispārinātais* lauks. Iepriekš dota konkrētas nozīmes verbu tipoloģija – analizēti ļoti konkrēti verbu leksiski semantiskie tipi attiecīgajos laukos. Taču nepersonas verbu laukā atrodami arī vispārinātas nozīmes verbi, kas semantiski nav saistīti ar personu kā humānu būtni. Šo verbu nozīmes balsta substantīvi ar vairāk vai mazāk abstraktu nozīmi. Veidojas vispārināts lauks, kas būtu uzskatāms par pārejas joslu starp nepersonas konkrēto un nepersonas asociatīvo lauku. Nepersonas vispārinātajā laukā ietilpst verbi, kas saistās galvenokārt ar abstraktas nozīmes priekšmetiskajiem subjektiem AS³. Nepersonas lauka konkrēto vai vispārināto orientāciju nosaka tieši piesaistīto priekšmetisko substantīvu nozīmes konkrētums vai abstraktums. Nepersonas vispārinātajā laukā konstatēti trīs galvenie trešās personas verbu leksiski semantiskie tipi: 1) vispārinātu kvalitatīvu pārmaiņu verbi, 2) vispārinātu kvantitatīvu pārmaiņu verbi un 3) parādību, procesu, stāvokļu fāzu verbi. Turpmāk par katru no minētajiem tipiem.

6.2.1. Vispārinātu *kvalitatīvu* pārmaiņu verbi

Katrs objektīvs, no mūsu gribas neatkarīgs konkrēts process ārējā pasaulē ir saistīts ar kvalitatīvām vai kvantitatīvām pārmaiņām, kas var būt gan konkrētākas, gan mazāk konkrētas; dažos gadījumos tās tiek atvasinātas no ļoti konkrētām lietām un vispārinātas.

Priekšmetu vai parādību kvalitatīvas pārmaiņas nosauc verbi *saasināties, padziļināties, uzlaboties, pasliktināties* u. tml. kopā ar dažādu abstraktuma pakāpju substantīviem: *Uzlabojas dzīve, stāvoklis. Pasliktinās stāvoklis, veselība. Saasinās starptautiskais stāvoklis. Padziļinās un attīstās kultūras sakari starp pasaules tautām.*

6.2.2. Vispārinātu *kvantitatīvu* pārmaiņu verbi

Priekšmetu vai parādību kvantitatīvas pārmaiņas var būt saistītas priekšmetu vai parādību skaita, apjoma vai dimensiju vispārinātām pārmaiņām. Tās nosauc refleksīvie verbi *divkāršoties, paaugstināties, mazināties, pamazināties, samazināties, palielināties, izplatīties, pazemināties, šaurināties* u. tml. kopā ar abstraktas nozīmes priekšmetisko subjektu nosaukumiem: *Divkāršojas, mazinās, samazinās ienākumi, skaits, apjoms.*

Palielinās apjoms. Paplašinās darbalauks, interešu loks, garīgais apvārsnis. Pazeminās pašizmaksa, cena. Sašaurinās preču apjoms.

6.2.3. Parādību vai procesu resp. darbību un stāvokļu *fāzu* verbi

Parādību, procesu, stāvokļu fāzu verbi ir īpašs tādu vispārinātas nozīmes verbu tips, kuri vispārināti nosauc kaut kā sākumu, turpinājumu resp. norisi un beigu momentu, nobeigumu. Tie tiek lietoti kopā ar ļoti plašu un nozīmju ziņā daudzveidīgu priekšmetisko subjektu nosaukumu komplektu. Parasti tie saistās ar abstraktas nozīmes substantīviem. Detalizētāk tie analizējami pēc fāzēm.

Kaut kā sākumu nosauc atgriezeniskie verbi *dibināties, nodibināties, atkārtoties, rasties, sākties, atsākties, iesākties, viesties, ieviesties*. Šiem atgriezeniskajiem vārdiem atbilst tiešie trīspersonu verbi ar tādu pašu nozīmi.

Verbi *atkārtoties* un *atsākties* nosauc atkārtotu sākumu. Šo verbu nepersoniskumu nosaka to leksiskā nozīme un atbilstošā gramatiskā (refleksīvā) forma. Piemēram: *Abi mīlēja labi paēst – uz tā pamata viņiem visciešākā draudzība nodibinājusies.* (AU3, 234) *Šīs nejēdzības vairs nedrīkst atkārtoties. Pret to viņam radās pamatoti iebildumi. Īsta omulība neradās. Rodas vēlēšanās visu darīt vēl labāk. Apspriede sāksies pēc divām stundām. Jau sākušies pavasara lauku darbi.* • *Ar tiem simts rubļiem arī naidis bij sācies.* (AU4, 223) .. *aiz Lemešgala atkal atsākās Dīvajās pagasta daļa.* (AU4, 256) *Vasara vēl nav lāgā iesākusies.* • *Pamazām viešas krēsla.* (Saul3, 22)

Kaut kā norisi noteiktā laika vienībā nosauc verbi *ilgt, norisēt, risināties, norisināties, notikt, notikties, turpināties*. Piemēram: *Kauja sākās no rīta un ilga visu dienu.* • *Pārbīlis gan ilga tikai pāris acumirkļu, viņa tūlīņ atjēdzās.* (AU3, 16) *Saruna ieilga pāri pusnaktij. Celtniecība noris sekmīgi. Ja notikumi risināsies kā līdz šim, mēs varam nokavēt visus termiņus. Notiek visādi brīnumi. Stadionā notiek sacensības. Iesāktās sarunas turpinājās vēl ilgi. Konflikts turpinās.*

Kaut kā nobeigumu, beigu momentu nosauc verbi *beigties, izbeigties, nobeigties*. Tie nosauc arī laika, telpas, kāda radoša darba rezultāta (dziesmas, grāmatas, vēstules u. tml.) nobeiguma robežu. Piemēram: *Bramanim ar mazo Andru beidzās kalpa gads.* .. (AU4, 356) *Eglājs beidzas. Vēstule beidzas ar sveicinājuma vārdiem.* • *Viņa sev skaļi vairākkārt atkārtoja, ka upes jūrā nesākas, upes beidzas jūrā.* (Ikst, 53) *Gludais ceļš*

bij *izbeidzies*, rati sāka kratīties pa dziļām grambām. (AU3, 314) .. *laimīgā saskaņā un līksmībā nobeidzās visas pasakas un viņu briesmas*. (AU3, 361).

6.3. Nepersonas lauka verbu *asociatīvi nosacīta* iekļaušanās tiem *netipiskos nepersonas* mikrolaukos

Nepersonas lauka verbi, tāpat kā jebkura semantiski gramatiskā lauka verbi, var tikt lietoti pārnestās, tātad semantiski netipiskās, taču nepersoniskās nozīmēs, kas veidojušās uz dažādu asociāciju pamata. Asociācijas nav materiālas, tās ir visai netveramas, bet tomēr valodā ļoti nozīmīgas. Tās rodas, valodas vienībām funkcionējot, un tās var būt gan leksiski semantiskas, gan gramatiskas.¹³ Asociāciju rezultātā rodas asociatīvas grupas vai rindas, kuru locekļi var būt saistāmi gan 1) pēc satura un formas, gan arī 2) tikai pēc formas. Rindu vai grupu locekļi ir atšķirīgi, un tas nosaka šo locekļu nozīmīgumu, bet tuvināšanās nosaka to asociatīvās iespējas.¹⁴ Asociāciju ietekmē verbi no semantiski motivētiem laukiem nokļūst citos, netipiskos nepersonas laukos – gan abstraktas nozīmes, gan konkrētas nozīmes mikrolaukos.

Nepersonas dzīvās pasaules vārdiem šādas pārvirzes nav raksturīgas un mēdz būt visai konkrētas. Piemēram, pēc asociācijas ar dzīvnieku skaņām lieto verbus *smilksēt*, *vaukšķēt*: *Zāģis smilks*. *Ragavu slieces smilks*. *Mīnas, šķembas vaukšķ*.

Pēc asociācijas ar putnu šķīlšanos no olām verbu *šķīlties* lieto, runājot par dienas sākšanos: *Diena šķīlās aizvien straujāk*. (Ikst, 126)

Augu pasaules vārdiem ir biežāk sastopams asociatīvi nosacīts lietojums citās sfērās. Tas var būt lietojums kopā ar abstraktas nozīmes priekšmetiskajiem subjektiem, piemēram: *Veidenbauma dzeja sakņojas sava laika dzīvē*. *Ir jāstrādā, lai nākamās paaudzes zaļotu kā kupla, sulīga atauga*. Augu pasaules verbi bieži tiek lietoti arī konkrētākās netipiskās nozīmēs kopā ar konkrētas nozīmes priekšmetisko subjektu nosaukumiem: *Ledus gar dīķa malām jau izkurtējis*. *Senos laikos Daugava pie Doles salas zarojusies divās daļās*. • *nuoziedējusi maize sātīgāka*. (ME 2, 891) *ilgi stāvējusi maize saziēd*. (ME3, 797)

Nepersonas nedzīvās pasaules vārdiem arī konstatētas šādas pārvirzes abstraktā sfērā. Verbi lietoti kopā ar abstraktas nozīmes priekšmetisko

¹³ Par to skat.: Ф. де Сосюр, Курс общей лингвистики. – Ф. де Сосюр, Труды по языкознанию. – М., 1977, с. 170.

¹⁴ Turpat, 158. lpp.

subjektu nosaukumiem. Pārvirzēm var būt poetizējuma noslieces: *Upes ličos nosnieg pūpolu dzīvais sniegs* .. (Kar51, № 7, 606) *Laiks lēni pa minūtei irst Tumsā, sniegos un vējā* .. (BSaul3, 53) *Sairst koloniālās verdzības sistēma. Darbi kūšāt kūšā. Uzliesmo dumpis. Tikpat spēji, kā sākusēs [tā], dziesma notrūkst.* (AU1, 140) *Pārtrūkst sakari, attiecības. Ziemas diena ātri izplēnēja sniegainajos laukos.* • .. *puto, liesmo, pārplūsmo* dzīve, kas mainās mūsu priekšā.. (JSudr5, 7) *Kad viesi bija aizvadīti, dzīve ieplūda atkal vecajās sliedēs.* (Lub, 132) *No katras lappuses vējoja pretī dzīve, skarba un patiesa.* (AS2, 234) *Uzversmo darba rosme.* • *Kā akmeņi cietie, nežēlīgie vārdi birst pār grēcinieku galvām.* (AU2, 223) *Paveras skaists skats uz Gaujas senleju.* • *Leģendas vijas ap šo bruņinieku slavas darbiem.* (AU3, 29)

Retāk pie potenciālo pārviržu sfērā lietotiem vārdiem konstatēti priekšmetisko subjektu nosaukumi ar konkrētu nozīmi: .. *galdi lūzuši aiz smalkiem ēdieniem un dzērieniem.* (Austr2, 310) *klētis vai plīsa nuo labības.* (ME3, 348) *Kad pieveru acis, man tūlīt iesitas nāsīs asā lupstāju smarža.* (AE, 311) *Pase notecējusi, un kad lūdza atjaunot to, viņam paziņoja, lai samaksānot galvasnaudas parādu* .. (AU4, 478)

Priekšstatu lauka vārdi arī var tikt lietoti netipiski. Parasti tie ir vārdi, kuru nozīmēs blakus attiecīgo priekšstatu semantiskajiem elementiem 'redzes efekts', 'skaņa' ir arī semantiskais elements 'kustība', piemēram: *Sāk dzirkstīt sarunas. Viņa humors dzirkstīt dzirkstī. Dzirkstī joki.*

6.4. Iespējamie starplauku pārejas vārdi

Ir konstatēti vēl arī nedaudzi tādi trešās personas vārdi, ko varētu uzskatīt par pārejas vārdiem starp personas lauka un nepersonas lauka vārdiem, No tiem pat teorētiski netiek veidotas 1. un 2. personas formas, tie saistās ar nominatīvu, bet biežāk tiek lietoti bez tā, kopā ar personas datīvu. Par personas lauku liecina personas datīva vai personiskas piederības datīva iespējamība saistījumos, bet par nepersonas lauku – saistījums ar *unanim* lauka nominatīvu. Tāds ir, piemēram, vārds *notikt, notikties*. Mūsdienu valodā vārdu *notikt* lieto tikai trešās personas formā. Ekscerpētajā materiālā tam konstatētā galvenā nozīme ir 'norisināties', un tā nav attiecināma uz dzīvām būtnēm, tā saistās tikai ar nepersonas lauka priekšmetu un parādību nosaukumiem: *notiek kāzas, notiek brīnums, notiek sacensības, notiek demonstrācija, uzbrukums, celtniecība, sanāksme, pārmaiņas* un vēl daudz kas cits. Taču šo vārdu iespējams attiecināt arī uz personu – tādā gadījumā tas saistās ar personas datīvu nosaukumu: *mums notika nelaime*. Saistījumā ar datīvu veidojas trīslocekļu izteikuma centrs: *mums šonakt te liela nelaime notikusi* ... (AU3,

96) *Kas gan viņam varēja notikt!* (AU3, 335) Verbam *notikties* mūsdienās ir arhaiska nozīme, un tas tiek lietots visai reti, galvenokārt sarunvalodā: *Ko var zināt, brīnumi jau vēl arvien notiekas.* (AU3, 128) Pie *notikties* nav konstatēts personas datīvs – tā vietā lietots prepozicionāls personas akuzatīvs ar ko: *Viņš nezina pats, kas ar viņu notiekas.* (AU2, 277).

Pie pārejas vārdiem varētu pieskaitīt arī trīspersonu vārdu trešās personas nozīmes tādiem vārdiem kā *atlēkt, uzmākties, piemesties, samesties*.

Verbs *atlēkt* trešajā personā lietots ar nozīmi 'būt – par materiālu izdevīgumu' kopā ar substantīviem *labums, kapeika* u. tml.: *Kur kāds grasis atlec, tur tas tev vienmēr būs klāt.* (AU3, 404) *Bērni palaikam tie vislielākie patmīļi, viņu draudzība un pieķeršanās allaž sveras uz to pusi, kur atlec kaut kāds labums.* (AU4, 520) Šis verbs tiek lietots arī saistījumā ar personas datīvu: *Tur tev atlēks kāds labums.*

Līdzīgi lieto arī vārdus *uzmākties, piemesties, samesties*.

Vārdu *uzmākties* lieto ar nozīmi 'radīt grūti pārvaramu nepatīkamu psihisku stāvokli'. Uzmācas *miegs, ģībonis, domas, jautājums* u. tml., bieži saistījumā ar personas datīvu: *Man sāka uzmākties tāds kā izmisuma ārprāts.* (Laic3, 421) *Agnesei uzmācās skumja garlaicība un nogurums.* (AS2, 180) .. *sametās vēss, jātniekiem sāka uzmākties drebuļi.* (AU3, 428)

Vārdu *piemesties* lieto trešajā personā ar nozīmi 'kļūt slims, dabūt slimību' kopā ar personiskas piederības datīvu: *Viņam piemetusies ļauna kaite.*

Vārda *samesties* trešās personas nozīme ir 'pēkšņi sākties – par psihofizisku stāvokli' kopā ar personiskas piederības datīvu un bieži arī ar attiecīgā stāvokļa kvalificētāju adverbu: *Man sametās auksti. Viņai sametās bail.* • *Ošu Anna vairs nesmējās, viņai sāka apnikt, pat tā kā īgni sametās.* (AU5, 596) *Tā kā karsti sametās biežajā kažokā.* (AU4, 613) *Pāris reižu izpeld no sniega virpuļiem kapsētas slaidais liepu un bērzu pudurs.. Drausmi sametas no šī vērpātās sakultā niknā klajuma.* (AU2, 341)

* * *

Trešās personas vārdu pētījums latviešu valodā liecina, ka latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās indoeiropiešu valodās, vārdu trešā persona formāli resp. gramatiski iekļaujas vārdu kopējās morfoloģiskajās paradigmās kā to sastāvdaļa, bet semantiski tā veido zināmu asimetriju, tiek lietota autonomi, kā viena forma – bez pirmās un otrās personas. Šī iemesla dēļ tā iekļaujas daudz plašākā semantisko lauku sistēmā nekā trīspersonu vārdu pilnajās paradigmās. Izejot ārpus personu lauka, tā funkcionē arī nepersonas semantiskajā laukā.

ILUSTRATĪVO PIEMĒRU AVOTI UN TO SAĪSINĀJUMI

<i>Originālliteratūra</i>	
Ē. Ādamsons, Izlase, R., 1957	Ād
A. Aizpuriete, Nakts peldētāja, R., 2000	Aizp
Apsīšu Jēkabs, Iz tautas bilžu galerijas – Stāsti, R., 1958	ApsJ
A. Arājs-Bērce, Stāsti un dzejas, R., 1951	A-B
Aspazija, Mana dzīve un darbi II, R., 1931	Asp1
Aspazija, Mana dzīve un darbi VI, R., 1940	Asp2
A. Austriņš, Kopoti raksti IV, R., 1931	Austr1
A. Austriņš, Puiškans, R., 1959	Austr2
A. Balodis, Cīņu un uzvaru gaismā, R., 1945	Bal
V. Belševica, Visu ziemu šogad pavasaris, R., 1955	Belš1
V. Belševica, Zemes siltums, R., 1959	Belš2
M. Bendrupe, Upe izkāpj no krastiem, R., 1957	Bendr
V. Bērce, Stipro spēks, R., 1948	VB1
V. Bērce, Rītdiena sākusies šodien, R., 1951	VB2
V. Bērce, Mēs – darba rūķi..., R., 1956	VB3
M. Birze, Pirmie ziedi, R., 1956	Birze
E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti II, R., 1947	B-U1
E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti IV, R., 1949	B-U2
E. Birznieks-Upītis, Kopoti rakstoši V, R., 1949	B-U3
E. Birznieks-Upītis, Pastariņa dienasgrāmata, R., 1958	B-U4
E. Birznieks-Upītis, Izlase, R., 1959	B-U5
R. Blaumanis, Nāves ēnā, R., 1936	Blaum1
R. Blaumanis, Andriksons, R., 1939	Blaum2
R. Blaumanis, Kopoti raksti I, R., 1941	Blaum3
R. Blaumanis, Stāsti un noveles, R., 1955	Blaum4
J. Breicis, Neparastā ekskursija, R., 1959	JBr
A. Brigadere, Triloģija, R., 1957	Brig1
A. Brigadere, Stāsti un noveles, R., 1958	Brig2
A. Brodele, Stiprie cilvēki, R., 1941	Brod
V. Brutāne, Dārzi plaukst, R., 1950	Brut
G. Cīrulis, Un vilņojas jūra tāltālu..., R., 1958	GCīr
A. Čaks, Aizslēgtās durvis, R., 1938	Čaks1
A. Čaks, Patrioti, R., 1948	Čaks2
A. Deglavs, Rīga I, R., 1951	Degl1
A. Deglavs, Rīga II, R., 1951	Degl2
Doku Atis, Mans dzīves rīts, R., 1950	DA
A. Dripe, Mežciema puikas, R., 1956	Dripe
A. Eglītis, Homo novus, R., 1992	AE
V. Eglons, Ceļš pa dzīvi, R., 1956	VEgl

J. Ezeriņš, Noveļu izlase, R., 1955	Ez
K. Fimbers, Ar karstām sirdīm, R., 1956	Fimb
J. Grants, Frontes stāsti, R., 1948	JGr1
J. Grants, Vēja pusē, R., 1949	JGr2
J. Grants, Aiz mums Maskava, R., 1954	JGr3
J. Grants, Ausma ceļā, R., 1959	JGr4
A. Grigulis, Vētrā, R., 1946	AGrig1
A. Grigulis, Ļeņina ielā deg spuldze, R., 1953	AGrig2
A. Grigulis, Dzejoļi, stāsti, lugas, R., 1956	AGrig3
A. Grigulis, Cilvēki dārzā, R., 1957	AGrig4
K. Grigulis, Zīlītes pirmā dziesma, R., 1957	KGrig1
K. Grigulis, Čivulītes īstās mājas, R., 1958	KGrig2
Ž. Grīva, Viņpus Pirenejiem, R., 1948	ŽGr1
Ž. Grīva, Dzīvības ceļš, R., 1953	ŽGr2
Ž. Grīva, Zem albatrosa spāniem, R., 1956	ŽGr3
Ž. Grīva, Vai tu esi cilvēks, R., 1958	ŽGr4
N. Ikstena, Dzīves svinēšana, R., 1998	Ikst
I. Indrāne, Dzirktis, R., 1959	Indr1
I. Indrāne, Lazdu laipa, R., 1963	Indr2
A. Jansons, Ķēņu ciems, R., 1950	Jans1
A. Jansons, Ķēņu ciems mostas, R., 1953	Jans2
J. Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata I, R., 1938	Jauns1
J. Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, R., 1957	Jauns2
J. Jaunsudrabiņš, Ar makšķeri, R., 1958	Jauns3
J. Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, R., 1957	Jauns4
K. Jokums, Izlase, R., 1959	KJ
S. Kaldupe, Grieze sauc, R., 1961	Kald
J. Kalniņš, Andrejs Pumpurs, R., 1964	Kaln
M. Kalndruva, Nemierīgais cilvēks, R., 1958	MK
V. Klīvers, Traktoru stacijas mazā saimniece, R., 1949	Klīv
E. Klusais-Eferts, Izlase, R., 1947	Kl-E
A. Krūklis, Putni, kas nepagurst, R., 1958	Krūklis
A. Kurcijs, Cūkgans, R., 1956	Kure1
A. Kurcijs, Dzīvības vārtos, R., 1956	Kure2
A. Kurcijs, Atmoda, R., 1957	Kure3
A. Kurcijs, Vienkāršā dzīve, R., 1959	Kure4
M. Ķempe, Rīta vējš, R., 1946	Ķempe1
M. Ķempe, Drauga vārdi, R., 1950	Ķempe2
M. Ķempe, Dzejas, R., 1955	Ķempe3
V. Lācis, Noveles un stāsti, R., 1946	VL1
V. Lācis, Zvejnieka dēls I un II, R., 1947	VL2
V. Lācis, Vētra II, R., 1947	VL3
V. Lācis, Putni bez spāniem, R., 1949	VL4
V. Lācis, Vētra I, R., 1950	VL5
V. Lācis, Vanadziņš, R., 1952	VL6

J. Laganovskis, Kad vēji šalc, R., 1956	JLag
V. Lagzdīņš, Teltis pie upes, R., 1958	Lagzd1
V. Lagzdīņš, Pārbaude, R., 1959	Lagzd2
L. Laicens, Kliedošie korpusi, R., 1955	Laic1
L. Laicens, Akmens logā, R., 1956	Laic2
L. Laicens, Raksti I, R., 1958	Laic3
I. Lēmanis, Nomales vējos, R., 1940	Lēm1
I. Lēmanis, Pa dzīves ceļiem, R., 1948	Lēm2
I. Lēmanis, Cietās rokas, R., 1950	Lēm3
I. Lēmanis, Stāstu izlase, R., 1954	Lēm4
O. Lisovska, Priedes kalnā, R., 1959	Lis
I. Lubējs, Satikšanās, R., 1959	Lub
V. Lukss, Skarbums, R., 1941	Lukss1
V. Lukss, Sniga sniegi, R., 1943	Lukss2
V. Lukss, Dzejas, R., 1951	Lukss3
Mākonis, Izlase, R., 1957	Māk
I. Meldere, Stāsti, R., 1959	Meld
I. Muižnieks, Dzīvais tilts, R., 1950	Muižn
J. Niedre, Rūdiņuma gadī, R., 1957	JN1
J. Niedre, 33 stāsti, R., 1959	JN2
L. Paegle, Dzeja, R., 1945	LP1
L. Paegle, Proza, R., 1949	LP2
L. Paegle, Stāsti, R., 1950	LP3
Pērsietis, Izlase, R., 1951	Pērs
V. Plūdonis, Poēmas, R., 1954	Plūd1
V. Plūdonis, Dzeja un proza, R., 1955	Plūd2
V. Plūdonis, Mazā Anduļa pirmās bērnības atmiņas, R., 1957	Plūd3
J. Poruks, Reālistiski stāsti, R., 1953	JPor
L. Purs, Gadu gaitā, R., 1957	Purs
J. Rainis, Kopoti raksti I, R., 1947	Rainis1
J. Rainis, Kopoti raksti II, R., 1948	Rainis2
J. Rainis, Kopoti raksti V, R., 1949	Rainis3
J. Rainis, Kopoti raksti VIII, R., 1950	Rainis4
J. Rainis, Kopoti raksti XII, R., 1951	Rainis5
G. Repše, Īkstīte, R., 2000	GR
Dz. Rinkule, Vēl tālu jāiet, R., 1955	DzR1
Dz. Rinkule, Pagriezieni, R., 1956	DzR2
P. Rozītis, Valmieras puikas, R., 1957	PRoz1
P. Rozītis, Ceplis, R., 1949	PRoz2
M. Rudzītis, Dzimtā zeme, R., 1946	Rudz1
M. Rudzītis, Nāves vilciens, R., 1947	Rudz2
M. Rudzītis, Mūsu darbs un laime, R., 1956	Rudz3
A. Sakse, Pret kalnu, R., 1955	AS1
A. Sakse, Dzirksteles naktī, R., 1951	AS2
A. Sakse, Lūzums, R., 1949	AS3

A. Sakse, Lidojums uz mēnesi, R., 1958	AS4
E. Salenieks, Soli pa solim, R., 1952	Salen
A. Saulietis, Raksti III, R., 1923	Saul1
A. Saulietis, Raksti V, R., 1924	Saul2
A. Saulietis, Aiz sniega un tumsas, R., 1958	Saul3
B. Saulītis, Miegamice, R., 1956	BSaul1
B. Saulītis, Cīruļu putenis, R., 1956	BSaul2
B. Saulītis, Neaizmirstamie, R., 1953	BSaul3
R. Sēlis, Burši un zeļļi, R., 1941	Sēlis1
R. Sēlis, Silaines muiža, R., 1948	Sēlis2
A. Skalbe, Atlido dzērves, R., 1956	ASk
K. Skalbe, Pasakas, R., 1957	Skalbe
Z. Skujiņš, Esmu dzimis bagāts, R., 1956	ZSk1
Z. Skujiņš, Ceļi un krustceļi, R., 1954	ZSk2
Z. Skujiņš, Kolumba mazdēli, R., 1961	ZSk3
J. Stulpāns, Vējš pār ezeru, R., 1958	Stulp
J. Sudrabkalns, Spārnotā armāda, R., 1920	JSudr1
J. Sudrabkalns, Viena bezdelīga lido, R., 1937	JSudr2
J. Sudrabkalns, Brāļu saimē, R., 1947	JSudr3
J. Sudrabkalns, Karogī sasauca, R., 1950	JSudr4
J. Sudrabkalns, Bezdelīgas atgriežas, R., 1951	JSudr5
J. Sudrabkalns, Kopoti raksti II, R., 1958	JSudr6
Sudrabu Edžus, Izlase, R., 1952	SudrE
K. Štrāls, Saulē un ēnās, M., 1956	KŠtr1
K. Štrāls, Karš, R., 1957	KŠtr2
Ā. Talcis, Manas raibās dienas, R., 1958	ĀT
A. Upīts, Jauni avoti, R., 1909	AU1
A. Upīts, Ziemeļa vējš, R., 1921	AU2
A. Upīts, Pirmā nakts, R., 1937	AU3
A. Upīts, Zaļā zeme, R., 1945	AU4
A. Upīts, Plaisa mākoņos, R., 19551	AU5
A. Upīts, Kopoti raksti VII, R., 1949	AU6
A. Upīts, Kopoti raksti VIII, R., 1950	AU7
A. Upīts, Kopoti raksti IX, R., 1950	AU8
A. Upīts, Kopoti raksti XV, R., 1951	AU9
A. Upīts, Sūnu ciema zēni, R., 1956	AU10
A. Upīts, Noveles, Izlase, R., 1960	AU11
L. Vāczemnieks, Vasara Ziedu ciemā, R., 1958	Vācz
Valdis, Staburaga bērni, R., 1955	Valdis
J. Vanags, Stāsti par Daugavu, R., 1948	JV1
J. Vanags, No Neretas līdz jūrai, R., 1951	JV2
J. Vanags, Stāsti par Daugavu un Lielupi, R., 1954	JV3
J. Vanags, Mazā Mikiņa lielie darbi, R., 1955	JV4
J. Vanags, Klibais vilks, R., 1958	JV5
J. Vanags, Zeme, R., 1963	JV6

J. Vanags, Izlase, R., 1953	JV7
Ē. Vilks, Cilvēki ar vienu patiesību, R., 1949	Vilks1
Ē. Vilks, Rudens dienās, R., 1955	Vilks2
Ē. Vilks, Zaļais koks, R., 1960	Vilks3
Zeiboltu Jēkabs, Raksti III, R., 1956	Zeib1
Zeiboltu Jēkabs, Raksti IV, R., 1956	Zeib2
D. Zigmonte, Bērni un koki aug pret sauli, R., 1959	Zigm
<i>Rakstu krājumi; laikraksti, žurnāli</i>	
Bērnība	Bērn
Ciņa	C
Karogs	Kar
Liesma	Liesma
Literatūra un Māksla	LitM
Padomju Jaunatne	Jaunatne
Padomju Latvijas Sieviete	Sieviete
Rīgas Balss	RB
Zvaigzne	Zv
<i>Zinātniskā un populārzinātniskā literatūra</i>	
A. Kalniņš, Medības un medību saimniecība, R., 1958	Med
V. Tetjurovs, Botānika, R., 1956	Botānika
E. Vimba, Sēnes uzturā, R., 1954	Sēnes

Citi saīsinājumi, simboli un īpašas tehniskas zīmes

Saīsinājumi¹⁵

anim – dzīva radība,	unanim – (nedzīvs) priekšmets vai parādība,
botan – augs,	unhum (nepersona) – dzīva radība vai nedzīvs veidojums,
hum – cilvēciska būtne (cilvēks – persona),	zool – dzīvnieks (atšķirībā no cilvēka).
hum act – aktīva persona,	
hum pass – pasīva persona,	

Nosacītas zīmes:

→ modelī rāda atkarību starp komponentiem, kas vērsta uz otru komponentu bultiņas virzienā;

↔ rāda abpusēju atkarību starp diviem komponentiem.

Kvadrātiekvāš [ ] modeļos likti fakultaīvi komponenti.

Punkts • likts pirms citēta piemēra (vai to grupas), lai to nodalītu no pašas autores piemēriem.

[tā] citātos parasti dots atsevišķos gadījumos aiz arhaiskām un tml. nenormētām formām.

¹⁵ Ilustratīvo piemēru avotu saīsinājumus skat. avotu sarakstā.

Simboli:

- A – aktants resp. agenss,
 AS¹ – primārais agenss – subjekts nominatīvā,
 AS² – sekundārais agenss – subjekts datīvā,
 AS³ – terciārais subjekts.
- AO – aktants ar objekta nozīmi,
 AO¹ – primārs iedarbības objekts,
 AO² – sekundārs objekts – pacienss,
 AO^a – sekundārs objekts ar adresāta nozīmi,
 AOⁱ – sekundārs iedarbības objekts ar līdzekļa, instrumenta nozīmi.
- AP – aktants ar perifērisku nozīmi,
 AP₁ – perifērisks aktants ar vietas nozīmi,
 AP₂ – perifērisks aktants ar laika nozīmi,
 AP₃ – perifērisks aktants ar nolūka nozīmi.
- D – darbība,
 D_a – aktīva darbība,
 D_s – stāvoklis, sajūta vai izjūta,
 D_p – process.
- P – patstāvīgs struktūras komponents ar situatīvu nozīmi,
 P_t – patstāvīgs situatīvs komponents ar temporālu resp. laika nozīmi,
 P_l – patstāvīgs situatīvs komponents ar lokālu resp. vietas nozīmi,
 P_m – patstāvīgs situatīvs komponents ar modālu resp. veida nozīmi.
- V – verbs,
 Vf – verba finītā forma; Vf₃ – verba trešās personas forma.

Izmantotā literatūra

- Beitiņa M.** Eksistenciālie verbi. – Semantikas problēmas. – R.: LVU, 1982, 190.–198. lpp.
- Bojāte A.** Datīva locījuma nozīme tiešajā verbālajā pārvaldījumā jaunstrāvnieku publicistiskajos darbos (“Dienas Lapā”). – P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti, XXV sēj., III A sērija, R., 1958, 91.–114. lpp.
- Bojāte A.** Akuzatīva locījumu nozīmes tiešajā verbālajā pārvaldījumā jaunstrāvnieku publicistiskajos rakstos (“Dienas Lapā”). – P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti, XXX sēj., 4. A sērija, R., 1959, 55.–68. lpp.
- Bojāte A.** Prepozicionālā datīva un akuzatīva nozīmes laikraksta “Dienas Lapa” publicistiskajos rakstos. – Latviešu valodas jautājumi. – R.: LVU, 1963, 69.–99. lpp.
- Ceplīte B.** Noteiktības un nenoteiktības kategorija. – Latviešu valodas un literatūras problēmas. – R: Zvaigzne, 1970, 30.–41. lpp.
- Daugats E.** Semantisko lauku teorijas vēsture. – Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi. – R: Zvaigzne, 1975, 3.–53. lpp.
- Endzelīns J., Mīlenbahs K.** Latviešu gramatika. – R., 1907. – 248 lpp.
- Endzelīns J.** Latviešu valodas gramatika. – R., LVI, 1951. – 1100 lpp.
- Freimane I.** Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu valodā biedrojas ar ģenitīvu. – LPSR ZA Vēstis 1963, № 11, 52.–62. lpp.
- Freimane I.** Mūsdienu latviešu literārās valodas vienpersonas verbu fonētiskie un morfoloģiskie varianti. – LPSR ZA Vēstis, 1964, № 3, 48.–54. lpp.
- Freimane I.** Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. – LPSR ZA Vēstis 1965, № 1, 51.–60. lpp.
- Freimane I.** Skaņu verbu lietošana virzības nozīmē. – Latviešu valodas kultūras jautājumi, R.: Liesma, 1966, 116.–123. lpp.
- Freimane I.** Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā apzīmē dabas parādības. – P. Stučkas LVU Zin. Raksti, 1968, 86. sēj. Latviešu leksikas attīstība, 119.–158. lpp.
- Freimane I.** Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība. – Verbu un frazeoloģismu saistāmība. – R.: LVU izd., 1975, 3.–56. lpp.
- Freimane I.** Latviešu valodas skaņu verbi. – R.: LVU izd., 1983. – 66 lpp.
- Freimane I.** Latviešu valodas skaņu verbi: Distributīvs raksturojums. – R.: LVU izd., 1984. – 93 lpp.
- Freimane I.** Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. – R.: LVU izd., 1985. – 106 lpp.
- Freimane I.** Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. – R.: Zvaigzne, 1993. – 470 lpp.
- Grabis R.** Pārskats par 17. gs. latviešu valodas gramatikām. – LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti, 5. – R., 1955, 205.–266. lpp.
- Kalnača A.** Lietvārda locījumu formu konkurence latviešu valodā. – Linguistica Lettica, R.: Latviešu valodas institūts, 2002, № 10, 135.–161. lpp.

- Kalnača A.** Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpausme un attieksmes latviešu valodā. – *Baltistica IX 2000. Starptautiskais baltistu kongress “Baltu valodas laikmetu griežos”*: Referātu tēzes. – R.: LU Latviešu valodas institūts, 2000, 123.–124. lpp.
- Kalnača A.** Morfēmika un morfonoloģija. – R.: LU Akadēmiskais apgāds, 2004. – 127 lpp.
- Kārklīņš J.** Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā : Filol. zin kandidāta disertācija. – R., 1952. (Manuskripts LU Zinātniskajā bibliotēkā.)
- Kārklīņš J.** Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkopu teikumos ar verbālu izteicēju. – Teikuma uzbūve, R.: LPSR ZA izd., 1964, 67.–86. lpp.
- Kārklīņš J.** Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē, 1. daļa. – R.: LVU izd. – 87 lpp.
- Kārklīņš J.** Infinitīva sintaktiskās potences. – R: LVU izd., 1976. – 14.–93. lpp.
- Lagzdiņa S.** Mūsdienu principu izmantošanas iespējas latviešu valodas vārdšķiru klasifikācijā. – *Linguistica Lettica*, R.: Latviešu valodas institūts, 1998, № 3, 125.–139. lpp.
- Laua A.** Latviešu leksikoloģija. – R.: Zvaigzne, 1981. – 288 lpp.
- Loja J.** Valodniecības pamatjautājumi. – R.: Zinātne, 1968. – 313 lpp.
- Mīlenbahs K.** Teikums. – R., 1898. – 104 lpp.
- Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 1.**: Fonētika un morfoloģija. – R: LPSR ZA izd., 1959. – 830 lpp.
- Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2.**: Sintakse. – R: LPSR ZA izd., 1962. – 931 lpp.
- Ozola Ā.** Par verba transitivitāti un intransitivitāti. – Semantikas problēmas. – R.: Zvaigzne, 1970, 95.–102. lpp.
- Ozols A.** Latviešu tautasdziesmu valoda. – R: LVI, 1961. – 435 lpp.
- Ozols A.** Vārds datīvā kā teikuma loceklis. – P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti, XVI sējums, 1957, 7.–81. lpp.
- Saule-Sleine M.** Daži vērojumi par valodu un stilu A. Upīša romānā “Plaisa mākoņos” –Tautas rakstnieka A. Upīša 75 gadi, R.: LVI, 1952, 407.–439. lpp.
- Paegle Dz.** Latviešu literārās valodas morfoloģija. 1. daļa. – R.: Zinātne 2003. – 240 lpp.
- Valdmanis J.** Vārdformas nozīme kā propozīcijas funkcija. – Semantikas problēmas, R.: LVU, 1982, 199.–203. lpp.
- Bielenstein A.** Lettische Grammatik – Mitau, 1863. – 432 S.
- Brugmann K.** Die Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen. – Berlin und Leipzig, 1925. – 229 S.

- Faber P., Mairal R.** The Paradigmatic and Syntagmatic Structure of the Semantic Field of Existence in the Elaboration of a Semantic Macronet. – Studies of Language. Vol. 21 № 1, 1997, pp. 129–167.
- Goddard C.** Semantic Analysis: A Practical Introduction. – Oxford, 1998. – 411 p.
- Helbig G., Buscha J.** Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1972. – 629 S.
- Helbig G.** Beiträge zur Klassifizierung der Wortarten. – Leipzig, 1977.
- Korrody H.** Das Subjekt der sogenannten impersonalen Verben. – Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Göttingen, 1925.
- Siewierska A.** Person. – Cambridge, 2004. – 327 p.
- Stender G. Fr.** Neue vollständigere Lettische Grammatik. – Braunschweig, 1761. – 220 S.
- Stender G. Fr.** Lettische Grammatik. 2. Aufl. von dem Verfasser selbst verbessert, vermehret und von neuen umgearbeitet. – Mitau, 1783. – 312 S.
- Wierzbicka A.** Semantics: Primes and Universals. – Oxford – New York, 1996. – 500 p.
- Žiugžda J.** Lietuvių kalbos gramatika, 1. Fonetika ir morfologija. 3. leid. – Vilnius: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1947.
- Андреев В. Ф.** Знаменательные и служебные слова в русской речи. – Журнал министерства народного просвещения, С. Петербург, 1895, № 9. с. 239–279.
- Апресян Ю. Д.** Лексическая семантика.: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
- Арутюнова Н. Д.** Язык и мир человека. 2-е изд. - М. : Языки русской культуры, 1999. – 895 с.
- Бенвенист Э.** Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
- Бехерт И.** Эргативность как исходный пункт изучения прагматической основы грамматических категорий. – Новое в зарубежной лингвистике, М.: Прогресс, 1982, с. 441–431.
- Богданов В. В.** Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Ленингр. ун-тет, 1977. – 204 с.
- Бондарко А. В., Буланин Л. Л.** Русский глагол. – Л. : Просвещение, 1967. – 192 с.
- Бондарко А. В.** К теории поля в грамматике – залог и залоговость. – Вопросы языкознания, 1972, № 3, с. 20–35.
- Бондарко А. В.** Принципы построения функциональной грамматики современных славянских языков. – Грамматическое описание славянских языков. – М.: Наука, 1974, с. 23–31.

- Бондарко А. В.** О структуре грамматических категорий. – Вопросы языкознания, 1981, № 6, с. 17–28.
- Бондарко А. В.** Категориальные ситуации (К теории функциональной грамматики.) – Вопросы языкознания, 1983, № 26, с. 20–32.
- Бондарко А. В.** Грамматическая форма и контекст (О понятиях «частное значение», «функция грамматической формы» и «категориальная ситуация».) – Русский язык: Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. – М.: Наука, 1984, с. 13–32.
- Бурлакова В. В.** Морфолого-синтаксические характеристики личных местоимений 3-го лица единственного числа в древнеанглийском языке. – Взаимодействие языковых структур в системе. вып. 4. – Ленинград: изд. Ленинградского ун-та, 1980, с. 41–44.
- Буслаев Ф. И.** Историческая грамматика русского языка, ч. 1-2. – М., 1863. – 260 с.
- Буслаев Ф. И.** Историческая грамматика русского языка, ч. 2, изд. 2-ое. – М., 1863. – 374 с.
- Васильев Л. М.** Семантика русского глагола. – М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.
- Вежбицкая А.** Дескрипция или цитация. – Новое в зарубежной лингвистике, вып. Х111: логика и лингвистика. – М.: Радуга, 1982, с. 237–262.
- Вежбицка А.** Из книги «Семантические примитивы». – Семиотика. – М.: Радуга, 1983, с. 225–252.
- Вежбицкая А.** Сравнение – градация – метафора. – Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990, с. 133–152.
- Виноградов В. В.** Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
- Гак В. Г.** Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания. – Семантическая структура слова. – М., 1971, с. 78–96.
- Гак В. Г.** Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1981. – 208 с.
- Гак В. Г.** Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2000. – 832 с.
- Галкина-Федорук Е. М.** Безличные предложения в современном русском языке. – М., Изд. Москв. ун-та 1958. – 332 с.
- Гвоздев А. Н.** Очерки по стилистике русского языка. Изд. 2-шу. – М., 1955.
- Гвоздев А. Н.** Современный русский литературный язык, ч. 1: Фонетика и морфология. – М., 1958. – 406 с.
- Гвоздев А. Н.** Современный русский литературный язык, ч. 2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 302 с.

- Грамматика русского языка, т. 1: Фонетика и морфология. – М.: изд. АН СССР, 1952. – 420 с.
- Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
- Грамматика современного литовского языка. – Вильнюс: Моклас, 1985 – 800 с.
- Гречко В. К. Грамматическое поле предложения и его периферия. (На материале научного стиля немецкого языка). – Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – М.: Наука, 1981, с. 6–14.
- фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
- Ермакова О. П. О некоторых синтаксических функциях инфинитива. – Известия АН СССР, серия литературы и языка, т. 22, вып. 5, 1963, с. 415–422.
- Земский А. М. Глагол: Учебное пособие по русскому языку, вып. 8. – М.: Правда, 1945.
- Ильенко С. Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности. – Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука. 1975, с. 154–159.
- Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким: Морфология, 2. – Братислава: изд. Словацкой академии наук, 1960.
- Калинин И. В. Морфология глагола. – Горький, 1957. – 119 с.
- Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис. – М.: Наука, 1986. – 206 с.
- Колшанский Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975 – 231 с.
- Курилович Е. Основные структуры языка: словосочетание и предложение. – Очерки по лингвистике. М.: Изд. иностр. лит-ры, 1962, с. 48–56.
- Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая – Очерки по лингвистике. М.: Изд. иностр. лит-ры, 1962, с. 57–70.
- Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
- Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 1974. – 159 с.
- Липатов А. Т. Лексико-семантические группы слов и моносемные поля синонимов. – Филологические науки 1981, № 26 с. 51–57.
- Ломоносов М. В. Российская грамматика. – Сочинения т. 4, Санкт-Петербург, 1898.
- Льюиз Д. Общая семантика. – Семиотика. – М.: Радуга, 1983 – с. 253–248.
- Матвеева-Исаева Л. В. Грамматические категории. – Ученые записки Ленинградского пед. института им. А. И. Герцена, т. 104, 1955.

- Мельчук И. А.** Курс общей морфологии, т. 2 ч. 2: Морфологические значения. Москва-Вена 1998. – 543 с.
- Мейе А.** Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М.-Л., 1938. – 511 с.
- Мешанинов И. И.** Глагол. – Л.: Наука, 1982. – 272 с.
- Моисеев А. И.** О грамматической категории. – Вестник Ленинградского гос. ун. та, 1956, № 2, с. 117–128.
- Моисеев А. И.** Синтаксические особенности инфинитива в современном русском языке. – Русский язык в школе, 1957, № 6, с. 15–19.
- Москальская О. И.** Проблемы системного описания синтаксиса. – М.: Высшая школа, 1974. – 156 с.
- Нехендзи Б. Д.** О структуре безличных предложений в современном французском языке. – Ученые записки Ленинградского ун-та, № 283, серия филологических наук, вып. 56, 1961.
- Никитевич В. М.** Грамматические категории в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1963. – 246 с.
- Никитин М. В.** Курс лингвистической семантики. – Санкт-Петербург: Научный центр проблем диалога, 1997. – 757 с.
- Ничман З. В.** К вопросу о лексико-семантических группах слов. – Научные труды Новосибирского гос. Педагогического ин-та, 1973, вып. 91: Проблемы русского языка, с. 4.–19.
- Падучева Е. В.** О семантике синтаксиса: Материалы к трансформационной грамматике русского языка. – М.: Наука, 1974. – 292 с.
- Падучева Е. В.** Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 607 с.
- Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.
- Пирс Ч. С.** Из работы «Элементы логики. Grammatica speculativa.» – Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – с. 151–210.
- Плунгян В. А.** Общая морфология: введение в проблематику. – М. 2000. – 383 с.
- Польдауф И.** Третий синтаксический план. – Языкознание в Чехословакии, М.: Прогресс, 1978, с. 302–320.
- Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике, т. 1–2. – Харьков, 1899. – 671 с.
- Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике, т. 1–2. М., 1958. – 536 с.
- Потебня А. А.** Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999 – 269 с.
- Реформатский А. А.** Введение в языкознание. – М., 1960. – 431 с.
- Сильницкая Г. В., Сильницкий Г. Г.** Модель глагольного действия и семантическая классификация глаголов с предикатными актантами. Раздел

- 1, гл. 2, с. 28–41 – Категория глагола и структура предложения. – Л.: Наука, 1983.
- Солнцев В. М.** К вопросу о семантике, или языковом значении. – Проблемы семантики. М.: Наука, 1974, с. 3–11.
- Солнцев В. М.** Язык как системно-структурное образование. М.: Наука, 1977. – 341 с.
- де Соссюр Ф.** Курс общей лингвистики. – Ф. де Соссюр, Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977, с. 7–285.
- Стеблин-Каменский М. И.** Древнеисландский язык. – М., 1955. – 287 с.
- Степанов Ю. С.** Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
- Сусов И. П.** Семантическая структура предложения (На материале простого предложения в современном немецком языке) – Тула, 1973. – 141 с.
- Сусов И. П.** Глубинные аспекты семантики предложения. – Проблемы семантики. – М.: Наука, 1974, с. 58–65.
- Сусов И. П.** Формальные и семантические аспекты предложения. – Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л., 1975, с. 68–72.
- Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность.** – Ленинград: Наука, 1990. – 263 с.
- Тестелец Я. Г.** Введение в общий синтаксис. – М., 2001. – 797 с.
- Тондл Л.** Проблемы семантики. – М.: Прогресс, 1975. – 484 с.
- Успенский В. А.** К понятию диатезы. – Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. – Л., 1977, с. 65–84.
- Уфимцева А. А.** Опыт изучения лексики как системы. – М.: Наука, 1962. – 131 с.
- Филин Ф. П.** О лексико-семантических группах слов. – Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957, с. 523–538.
- Химик В. В.** Категория субъективности и ее выражение в русском языке. – Л.: изд. Ленинградского ун-та, 1990 – 181 с.
- Чейф У.** Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
- Шахматов А. А.** Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – 620 с.
- Шведова Н. Ю.** Место семантики в описательной грамматике (синтаксис). – Грамматическое описание славянских языков. – М.: Наука, 1974, с. 105–121.
- Шмелев Д. Н.** Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

- Шмелев Д. Н.** Стилистическое употребление форм лица в современном русском языке. – Избранные труды по русскому языку. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – с. 289–310.
- Штеллинг Д. А.** О неоднородности грамматических категорий. – Вопросы языкознания, 1959, № 1, 55–60.
- Шутова Е. И.** Вопросы теории синтаксиса: На основе сопоставления китайского и русского языков. М.: Наука, 1984. – 261 с.
- Щерба Л. В.** О частях речи. – Русская речь. Под. ред. Л. В. Щербы. Новая серия, 2. – Ленинград, 1928.
- Яниш В. Б.** Безличные глаголы и происхождение латинского пассива. – Научные записки Киевского гос. ун-та, т. 18, вып. 8: Сборник филологического факультета № 15, 1960.

Skolu gramatikas

- Stērste A.** Latviešu valodas mācība: Sistemātisks kurss. 1. d. / Etimoloģija. – Rīgā un Tērbatā, 1879.
- Stērste A.** Latviešu valodas mācība: Sistemātisks kurss. 2. un 3. d. Sintakse un ortogrāfija. – Rīgā un Tērbatā, 1880.
- Stērste A.** – skat.: Vadonis latviešu valodas mācībā tautas skolām, Stērstu Andreja sastādīts. – Rīgā un Tērbatā, 1882.
- Endzelīns J., Mīlenbahs K.** Latviešu valodas mācība. – R., 1907.
- Freidenfelds I., Jankevics A., Kārklīņš J., Laua A., Martinsone I., Soida E.** Latviešu valodas mācība. – R., 1962.
- Freidenfelds I., Jankevics A., Kārklīņš J., Laua A., Martinsone I., Soida E.** Latviešu valodas mācība. – R., 1967.
- Gailums K., Vilāns O.** Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei. – R.: LVI, 1961.
- Grabis R., Ārensone G., Niedra V.** Latviešu valodas gramatika V–VIII klasei. – R., 1958.
- Grabis R., Niedra V., Zirne E.** Latviešu valodas mācība 5.–8. klasei. – R., 1963.
- Grabis R., Niedra V., Zirne E.** Latviešu valodas mācība 5.–8. klasei. – R.: Zvaigzne, 1968.
- Latviešu valoda 7.–9. klasei.** – R.: Zvaigzne, 1975.
- Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilāns O.** Latviešu valodas mācības pamatkurss. – R.: Zvaigzne, 1978.

Vārdnīcas

- Ahmanova** – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.
- Blese** – Blese E. Pareizrakstības vārdnīca. – R.: Valters un Rapa, 1939. – 263 lpp.

- EH** – Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. – 1. sēj.: R.: Kultūras fonds, 1934–1938., 2. sēj.: R., 1946.
- Krievu valoda: enciklopēdija** – Русский язык: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 271 с.
- LVV** – Latviešu valodas vārdnīca. – R.: Avots, 1987. – 883 lpp.
- LLVV** – Latviešu literārās valodas vārdnīca. – R.: Zinātne – 1. sēj. 1972., 2. sēj. 1973., 3. sēj. 1975., 4. sēj. 1980., 5. sēj. 1984, m 6₁ sēj. 1980., 6₂ sēj. 1987, 7₁ 1989.
- LVPV** – Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca – sast. L. Ceplītis, D. Guļevska, A. Miķelsone, T. Porīte – R.: Avots, 1981. – 358 lpp.
- LVPPV** – Ceplītis L., Miķelsone A., Porīte T., Raģe S. Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca. – R.: Avots, 1995. – 945 lpp..
- ME** – Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. – 1. sēj. R.: Izglītības ministrija, 1923–1925; 2. sēj. R.: Kultūras fonds, 1925–1927; 3. sēj. R.: Kultūras fonds, 1927–1929; 4. sēj. R.: Kultūras fonds, 1929–1932. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns.
- MLVPV** – Mūsdienu latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. Sast. L. Ceplītis D. Guļevska, A. Miķelsone, T. Porīte. – R.: Jumava, 1996. – 624 lpp.
- Palīgs LP** – Guļevska D., Miķelsone A., Porīte T. Palīgs latviešu valodas pareizrakstībā. – R.: Avots, 2000. – 472 lpp.
- PR** – Pareizrakstības rokasgrāmata. Sast. L. Ceplītis, D. Guļevska, A. Miķelsone, T. Porīte. – R.: Avots, 1981, 1996. – 207 lpp.
- Rūķe** – Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. – R.: Izglītības un kultūras ģenerāldirekcija, 1942. – 98 lpp.
- SV** – Svešvārdu vārdnīca – R.: Jumava, 1999. – 879 lpp.

Summary

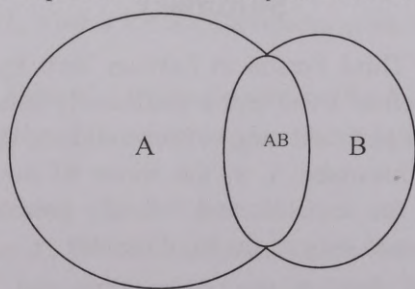
The monograph “Third Person in Latvian Verb System” is an original research with a theoretical trend and a sufficiently solid base of illustrative linguistic material. A significant range of semantic and grammatical problems refers to the theme discussed, i. e. the status of the third person in the system of verbs, and the semantic and formally grammatical inclusion and functioning of verbs used only in the third person.

The problems of third-person verbs have not been discussed yet theoretically in an all-round manner in Latvian linguistics; there are only fragmentary descriptions in the reviews of morphological paradigms in Latvian grammar books and different publications thematically referring to the problem discussed. The author has tried to use these books and publications correspondingly to develop the theme.

The research was done in a long span of time, actively working on it in two stages with a long stretch of time between them. In the first stage the author used the term *one-person verbs* (in the candidate's thesis *One-person Verbs in Modern Latvian Literary Language*, 1967). On the basis of the matters marked there, the author later researched the semantic classification and connection of verbs as well as the theory of valency and syntax of simple sentences. One of lexico-semantic types of Latvian verbs used in the third person – onomatopoeic verbs – is researched in detail.

The research in the present reading, i. e. in the monograph *Third Person in Latvian Verb System* both theoretically and methodologically highly differs from the first steps forty years ago. The author has reasonably omitted using the term *one-person verbs* and deals with *third-person verbs* working out a general person and no person field theory.

The person's role appears in the use of linguistic means objectively dividing actual reality into two big semantic spheres surrounding all our life. They are, firstly, a no person's sphere made up by the many-sided, extensive world of objects and phenomena and the living world independent of humans, and, secondly, a person's sphere with many-sided and rather complicated attitudes both inside the sphere itself and to the no person's sphere. There are different transitional stages and layers between the two main semantic spheres of our life. Therefore, from a person's point of view the world exists in two basic ways: a) as the world of objectively motivated things and phenomena and b) as the person's subjectively based and socially conditioned internally conscious world with all person's peripetia of attitude to other persons and the objectively existing surrounding world. Each of them has its own independent sphere but there is also a contiguity sphere between the two which can be depicted schematically as follows:

A – surrounding sphere existing objectively

B – person's subjective internal sphere

AB – the contiguity zone of both spheres

Person's presentation in language is explained depending on belonging to one of the spheres. The possibility to use a person in all three verb forms

is attributed only to a person as an intelligent, intellectually developed being (see sphere A), but the possibility to use the forms of only the third person – to a less extent – becomes apparent both in the person sphere and mainly in the functioning of verb in the no person sphere distanced from the person, in the field of outer world (see sphere B). The person's acting sphere widens when a person cognizes the surrounding outer world.

In the research the theory of language levels has been used as the fundamental postulate and it has been developed by using contemporary research methods, mainly the method of identifying oppositions and the method of component analysis.

The main problems developed in the research are as follows.

In Chapter 1 a person is dealt with from a grammatical aspect namely, as a grammatical category advancing the notion of person field into the system of semantic grammatical attitudes of language. The chapter presents the conception of this field and typology advancing the verbs used in the third person as a special and important type of verbs. The characteristic derivative and formally variable features of the third person verbs are also described there.

Chapter 2 somewhat differs from other chapters in its trend – it gives a very brief historic excursus into the typology of the third person verbs. It is done to remind the reader of some traditionally used and well-known things about so called no person and one-person verbs in linguistics and thus facilitate to understand the analysis of the third person verbs in linguistics dealt with in the next chapters.

Chapter 3 is entirely devoted to the status of the third person verbs in Latvian grammatical system of verbs, in the person's grammatical field. The chapter gives the functionally grammatical characteristics of morphological forms and syntactic peculiarities of verbs researched.

Person's semantic field is dealt with in chapter 4. It characterises syntagmatic and paradigmatic attitudes in vocabulary. The person's verb field is sorted out according to the element '*person*' and the main lexical semantic types of this field are discussed here, emphasising the importance of dialogue in the person's interpretation of meanings.

Chapter 5 is also devoted to the person verbs as a semantically motivated part of the common system of verbs. Here the person's field of verbs is described in total showing its two main parts – the active person's field and the passive person's field of three-person verbs. The third person verbs represent the passive person's field. The active person's field is sketched in general outlines to illustrate the background against which the author has

built the understanding of the third person verbs both in the person's and no person's field. The third person verbs referring to the passive person's field make up a rather strictly marked off microsystem of verbs.

Chapter 6 presents a very rich material on the third person verbs which do not belong to the third person's field but form a no person's, i. e. zero person's semantic field in the sphere of both animate nature and objects and phenomena. There are a lot of them and they have a widely ramified semantics forming a wide net of semantic microfield but they have a very poor formal structure and a narrow grammatical functional sphere.

Moreover, the research also sketched the possible functioning of third person verbs which belong to definite lexico-semantic types in other associatively conditioned microfields.

The monograph *Third Person in Latvian Verb System* is intended for a rather wide circle of readers with philological and linguistic interests. It may be useful in stimulating research. It could be especially important to the university lecturers and students in acquiring different courses in synchronic linguistics, e. g. modern Latvian lexicology, morphology and syntax, and in working out special courses as well. The monograph may form a deeper insight into the corresponding problems and help work out a course for Master's degree.

The long period at which the research was done has affected the selection and use of the illustrative material. As the basis of illustrative material the author has used the excerpts from original literature written by 86 authors as well as examples from collected articles, journals, newspapers and science fiction in the cases that they could not be found in belles-lettres but exist in the language system. The author chose the examples according to their compliance to the conclusions reached in the linguistics analysis. This choice has nothing to do with the place of the works cited in some other scale of values. In the first stage of research the author had the chance to use the file excerpts made up in the mid-20th century (approximately in 1965) from the needs of *Dictionary of Latvian Literary Language* by then Academy of science of LSSR. The author has excerpted on her own choice A. Upīts' prose which is rich in the use of third person verbs. All the analyses verbs are compared with *Dictionary of Latvian Language* by K. Mīlenbahs, edited, supplemented and continued by J. Endzelīns (R., 1923–1932), and with E. Hauzenberga's supplements and corrections to it (R., 1934–1946) and in case of need mentioning the quotations from these dictionaries. The author has used her own examples both from her experience in language and from inaccessible sources for quoting.

Satura rādītājs

Priekšvārds.....	3
1. Personas loma valodā	8
1.1. Persona kā <i>gramatiska</i> kategorija	8
1.1.1. Gramatiskā <i>nozīme</i> un gramatiskā <i>forma</i> kā gramatiskās kategorijas pamats	9
1.1.2. Gramatiskās nozīmes un gramatiskās formas <i>asimetriskums</i>	17
1.1.3. Personas kategorijas <i>opozicionāri</i> nosacītais pamatojums	19
1.2. <i>Personas lauks</i> valodā.....	22
1.2.1. Personas lauka <i>izpratne</i> un <i>tipoloģija</i>	27
1.2.2. <i>Personas kategorija</i> kā personas lauka pamats	29
1.3. <i>Trešās personas verbi</i> un to īpašais statuss valodā.....	31
1.3.1. Trešās personas verbu <i>derivācijas</i> īpatnības	34
1.3.1.1. Trešās personas verbu atvasināšana ar <i>piedēkļiem</i>	34
1.3.1.2. Trešās personas <i>priedēkļverbi</i>	35
1.3.1.3. <i>Refleksīvie</i> trešās personas verbi.....	37
1.3.2. Trešās personas verbu <i>varianti</i>	39
1.3.2.1. Trešās personas verbu <i>fonētiskie</i> varianti	39
1.3.2.2. Trešās personas verbu <i>derivatīvi morfoloģiskie</i> variati.....	42
1.3.2.3. Trešās personas verbu <i>morfoloģiskie</i> varianti.....	42
2. Īss ekskurss trešās personas verbu tipoloģijas vēsturē	49
2.1. Trešās personas verbi <i>Rietumeiropas valodniecībā</i> un <i>slāvistikā</i>	49
2.2. Trešās personas verbi <i>latviešu valodniecībā</i>	54
3. Personas gramatiskais lauks paradigmātiskā un sintagmātiskā aspektā	62
3.1. Personas kategorijas <i>gramatiskā</i> – <i>morfoloģiskā</i> un <i>sintaktiskā</i> – izpausme	66
3.2. <i>Morfoloģiskā persona</i> vārdšķiru sistēmā vispār un verbu sistēmā īpaši	70
3.2.1. Trešās personas verbu formāls <i>funkcionāli gramatisks</i> raksturojums.....	71
3.2.1.1. Verba personas formu <i>gramatisks kvalificējums</i>	72
3.2.1.2. Trešās personas verbi kā verbu <i>morfoloģiskās paradigmas</i> daļa	73
3.2.1.3. Trešās personas verbu <i>morfoloģisko formu</i> lietojums.....	74
3.2.1.4. <i>Transitīvums</i> ↔ <i>intransitīvums</i> trešās personas verbu sistēmā uz morfoloģijas un sintakses robežas	77

3.2.1.4.1. Trešās personas verbu intransitīvuma semantiskā nosacītība	77
3.2.1.4.2. Trešās personas verbu transitīvuma derivatīvā nosacītība	79
3.3. Personas kategorija <i>sintaksē</i> un <i>sintaktiskās personas</i> jēdziens	82
3.3.1. Trešās personas verbu <i>saistāmība</i> resp. valence.....	84
3.3.1.1. <i>Primārā</i> trešās personas verbu saistāmība resp. valence ..	85
3.3.1.1.1. Trešās personas verbu saistāmība ar nominatīvu.....	86
3.3.1.1.2. Trešās personas verbu saistāmība ar ģenitīvu.....	90
3.3.1.1.3. Trešās personas verbu saistāmība ar datīvu	92
3.3.1.2. <i>Sekundāra</i> trešās personas verbu saistāmība	98
3.3.1.3. Trešās personas verbu saistāmība ar <i>infinitīvu</i>	100
3.3.2. Ieskats verbālu struktūru <i>modelēšanā</i> trešās personas verbu sakarā	104
4. Semantiskā lauka izpratne personas kategorijas aspektā.....	110
4.1. Sistēmiska <i>paradigmātikas</i> un <i>sintagmātikas</i> izpratne leksikā	110
4.2. Verbu semantiskā lauka <i>paradigmātiska</i> diferenciācija pēc elementa 'persona'	115
4.2.1. <i>Personas</i> semantiskā lauka paradigmātika resp. strukturēšana leksiski semantiskos tipos.....	117
4.2.2. <i>Nepersonas</i> semantiskā lauka paradigmātika resp. strukturēšana leksiski semantiskos tipos.....	118
4.3. <i>Dialoga nozīmība</i> personas semantiskajā laukā.....	119
5. Personas semantiskais lauks un tā strukturācija.....	122
5.1. <i>Aktīvās personas</i> resp. agensa lauks	123
5.1.1. Agensa <i>fiziskais</i> lauks	124
5.1.2. Agensa <i>psihiskais</i> lauks.....	125
5.1.3. Agensa <i>intelektuālais</i> lauks.....	125
5.1.4. Agensa <i>sociālais</i> lauks.....	125
5.2. <i>Pasīvās personas</i> resp. paciensa reālais lauks kā trešās personas semantiskā sfēra	126
5.2.1. <i>Fizioloģisku procesu</i> un <i>stāvokļu</i> lauks.....	126
5.2.2. <i>Psihisku procesu</i> un <i>stāvokļu</i> lauks.....	127
5.3. <i>Potenciālais asociatīvi nosacītais</i> personas lauks	129
5.3.1. Potenciālais asociatīvi nosacītais <i>pasīvās personas</i> lauks.....	129
5.3.2. Potenciālais asociatīvi nosacītais <i>aktīvās personas</i> lauks.....	134

6. Nepersonas (nulle personas) semantiskais lauks verbu sistēmā.....	136
6.1. Nepersonas <i>konkrētais</i> semantiskais lauks objektīvajā ārējā pasaulē	136
6.1.1. Nepersonas <i>dzīvās</i> pasaules (anim) lauks	138
6.1.1.1. <i>Dzīvnieku darbību</i> verbi (<i>zool</i>)	138
6.1.1.2. <i>Dzīvnieku skaņu</i> verbi (<i>zool</i>)	138
6.1.1.3. <i>Augu pasaules</i> verbi (<i>botan</i>)	140
6.1.2. Nepersonas <i>nedzīvās</i> pasaules (<i>unanim</i>) lauks.....	142
6.1.2.1. <i>Kosmisku – astronomisku un meteoroloģisku – procesu</i> lauks.....	143
6.1.2.1.1. Debess spīdekļu kustības verbi.....	143
6.1.2.1.2. Tumsas, krēslas iestāšanās verbi	144
6.1.2.1.3. Debess skaidrošanās vai nomākšanās verbi	144
6.1.2.1.4. Nokrišņu verbi.....	144
6.1.2.1.5. Ledus vai sarmas kārtas veidošanās verbi	145
6.1.2.1.6. Negaisa parādību verbi	145
6.1.2.1.7. Meteoroloģiska karstuma verbi.....	146
6.1.2.1.8. Meteoroloģisku parādību intensitātes maiņas verbi.....	146
6.1.2.2. Personas ziņā neatkarīgu <i>priekšmetu</i> lauks.....	146
6.1.2.2.1. Priekšmetu struktūras lauks	147
6.1.2.2.2. Priekšmetu stāvokļa lauks.....	151
6.1.2.2.3. Priekšmetu kustību resp. kustēšanās lauks	152
6.1.2.3. Objektīvi nosacītu <i>priekšstatu uztveres</i> lauks.....	159
6.1.2.3.1. Redzes efektu – <i>gaismas, krāsu un aprīšu</i> – lauks.....	159
6.1.2.3.2. Skaņu lauks.....	165
6.2. Nepersonas <i>vispārinātais</i> semantiskais lauks <i>objektīvajā</i> ārējā pasaulē	176
6.2.1. Vispārinātu <i>kvalitatīvu</i> pārmaiņu verbi	176
6.2.2. Vispārinātu <i>kvantitatīvu</i> pārmaiņu verbi	176
6.2.3. Parādību vai procesu resp. darbību un stāvokļu <i>fāzu</i> verbi	177
6.3. Nepersonas lauka verbu <i>asociatīvi nosacīta</i> iekļaušanās tiem <i>netipiskos nepersonas</i> mikrolaukos	178
6.4. Iespējamie <i>starplauku pārejas</i> verbi	179
Ilustratīvo piemēru avoti un to saīsinājumi.....	181
Citi saīsinājumi, simboli un īpašas tehniskas zīmes.....	185
Izmantotā literatūra	186

Skolu gramatikas	194
Vārdnīcās.....	194
Summary.....	195
Satura rādītājs	199

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

4.16

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas 5, Rīga, LV-1010
Tālrunis: 67034535

Iespiests:
SIA "LATGALES DRUKA"

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0308068578

2008-5
L 176

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE

ISBN 978-9984-825-36-6

9 789984 825366

